Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ӘОЖ 321.1 (574)

Қолжазба құқында

САПАРБЕК НҰРГҮЛ ҚҰРМАНҚЫЗЫ

«Қазақстан аймақтарының тұрақты дамуы: факторлары, бағалау, сценарийлер және іске асыру тетіктері»

8D04102 – «Экономика»

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Ғылыми кеңесші:
экономика ғылымдарының докторы,
профессор
Нұрланова Н. Қ.

Шетелдік ғылыми кеңесші:
экономика ғылымдарының докторы,
профессор
Шеломенцев А. Г. (Россия)

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2025

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР 3
АНЫҚТАМАЛАР 4
БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР 5
КІРІСПЕ 6
1 АУМАҚТЫҚ-КЕҢІСТІКТІК ТҰРҒЫДАН ТҰРАҚТЫ ДАМУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ 11
1.1 Тұрақты даму тұжырымдамасының эволюциясы 11
1.2 Кеңістіктік ерекшеліктер негізінде аймақтың тұрақты дамуын зерттеудің әдіснамалық тәсілдері 25
1.3 Аумақтық-кеңістіктік дамуды басқарудың шетелдік тәжірибесі 34
2 ҚАЗАҚСТАН АЙМАҚТАРЫНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУ ДЕҢГЕЙІН БАҒАЛАУ 47
2.1 Қазақстанның аумақтық-кеңістіктік ерекшеліктері 47
2.2 Аймақтардың тұрақты даму деңгейін бағалаудың әдістемелік тәсілдері 52
2.3.2. Аймақтардың тұрақты даму индекстері мен рейтингін әзірлеу 62
2.3.3 Аймақтардың тұрақты даму тәуекелдерінің картасын әзірлеу 73
3 ҚАЗАҚСТАН АЙМАҚТАРЫНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ 86
3.1 Қазақстан аймақтарының тұрақты дамуының басымдықтары мен перспективалық сценарийлері 86
3.2 Қазақстан аймақтарының тұрақты әлеуметтік және экономикалық дамуын қамтамасыз ету тетіктері 93
3.3 Аймақтардың тұрақты дамуындағы институционалдық реттеу тетігін жетілдіру 108
ҚОРЫТЫНДЫ 119
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ 125

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

Диссертацияда келесі стандарттарға сай сілтемелер қолданылған.

Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. Елді аумақтық-кеңістікте дамытудың 2030 жылға дейінгі болжамды схемасы. 2019 жылғы 23 тамыздағы № 625 және 2019 жылғы 9 қазандағы № 185 қаулысы.

Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. "Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі аумақтық даму жоспарын бекіту туралы". Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 13 қыркүйектегі № 634 қаулысы.

Қазақстан Республикасының "Жасыл экономикаға" көшуі жөніндегі тұжырымдама туралы" Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 30 мамырдағы № 577 Жарлығы (10.06.2024 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізілді).

Қазақстан Республикасының көміртегі бейтараптығына қол жеткізуінің 2060 жылға дейінгі стратегиясы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2023 жылғы 2 ақпандағы № 121 Жарлығы.

Мемлекет басшысының 2021 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі».

Қазақстан Республикасы Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың "Әділ Қазақстанның экономикалық бағыты" атты 2023 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы

Жаңа Қазақстан: жаңарту және жаңғырту жолы. Қазақстан Республикасы Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2022 жылғы 16 наурыз.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Үкіметтің кеңейтілген отырысында сөйлеген сөзі, 2025 жылғы 28 қаңтар.

2021 жылғы 2 қаңтардағы № 400-VI Қазақстан Республикасының Экология кодексі (05.07.2023 өзгертулер енгізілді).

БҰҰ Бас Ассамблеясының "Біздің әлемді қайта құру: тұрақты даму саласындағы 2030 жылға дейінгі күн тәртібі" қарары. 2015 жылғы 25-27 қыркүйек.

БҰҰ Климаттың өзгеруіне қарсы шаралары.

АНЫҚТАМАЛАР

Осы диссертацияда тиісті анықтамалары бар келесі терминдер қолданылады.

Тұрақты даму - [ағылш. sustainable development] – бұл болашақ ұрпақтың өз қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілетіне нұқсан келтірмей, қазіргі қажеттіліктерді қанағаттандыратын даму.

Тұрақты даму тұжырымдамасы - капиталды ұлғайту және экологиялық жағдайларды жақсартумен қатар жүретін адамзаттың ұзақ мерзімді прогресінің алғышарты ретінде қарастырылады.

Тұрақты даму мақсаттары (ТДМ) – кедейлік пен кедейлікті жоюға, теңсіздік пен әділетсіздікпен күресуге, планетаны қорғауға және бүкіл халық үшін бейбітшілік пен өркендеуді қамтамасыз етуге бағытталған жаһандық қабылданған мақсаттар. 2030 жылға дейін 17 негізгі бағыт таңдалды, оларды іске асыру елді өмірдің барлық негізгі салаларының тұрақты дамуына және осы әлемдегі әрбір адамға қатысты жаһандық мәселелерді шешуге әкелуі мүмкін.

Тұрақты даму индикаторлары - (ағылш. тұрақты даму индексі) - көрсеткіш (әдетте өзгерістерді түсіндіру үшін пайдаланылмайтын бастапқы деректерден алынған); экономикалық, әлеуметтік немесе экологиялық айнымалының жай-күйін немесе өзгеруін бағалауға мүмкіндік береді.

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ТДМ	Тұрақты даму мақсаттары
ҚР ҰЭМ	Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі
ҒЗИ	Ғылыми-зерттеу институты
АҚШ	Америка Құрама Штаттары
БҰҰ	Біріккен Ұлттар Ұйымы
ПГ	Парниктік газдар
КӨЖҮТ	Климаттың өзгеруі жөніндегі үкіметаралық топ
ЖАӨ	Жалпы аймақтық өнім
ТМД	Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы
ЕО	Еуропалық Одақ
ШЖ	Шынайы жинақ
ЖІӨ	Жалпы ішкі өнім

КІРІСПЕ

Диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігі.

Аймақтардың тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізу елдің бүкіл аумағында әлеуметтік-экономикалық және экологиялық даму процестерін реттеуге назарды күшейтуді талап етеді.

Қазақстанда жасыл экономиканы қалыптастыру және ТДМ-ға қол жеткізу жөніндегі халықаралық міндеттемелерді орындау үшін көп жұмыстар атқарылуда. Қазақстанның жасыл экономикаға көшуі жөніндегі тұжырымдама бекітілді [1], 2015 жылы қабылданған Париж климаттық Келісімі [2] ратификацияланды, Экологиялық Кодекс [3] әзірленді, 2023 жылы Қазақстан Республикасының 2060 жылға дейінгі көміртегі бейтараптығына қол жеткізу стратегиясы бекітілді [4]. Елдің осы құжаттары шектеулі қорларды тиімді жұмсауға және экологиялық-табиғи, энергиялық және заттай үнемдейтін технологияларды қолдануға, әлеуметтік және мәдени салалардың тұрақтылығын сақтауға, биологиялық және физикалық табиғи жүйелердің біртұтастығын қамтамасыз етуге бағытталған іс-шараларды жүзеге асыруды меңзейді.

Басқаша айтқанда, Қазақстанда ел экономикасының барлық аймақтары мен секторларында тұрақты, толық қамтылған және тұрақты экономикалық өсуге жәрдемдесетін, халықтың өмір сүру сапасын арттыруды және төмен көміртекті дамуға көшуді қамтамасыз ететін осындай сценарийлері мен мемлекеттік реттеу тетіктері қажет. Алайда, қазіргі уақытта экономикалық, әлеуметтік, экологиялық рычагтары мен басқарушылық ықпал ету құралдары бір-бірімен тығыз байланысы төмен болғандықтан, аумақтық дамудың ерекшеліктерін ескермейді және жүйелік негізге ие емес деп айтуға болады.

Сондықтан бүгінде тұрақты дамуды аймақтық зерттеудің тақырыбы ретінде алу қажеттілігі туындады, өйткені жергілікті деңгейде, аймақтарда және жекелеген аумақтарда табиғаттың, экономика мен қоғамның өзара әрекеттесуіндегі қайшылықтар мен тәуекелдер айқын көрінеді. Мұндай зерттеулерді жүргізу үшін, ең алдымен, Қазақстанның аймақтық ерекшеліктеріне бейімделген индикаторлар жүйесімен әдістемелік тәсіл қажет, оның негізінде аймақтардың әлеуметтік-экономикалық және экологиялық дамуының тұрақтылық деңгейін бағалауға болады. Аймақтардың тұрақты даму деңгейін барабар бағалау әрбір аймақтарға қатысты тұрақты дамудың басым бағыттары мен перспективалық сценарийлерін әзірлеуге және оларды іске асыру тетіктерінің кешенін негіздеуге мүмкіндік береді, бұл тұтастай алғанда ел бойынша тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізу үшін теориялық және практикалық құндылыққа ие.

Жоғарыда айтылғандар диссертациялық зерттеу тақырыбын таңдауды және оның өзектілігін анықтады.

Зерттеу тақырыбының деңгейі. Аймақтардың біркелкі емес даму проблемасын зерттеу бүгінгі таңда өте өзекті және оны бірқатар танымал қазақстандық және шетелдік ғалымдар зерттеуде. Қазақстанда іргелі және

қолданбалы сипаттағы аймақтарды тұрақты даму бойынша зерттеулер жүргізілуде. Тұрақты дамудың аймақтық проблемаларын зерттеумен айналысатын отандық ғалымдар Нұрланова Н. Қ., Бримбетова Н. Ж., Есекина Б. К., Дінішев Ф. М., және тағы басқада ғалымдар зерттеуде. Тұрақты экономика мәселелерін зерттеумен айналысатын оқу орындарының жанында бірқатар ғылыми-зерттеу институттары мен құрылымдық бөлімшелері бар. Атап айтқанда, ҚР ҒЖБМ ҒК «Экономика институтының» аймақтық экономика және инновациялық даму бөлімі, ҚР ҰЭМ Экономикалық зерттеулер институтының аймақтық және әлеуметтік талдау орталығы, "Жасыл Академия" ҰОО және басқа да бірқатар мекемелер аталған зерттеуді жүргізуде. Бұл ұйымдар мемлекеттің аймақтық саясаты шеңберінде бағдарламалық құжаттарды әзірлеуге белсенді қатысады, мысалы, "Қазақстан Республикасының 2060 жылға дейінгі көміртегі бейтараптығына қол жеткізу стратегиясы", "Қазақстан Республикасының 2007-2024 жылдарға арналған тұрақты дамуға көшу тұжырымдамасы", "Қазақстан Республикасының аумағын ұйымдастырудың бас схемасы" және т. б. өз үлестерін қосуда.

Тұрақты аймақтық даму проблемасын зерттеуге, оның деңгейін, бағыттарын және ел аумағындағы қамтамасыз ету тетіктерін өлшеу әдістемесін әзірлеуге Панзера және Постильоне [5], В. Глинский, Л. Серга, А. Новиков, Г. Литвинцева (Panzera & Postiglione, V.Glinskiy, L.Serga, A.Novikov, G.Litvintseva [6], Хотон Г. [7] және т.б. сияқты белгілі шетелдік ғалымдар үлкен үлес қосты. Олар тұрақты дамуға қол жеткізу мәселелері аймақтар деңгейінде қаралуы тиіс екенін дәлелдейді. Мәселен, мысалы, Л. Тянь, Х. Ван, Ю. Чен (L. Tian, H. Wang, Y. Chen) [8] аймақтардың шамадан тыс дифференциациясы кедейліктің өсуіне әсер етуі, әлеуметтік қақтығыстар тудыруы және тұрақты дамуға теріс әсер етуі мүмкін деп санайды.

Алайда, өсіп келе жатқан экономикаларда экономика мен әлеуметтік саланың, жасыл экономиканың тұрақты даму проблемалары әлі жеткілікті зерттелмеген. Сонымен, Э. Конрад, Л. Ф. Кассар (E. Conrad, L. F. Cassar) тек қоршаған ортаны қорғауға және оның экономикалық өсуге тәуелділігіне баса назар аударуда [9], Кершнер, К., Онейлл, Д.У. (Kerschner, C., O´Neill, D.W.) [10] тұрақтылықтың басым факторы туралы сұрақтар шешілмеген деп санайды, Дитц Р., Онейлл, Д.У. (Dietz R., O ' Neill D. W.) [11] тұрақтылықтың әлеуметтік аспектісі жиі ескерілмейді деп санайды.

Мәлімделген мәселелер Ресейдің ғылыми орталықтарында кеңінен дамыды, бұл аумақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының үлкен дифференциациясына байланысты. Келесі авторлардың теориялары: Шеломенцев А. Г., Шедько Ю. Н., Суворов А. В., Ахметшин Е.М., Сафонов М.Г., Шарафутдинов Р.И. және т. б. белгілі. Алайда, Ресейде зерттеулер федерация субъектілерінің автономды дамуын қамтамасыз ету бағытында жүргізілуде, сондықтан мемлекеттің Федеративті құрылымымен және ресурстық әлеуетімен байланысты ресейлік зерттеулердің ерекшеліктеріне байланысты олардың нәтижелері үлкен ұлттық ерекшелігі бар біртұтас мемлекет ретінде Қазақстан үшін қолданылмайды.

Бұл саладағы шетелдік тәсілдер Қазақстанның жағдайына бейімделмеген, олар еліміздің Аймақтық даму ерекшеліктерін ескермейді. Қазақстанда аймақтық аспектіде ұсынылып отырған тақырып әлі жеткілікті түрде әзірленбеген және жан-жақты дамуды қажет етеді. Оның өзектілігі сыртқы экономикалық және экологиялық сын-қатерлердің ұлттық экономиканың дамуына қолайсыз әсеріне байланысты күшейе түсті.

Осылайша, Қазақстанның қазіргі даму кезеңіндегі тұрақты аймақтық даму проблемаларының өзектілігі, теориялық және практикалық маңыздылығы, сондай-ақ жеткіліксіз әзірленуі диссертациялық зерттеуді таңдауды және оның мақсаты мен міндеттерін айқындады.

Диссертациялық жұмыстың мақсаты: теориялық және әдіснамалық негіздерді зерттеу негізінде индикаторлар жүйесін әзірлеу және Қазақстан аймақтарының экономикалық, әлеуметтік және экологиялық тұрақтылық деңгейін бағалауды жүзеге асыру, тұрақты аймақтық дамудың перспективалық сценарийлерін және оларды іске асыру тетіктерін әзірлеу.

Зерттеудің міндеттері: қойылған мақсатты іске асыру келесі міндеттерді шешу қажеттілігін анықтады:

- тұрақты дамудың мәні мен факторларына теориялық көзқарастарды зерттеу;
- Қазақстанның жағдайына бейімделу үшін аймақтардың тұрақты даму процестерін реттеудің перспективалы шетелдік тәжірибелерін таңдауды негіздеу;
- экономиканың, әлеуметтік ортаның және экологияның тұрақтылық деңгейін айқындаудың қолданыстағы әдістемелерін жалпылау негізінде Қазақстан аймақтары үшін қолайлы индикаторлар жүйесін әзірлеу;
- Қазақстан аймақтарының экономикалық, әлеуметтік және экологиялық тұрақтылық деңгейін кешенді бағалауды іске асыру;
- Қазақстан аймақтарының тұрақты дамуының басымдықтары мен перспективалық сценарийлерін негіздеу;
- аймақтардың тұрақты дамуын іске асыру үшін құралдар жиынтығын әзірлеу.

Зерттеу нысаны: Қазақстанның аймақтары.

Зерттеу пәні: аймақтық аспектіде ел дамуының әлеуметтік-экономикалық және экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз етудің тенденциялары мен ерекшеліктері.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі шетелдік және қазақстандық ғалымдардың аймақтық аспектіде тұрақты дамуды қамтамасыз ету теориясы мен практикасы бойынша еңбектері болды.

Диссертациялық жұмыстың негізгі тұжырымдамасы тұрақты аймақтық дамудың теориялық және әдістемелік негіздерін, Қазақстан аймақтарының әлеуметтік, экономикалық және экологиялық тұрақтылығына қол жеткізудің басымдықтары мен ықтимал перспективалық сценарийлерін негіздеу, сондай-ақ оларды іске асыру тетіктерінің кешенін әзірлеу болды.

Зерттеудің әдістемелік негізі мынадай тәсілдерді қамтыды: жүйелік талдау, салыстыру мен қорытындылау, жүйелеу, нақтылау, салыстырмалы сараптама, алғашқы мәліметтерді жинақтау және өңдеу тәсілдері, экономикалық-статистикалық әдістер, индекстік талдау, топтастыру және рейтингтік бағалау.

Диссертациялық зерттеудің ақпараттық базасын ҚР ҰЭМ Стратегиялық жоспарлау агенттігінің (АӘК) Ұлттық статистика бюросының, аймақтық статистикалық қызметтердің, тұрақты даму мақсаттары бойынша ұлттық есептілік платформасының, медициналық статистиканың, Қазгидрометтің, IQAir платформасының деректері құрады.

Зерттеудің ең маңызды нәтижелері және олардың жаңалығы келесідей:

- тұрақты даму бойынша қолданыстағы теориялардың, тұжырымдамалардың және стратегиялық құжаттардың эволюциясын зерттеу мен жалпылауға сүйене отырып, аймақтардың дамуының тұрақтылығын қамтамасыз етудің мәні, факторлары мен ерекшеліктері анықталды;

- Қазақстанның жағдайына бейімделу үшін аймақтардың тұрақты даму процестерін реттеудің перспективалы шетелдік тәжірибелерін таңдау негізделді;

- экономиканың, әлеуметтік ортаның және экологияның тұрақтылық деңгейін айқындаудың қолданыстағы әдістемелерін жалпылау негізінде аймақтардың ерекшеліктеріне бейімделген индикаторлар жүйесі әзірленді;

- аймақтардың экономикалық, әлеуметтік және экологиялық тұрақтылық деңгейі бойынша кешенді бағалау жүзеге асырылды және типологиясы айқындалды;

- Қазақстан аймақтарының тұрақты дамуының басымдықтары мен перспективалық сценарийлері негізделді;

- Қазақстан аймақтарының әлеуметтік жағдайының, экономикалық жүйесінің және экологиялық тазалығының тұрақтылығын сақтауға бағытталған экономикалық және ұйымдастырушылық құралдар жиынтығы әзірленді.

Қорғауға шығарылатын мәселелер:

1) Аймақтардың тұраұтылығын қамтамасыз етудің негізделген мәні, факторлары мен ерекшеліктері;

2) Қазақстан аймақтарының ерекшеліктеріне бейімделген экономиканың, әлеуметтік ортаның және экологияның тұрақтылық деңгейін бағалау индикаторларының әзірленген жүйесі;

3) Қазақстан аймақтарының тұрақты дамуының негізделген басымдықтары мен перспективалы сценарийлері;

5) Қазақстан аймақтарының тұрақты әлеуметтік, экономикалық және экологиялық дамуын қамтамасыз етудің ықтимал сценарийлерін іске асырудың әзірленген экономикалық және институционалдық тетіктері.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы: осы диссертацияның нәтижелері Қазақстанның республикалық және жергілікті билік органдары үшін экологияның жай-күйін және әлеуметтік-экономикалық дамудың тұрақтылық деңгейін мониторингтеудің әдістемелік құралдарының негізіне алынуы мүмкін.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы: осы диссертацияның нәтижелері ел аймақтарының тұрақты дамуына көшудің ең ұтымды жолдары мен тетіктерін таңдау үшін пайдаланылуы мүмкін. Олар Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика, ғылым және жоғары білім, өнеркәсіп және құрылыс, энергетика, экология және табиғи ресурстар министрліктерінде, республикалық және жергілікті басқару органдарында, ҒЗИ мен жоғары оқу орындарында қолданыла алады.

Бұл зерттеудің **қорытындыларының дұрыстығы мен негізділігі** келесі факторларға байланысты: аймақаралық айырмашылықтарды анықтау және бағалау үшін жасалған сараптамалық талдау; бейтарап зерттеу әдістерін және жалпы әдіснамалық қағидаларды қатаң түрде қолдану; қазіргі заманғы бағдарламалық жасақтаманы пайдалана отырып есептеулер жүргізу; зерттелетін деректер базасының нақтылығы мен толықтығын қамтамасыз ету үшін теориялық және практикалық тәсілдерді қолдану.

Зерттеудің негізгі ережелері мен нәтижелерін сынақтан өткізу. Диссертация материалдары Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті BR21882122 «Жасыл өсу контекстіндегі Батыс Қазақстан аймақтарының табиғи-шаруашылық және әлеуметтік-экономикалық жүйелерінің тұрақты дамуы: кешенді талдау, тұжырымдама, болжамдық бағалау және сценарийлер" мегажобасы шеңберіндегі 7.3-міндеті бойынша «ТДМ индикаторларының ҚР аймақтық экономикалық-статистикалық индикаторлар жүйесімен сәйкестігін талдау" және ЖТН AP09259004 "Экономиканың құлдырауын еңсеру жағдайындағы Қазақстанның инклюзивті аймақтық дамуының басымдықтары мен тетіктері" жобасы бойынша іргелі зерттеулер шеңберінде қолданылды.

Жарияланымдар. Осы зерттеудің негізгі ережелері келесідей мақалаларда жарияланды:

- Scopus базасына кіретін импакт-факторы 71-процинтиль бар ғылыми журналдарында 2 мақала;
- Ұжымдық монографиядағы бөлімінде;
- ҚР ҒЖБМ ЖБССҚЕК ұсынған ғылыми басылымдарда 5 мақала;
- халықаралық ғылыми-практикалық конференциялар жинақтарында 11 мақала жарық көрді.

Диссертацияның құрылымы: диссертациялық жұмыс кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған дереккөздер тізімінен және қосымшалардан тұрады. Негізгі мәтінде 137 бет, 24 кесте және 6 сурет бар. Пайдаланылған әдебиеттер тізімі 168 дереккөзден тұрады.

1 АУМАҚТЫҚ-КЕҢІСТІКТІК ТҰРҒЫДАН ТҰРАҚТЫ ДАМУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Тұрақты даму тұжырымдамасының эволюциясы

Бүгінгі таңда бүкіл әлемдегі ғалымдар белгілі бір елде тұрақты даму мақсатына қалай қол жеткізуге болатындығы туралы маңызды мәселелердің бірін талқылайды. "Тұрақты даму" термині алғаш рет 1987 жылы Норвегия Премьер-министрі Г.Х. Брундтланд бастаған қоршаған орта және даму жөніндегі халықаралық комиссияға "Біздің ортақ болашағымыз" атты баяндамасында ұсынылды. Бүгінгі таңда бұл тұжырым классикалық болып саналады: "Тұрақты даму - қазіргі заманның қажеттіліктерін қанағаттандыратын, бірақ болашақ ұрпақтың өз қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігіне қауіп төндірмейтін даму" [12].

Бастапқыда, тұрақтылық ұғымы, табиғат байлықтарының шектен тыс игерілуі мен экологиялық жағдайдың нашарлауы салдарынан туындаған апаттарға қарсы тұру жолы ретінде ұсынылды. Негізгі міндет – ерекше табиғатты сақтап қалу болды. Осыған байланысты адамзаттың экожүйедегі жағдайын қайта қарау және ұзақ мерзімді өмір сүру мен дамудың жаңа жолын табу қажеттілігі туындады. Тұрақты даму тұжырымдамасы өзінің дамуы барысында жақтаушылары да, сыншылары да болды (1-кесте).

Тұрақты даму ұғымы көп қолданылғанымен, оның нақты теориялық базасы жоқтығынан сын көзбен қаралады. Бұл, ең алдымен, оның түсініксіздігіне, қарама-қайшылықтарына және саяси мақсаттарда қолданылуына байланысты. 1990 жылдардың басында В. Бекерман [13] тұрақты даму тұжырымдамасын логикалық тұрғыдан артық тұжырымдама деп атады, онда әл - ауқатты максимизациялау басты саяси мақсат болып табылады, ал тұрақтылық айқын қақтығыссыз әл-ауқатты максимизациялаудың "шектеуі" болып табылады. Бірқатар ғалымдар тұрақты дамудың анықтамалары бұлыңғыр деп санайды, бұл оны қолданудағы шатасулар мен қайшылықтарға әкеледі, саясат пен стратегиялардың тиімділігін төмендетеді [14, 15, 16] деген ұйғарымға келді. Олардың пікірінше, тұрақты және әділ болашақ үшін жергілікті ерекшеліктер мен жаһандық мәселелерді ескеретін неғұрлым нақты және қатаң құрылым қажет [17]. Тұрақты даму тұжырымдамасын реформалау идеялары айтылады. Бұл жергілікті қоғамдастықтың қатысуына және жергілікті өлшемдерге, теңсіздік мәселесіне, қалалардың осалдығына, соның ішінде жаһандық сілкіністерге (пандемияға), әділ және дағдарысқа төзімді жаһандық қоғамға қатысты [18, 19].

Кесте 1 - Тұрақты даму тұжырымдамасының теориялық алғышарттары мен негіздері

Авторлар	Түсіну және көзқарастар
1	2
Рим клубы (1968)	"Өсу шегі "есебі (1972) [20] Онда адам популяциясының өсуін және табиғи ресурстардың сарқылуын модельдеу нәтижелері, табиғи ресурстардың біртіндеп сарқылуы жағдайында адамзат өркениетінің экономикалық және демографиялық өсу шектері, әлемдік жүйенің өсу шегіне жақындаған кездегі мінез-құлық сценарийлері, адамзат дамуының оңтайлы (тұрақты) сценарийлері бар.
Халықаралық жетілдірілген зерттеулер институттарының федерациясы (IFIAS), Стокгольм, 1972 ж	Әлеуметтік, этикалық және гуманистік аспектілерге ерекше назар аудара отырып, әлемдік проблемаларға бірлескен пәнаралық және трансұлттық зерттеулер жүргізу: әлемнің су ресурстары және басқару стратегиялары; климаттың өзгеруінің адам өмірінің сипаты мен сапасына әсері; елді мекендер-елді мекендер мен кеңістікті пайдалану үшін экологиялық ұсыныстар; биосфералық өзгерістерді талдау; экономикалық теорияны өзгермелі жаһандық жағдайларға бейімдеу [21]
Барбиер, Э. (Barbier, E.) (1987). [22]. (1,009citations)	Критерийлер тұрақты экономикалық дамуға баса назар аударады: 1) Оны қоғамның жалпы дамуынан ажыратуға болмайды және оны бөлек тиімді талдау мүмкін емес, өйткені "тұрақтылық" экономикалық өзгерістердің әлеуметтік, мәдени және экологиялық өзгерістермен өзара әрекеттесуіне байланысты; 2) Оның сандық аспектісі барабар физикалық және әлеуметтік әл-ауқат пен одан әрі кедейленуден қорғауды қамтамасыз ету үшін абсолютті кедейлік жағдайында өмір сүретін немесе өмір сүруге мәжбүр болғандарға қол жетімді материалдық құралдардың көбеюімен байланысты; 3) оның сапалық өлшемі көп қырлы және экономикалық қызметті және құрылымдық қызметті қолдау үшін ұзақ мерзімді экологиялық, әлеуметтік және мәдени әлеуетті қамтамасыз етумен байланысты. 4) оны өлшеу оңай емес; сандық және сапалық аспектілер бірін-бірі толықтыратын және ажырамас болып табылады, сондықтан тікелей және өлшенетін экономикалық пайда тұжырымдамасымен толық қамтыла алмайды.
Харвуд Р. Р. (Harwood R.R.) (1990).	Тұрақтылық - даму адамдар үшін үлкен пайдаға қол жеткізуге және ресурстарды барлық адамдар мен барлық басқа түрлер үшін қажетті қоршаған ортамен теңгерімде тиімдірек пайдалануға бағытталған дамып келе жатқан жүйе [23]
Мидоуз Д. (Meadows D.) (1995) [24]	Тұрақтылықты анықтау физикалық мағынада дегенді білдіреді: 1. Жаңартылатын ресурстарды қалпына келтіруге қарағанда тезірек пайдалануға болмайды. 2. Ластанулар мен қалдықтар қоршаған ортаға оларды қайта өңдеуге немесе зиянсыздандыруға қарағанда тезірек енбеуі керек. 3. Жаңартылмайтын ресурстарды жаңартылатын алмастырғыштар (тұрақты түрде пайдаланылатын) әзірленгеннен жылдамырақ пайдалануға болмайды.

1-кестенің жалғасы

1	2
Берке П., және Конрой М. (Berke P., & Conroy M). (2000). [25] 764citations	Тұрақтылық - қауымдастықтар қазіргі және болашақ ұрпақтың қажеттіліктерін жергілікті әлеуметтік, экономикалық және экологиялық жүйелерді жаңғыртатын және теңестіретін және жергілікті әрекеттерді жаһандық мәселелермен байланыстыратын тәсілдермен болжайтын және қанағаттандыратын динамикалық процесс. Тұрақты даму принциптері: 1. Табиғатпен үйлесімділік. 2. Өмір сүруге жарамды салынған орта. 3. Экономикалық тиімділік. 4. Әділдік. 5. Экологияны қорғау. 6. Жауапты регионализм. Қауымдастықтар өз мүдделері үшін басқалардың мүдделеріне зиян келтірмеуі керек және олар өз әрекеттерінің салдары үшін жауап беруі керек. Кешенді жоспарлардың көпшілігі тұрақтылықтың барлық алты қағидаттарына теңдестірілген қолдау көрсетпейді, олардың кейбіреулері кейбір принциптерді басқаларына қарағанда көбірек қолдайды.
Варе, П. и Скотт, У. (Vare, P. & Scott, W.) (2007). [26]	Тұрақты даму - ресурстар тартылатын, инвестициялардың бағыты анықталатын, технологиялардың дамуы шоғырланатын және әртүрлі институттардың жұмысы үйлестірілетін өзгерістер процесі, осылайша адамның қажеттіліктері мен тілектерін қанағаттандыру әлеуеті де артады деп санады.
Дюран, К.Д., Гоган, Л.М., Арлин, А. и Дюран, В. (Duran, C.D., Gogan, L.M., Artene, A. & Duran, V.). 2015. [27]	Тұрақтылық - қоршаған ортаны қорғайтын даму, өйткені тұрақты орта mұрақты дамуды қамтамасыз етеді
Данилов-Данильян, Н.А. Пискулова (Danilova-Danilyana, N.A. Piskulova)	Тұрақты даму қоғамы - әртүрлі ішкі және сыртқы өзгерістерге төтеп бере алатын және қысқа мерзімде оларға бейімделе алатын қоғам. Осыған байланысты, біздің ойымызша, келесі түсіндіру тұрақты дамудың мәнін толық көрсетеді: "Тұрақты даму - қоғамның үздіксіз дамуын қамтамасыз ететін және қолданыстағы жүйенің жұмысына зиян келтірмейтін әлеуметтік-экономикалық даму" [28].
Х. Лян, Д. Си, Х. Чжан (X. Liang, D. Si, X. Zhang)	"Аймақтық тұрақты даму аймақтық экономиканы ілгерілету, тұрғындардың өмірін жақсарту, ресурстарды тиімді пайдалану және қоршаған ортаны сақтау үшін экономиканың, қоғамның және экологияның үйлестірілген дамуына баса назар аударады" [29].
Нұрланова Н.Қ. [30].	Аумақтардың (аймақтардың) тұрақты дамуы деп отандық зерттеушілердің ұстанымына сәйкес "аймақтық жүйе өзінің тұтастығын, ұдайы өндіруге тұрақты қабілетін әртүрлі ішкі және сыртқы әсерлер кезінде әлеуметтік, экологиялық және экономикалық тепе-теңдікті сақтайтын" жай-күйімен түсіндіріледі.
Лаженцева В.Н. [31]	Тұрақты аумақтық даму-өндіргіш күштердің кеңістіктік құрылымының прогрессивті бағытталған өзгеруі, табиғи ресурстық, материалдық-техникалық және адами әлеуеттерді теңгерімді және тиімді пайдалану процесі, аумақтық экономикалық жүйелерді қалыптастыру және сапалы қайта құру.
Ескерту - Автормен құрастырылған	

1-кестеден көрініп тұрғандай, тұрақты даму тұжырымдамасы айтарлықтай кеңейді, бүгінде ол жаһандық деңгейдегі міндеттерді ғана емес, сонымен қатар елдік, аймақтық, кеңістіктік және жергілікті ерекшеліктерді де кеңінен ескереді.

Тұрақты даму мақсаттары тұрақты болашаққа қол жеткізу үшін барлық деңгейдегі әрекеттердің маңыздылығын мойындайды. Австралиялық ғалымдар [32] ұлттық және жаһандық деңгейде ТДМ-нің жалпы жетістігіне үлес қосу үшін жергілікті қауымдастықтар жергілікті тұрақтылыққа әсер ететін жергілікті маңызды мақсаттарға, жолдар мен қозғаушы күштерге назар аударуы керек деп санайды. Олар ортақ әлеуметтік-экономикалық міндеттер мен ТДМ-ны байланыстыратын әдісті әзірледі, олардың ауқымын азайту арқылы жергілікті қоғамдастықпен бірлесіп алты жергілікті әлеуметтік-экономикалық жол құрды, болашақты бақылайтын әр түрлі деңгейлермен ТДМ көрсету арқылы жергілікті әлеуметтік-экономикалық жолдар жаһандық бастамаларға сәйкес жергілікті тұрақтылық мақсаттарына төменнен жоғары қарай қалай ықпал ете алады.

Дж. Бенедеканың [33] зерттеуінше ТДМ кеңістіктік локализациясы, ТДМ кеңістіктік локализациясын жергілікті деңгейде анықтау, Румыния мысалында 90 индикаторды қолдана отырып, тұрақты даму мақсаттарын өлшеу мәселелері қарастырылады. Осы зерттеудің нәтижелері ұсынылған әдістемені кеңістіктік локализацияда және тұрақтылық индекстерін өлшеуде жақсы нәтижелермен қолдануға болатындығын көрсетті.

Тұжырымдама өзінің дамуында күрделі жаһандық ортаның заманауи талаптарына бейімделді, бірақ негізгі принциптер мен мақсаттар, сондай-ақ оларды іске асыру мәселелері іс жүзінде өзгеріссіз қалды. Дегенмен, кейбір мақсаттар жаңартылып, жаңа мақсаттар қойылды. Бұл мақсаттар адамзат тек тұрақты дамуға қол жеткізу үшін ғана емес, сонымен бірге Жер бетінде өмір сүру үшін күресуге тура келетін мәселелерді сипаттайтын 2015 Мыңжылдықтың даму мақсаттары аясында біріктірілген.

Тұрақты даму тұжырымдамасы пайда болғаннан бері БҰҰ оны іс жүзінде жүзеге асыру үшін белсенді жұмыс істеп келеді. Декларациялар, баяндамалар, қарарлар, конвенциялар мен келісімдер нәтижесінде көптеген халықаралық конференциялар, конгрестер, саммиттер мен кеңестер өткізіледі.

Осы іргелі іс шаралар мен құжаттар негізінде Тұжырымдаманың үш негізгі элементі анықталды [34]:

1) Дамудың тұжырымдамасы (қоршаған орталық шектеулерге сай әлеуметтік-экономикалық өсуі);

2) Қажеттіліктер тұжырымдамасы (барлығының өмір сүру сапасын қамтамасыз ету үшін ресурстарды қайта бөлу);

3) Болашақ ұрпақ тұжырымдамасы (болашақ ұрпақтың қажетті өмір сүру сапасын қамтамасыз ету үшін ресурстарды ұзақ мерзімді пайдалану мүмкіндігі).

Сонымен бірге тұрақты даму тұжырымдамасында негізгі принциптер көрсетілген, атап айтқанда:

- қазіргі және болашақ ұрпақтың қоғамдастық қажеттіліктерін қамтамасыз ету және оларға қамқорлық жасау;

- жалпы өмір сапасы мен теңдікті үнемі арттыру;

- қоршаған ортаны, биоәртүрлілікті және экожүйелерді қорғау және сақтау;

- жаңаратын қорларды тиімді қолданғанда табиғи байлықтарды сақтау әрі үнемдеу және жаңармайтын қазбалардың азаюын болдырмау;

- қоршаған ортаға зиян келтірмей, өндіріс пен тұтыну үрдісін өзгерту;

- қоршаған ортаға зиянды әсерін кеміту үшін жаңартылатын қуат көздерін және жаңашыл технологияларды қолдану;

- ұлттық, аймақтық және жергілікті деңгейлерде халықаралық байланыстарды күшейту;

- тұрақты даму тұжырымдамасын іске асыруға мүдделі тараптардың қуатты желісімен институционалдық негіз құру және т. б.

Осыған орай 2-кестеде тұрақты даму тұжырымдамасын дамыту және практикалық іске асыру бойынша маңызды жаһандық іс-шараларға хронологиялық шолу берілген.

Кесте 2 - Тұрақты даму тұжырымдамасын іске асыру хронологиясы

Жыл	Іс-шаралар	Тұрақты даму тұжырымдамасының дамуына және оны іске асыруға әсері мен маңызы	Қазақстан үшін маңызы
1	2	3	4
1987	Брундтландтың "Біздің ортақ болашағымыз"атты баяндамасы	Тұрақты даму тұжырымдамасының негізгі принциптері көрсетілген. Тұрақты даму термині мен тұжырымдамасын айналымға енгізу. Тұрақтылық - болашақ ұрпақтың өз қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілетіне нұқсан келтірмей, қазіргі заманның қажеттіліктерін қанағаттандыратын даму [35].	
1992	Біріккен Ұлттар Ұйымының Қоршаған орта және даму конференциясы (жер саммиті немесе Рио конференциясы), Рио-де-Жанейро, Бразилия [36]	Рио-де-Жанейра декларациясында және XXI ғасырға арналған іс-қимыл жоспарында тұрақты даму қағидаттары, сондай-ақ өндіріс пен тұтыну сипатындағы өзгерістерге арналған болашақ міндеттердің негіздері белгіленді, кейбір экономистер экономикалық өсудің дәстүрлі ұғымдарына күмән келтіретіні атап өтілді. Осыған байланысты адамзаттың маңызды қажеттіліктерін қанағаттандыратын тұтыну және өндіріс схемаларын іздеу ұсынылады.	Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясын ратификациялау туралы. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 4 мамырдағы N 226 Заңы [37].
1996	БҰҰ-ның Климаттың өзгеруі жөніндегі конференциясы. (COP 2 Климаттық саммиті) Женева, Швейцария	Женева министрлік декларациясы. Баяндаманың жаңа дәлелденген қорытындылары: "Өткен ғасырда климаттың өзгеруі болды", "Барлық деректер адамның жаһандық климатқа айтарлықтай әсерін көрсетеді" [38] Парниктік газдар шығарындыларын азайту жөніндегі халықаралық ережелер туралы келісімнің қажеттілігі туралы түсінікке қол жеткізілді [39]. Климаттың өзгеруін зерттеу және бақылау бағдарламасын одан әрі дамыту және климаттың өзгеруін бақылаудың жаһандық жүйесін құру.	Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясын ратификациялау туралы. Қазақстан Республикасының 2004-2015 жылдарға арналған экологиялық қауіпсіздік тұжырымдамасы [40].

2-кестенің жалғасы

1	2	3	4
1997	Киото климатының өзгеруі жөніндегі конференция. (COP 3 Климаттық саммиті), Киото, Жапония [41]	1997 жылғы 11 желтоқсандағы Киото хаттамасы, 2005 жылғы 16 ақпанда күшіне енді, 192 тарапты қамтиды. Индустриясы дамыған 37 елге парниктік газдар шығарындыларын азайтуды міндеттеді. Бұл атмосферадағы парниктік газдардың қазіргі жоғары деңгейі үшін осы мемлекеттер тобының негізгі жауапкершілігін мойындаудан туындайды. "Жалпы, бірақ сараланған жауапкершілік және тиісті мүмкіндіктер" қағидаты қолданылды [42]. Қолайсыз әлеуметтік, экологиялық және экономикалық салдарларды барынша азайтатындай міндеттемелерді жүзеге асыру.	Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясына Киото хаттамасын ратификациялау туралы. Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 26 наурыздағы № 144-IV заңы [43].
2000	Мыңжылдық декларациясы [44].	2015 жылға қойылған Мыңжылдық декларациясында (ДДД) тұжырымдалған сегіз даму мақсатын қамтитын Декларация. Тұрақтылық - құнды экожүйелер мен басқа қауымдастықтарды қорғай отырып, өмірдің негізгі сапасын қамтамасыз ету үшін экономикалық даму процесін өзгертетін бағдарлама [45].	Мыңжылдық декларациясын ратификациялау. Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 19 наурыздағы № 958 Жарлығы [46].
2002	Тұрақты даму бойынша жоғары деңгейдегі Дүниежүзілік кездесу, Йоханнесбург, Оңтүстік Африка [47].	Рио конференциясы кезінде қол жеткізілген нәтижелер туралы есеп, ол бұрынғы міндеттемелерді растады және болашақта Тұжырымдаманы жүзеге асыру үшін нұсқаулар берді.	Теңізге шыға алмайтын дамушы елдер министрлерінің халықаралық конференциясында қабылданды (Алматы, Қазақстан, 2003 жылғы 28-29 тамыз) [48].
2008	Мыңжылдық декларациясында тұжырымдалған даму мақсаттары бойынша жоғары деңгейдегі кеңес, 2008 жылғы 22-25 қыркүйек, Нью-Йорк [49].	МДМ-ға қол жеткізудің қазіргі жағдайын бағалау, әсіресе қаржылық дағдарыстар мен өзгерістер сияқты сын-қатерлер аз болған кезде; Кедейлікпен күрес, Денсаулық сақтау, білім беру, тең құқықты қамтамасыз ету сияқты құбылыстардағы прогресті жеделдету үшін халықаралық ынтымақтастықты күшейтуге шақыру; 2015 жылға қарай МДМ орындау үшін мемлекеттер, халықаралық ұйымдар және жекелеген секторлар тарапынан қосымша ресурстар мен міндеттемелерді тарту.	
2009	Үшінші дүниежүзілік климат конференциясы, Женева, Швейцария G20 Дүниежүзілік Конгресс саммиті, Питтсбург, АҚШ [50].	Ықтимал табиғи апаттардың уақтылы алдын алу мақсатында климаттың өзгеруін бақылаудың жаһандық жүйесін одан әрі дамыту. "Үлкен жиырмалыққа" мүше мемлекеттер қалыпты және тұрақты экономика туралы келісімге келді.	
2012	БҰҰ-ның "Rio + 20" саммиті, Рио-де-Жанейро, Бразилия [51].	Рио конференциясынан жиырма жыл өткен соң, "біз қалаған болашақ" баяндамасы тұрақты даму мақсаттарына адалдығын растады және жаһандық Жасыл экономика мәселелерін шешуге шақырды Тұрақты даму қоғам, экожүйелер және басқа да тірі жүйелер арасындағы шексіз өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді, негізгі ресурстар таусылмайды [52].	Ратификациялау туралы үшінші дүниежүзілік климат G20 дүниежүзілік конгресі. ҚР Призидентінің 2013 жылғы 30 мамырындағы № 577 Жарлығы [53].

2-кестенің жалғасы

1	2	3	4
2015	COP 21 Климаттық саммиті, Париж, Франция [54].	Париж келісімі (2015 жылғы 12 желтоқсан, 2016 жылғы 22 сәуірде қол қойылған. Климаттың өзгеруіне қарсы күрестегі басты құжат, 197 ел әлемдік температураның 2С-ден төмен өсуін тежеуге келісті. БҰҰ-ның 2030 жылға қарай тұрақты дамуға бағытталған бағдарламасы жарық көрді, осы бағдарлама шеңберінде 2030 жылға дейін жүзеге асырылатын 17 даму мақсаты белгіленді. Жер шарын қызудан сақтап қалу және оның шегін белгілеу мақсатында парниктік газдар шығарындыларын қысқарту туралы келісімге қол қойылды.	Париж келісімін ратификациялау туралы. Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 4 қарашадағы № 20-VI ҚР Заңы [55].
2021	Cop 26 Климаттық саммиті, Глазго 2021 [56].	2021 жылы қарашада Глазгода (Ұлыбритания) өткен КС-26-ға Дүниежүзілік метеорологиялық ұйым (ДМҰ) мен IPCC дайындалды қазіргі жағдайы және ықтимал даму тенденциялары туралы баяндамалар ПГ шығарындыларының көлеміне байланысты климаттық жағдай.	
2022	COP 27 Климаттық саммиті Шарм-эль-Шейх, Египет [57].	6-18 қараша аралығында Шарм-эль-Шейх қаласында (Египет) Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясының (COP27) 27-ші конференциясы өтуде. Жыл сайынғы COP27 конференциясы БҰҰ-ның Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясына 30 жыл толуымен тұспа-тұс келіп отыр. Конференция климаттың өзгеруіне қарсы іс-қимыл мен диалогты жұмылдыруды ілгерілетуге бағытталған, сондай-ақ климаттық күн тәртібінің өзекті мәселелері бойынша негізгі келіссөздер алаңы ретінде қызмет етеді. Саммиттің негізгі тақырыбы "Климаттық әділетсіздік. Климаттың өзгеруінен зардап шеккен ерекше осал елдерге көмектесу үшін Loss and damage қорын құру туралы келісімге қол жеткізілді.	Қазақстан Республикасының 2060 жылға дейінгі көміртегі бейтараптығына қол жеткізу стратегиясы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2023 жылғы 2 ақпандағы № 121 Жарлығы [58].
2024	COP 29 Климаттық саммиті, Баку, 2024	Жаһандық климаттық қаржыландырудың жаңа мақсаты — 2030 жылдан кейін 2035 жылға қарай жылына 3 300 млрд. Климаттың өзгеруіне қарсы шараларды қаржыландырудың жаңа режимін келісу және дамушы елдерге көмек көрсету.	
Ескерту - Автормен құрастырылған			

3 кестеде көрсетілгендей 17 мақсатқа қол жеткзу үшін Қазақстан аймақтарын тұрақты даму көрсеткіштерін анықталды. Осы бағыттар бойынша қазіргі таңда жұмыс атқарылуда. 2000 жылғы қыркүйекте өткен Мыңжылдық саммитінде БҰҰ-на мүше мемлекеттердің басшылары, соның ішінде Қазақстан да Мыңжылдық декларациясын қабылдады, онда 2015 жылға дейінгі дамудың негізгі мақсаттары мен міндеттері тұжырымдалды. Бұл Декларация әлемдік қоғамдастықтың бейбітшілік, қауіпсіздік, даму, қоршаған орта, адам құқықтары, басқару мәселелеріне деген көзқарасын көрсетті. Мыңжылдық декларациясында сегіз негізгі міндеттеме көрсетілген:

1. Аса кедейлік пен аштықты жою;

2. Жалпыға бірдей білім беруді қамтамасыз ету;

3. Ерлер мен әйелдердің теңдігін қамтамасыз ету, әйелдердің мүмкіндіктерін кеңейту;

4. Балалар өлімінің төмендету;

5. Ананы қорғауды жақсарту;

6. АИТВ/ ЖИТС, туберкулез, безгек және басқа аурулармен күресу;

7. Экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету;

8. Даму мақсатында жаһандық әріптестікті қалыптастыру.

2015 жылы мақсаттар жаңа жаһандық тәуекелдерді ескере отырып кеңейтілді, ал БҰҰ-на мүше 193 мемлекет "Біздің әлемді қайта құру: тұрақты даму саласындағы 2030 жылға дейінгі күн тәртібі" қорытынды құжатын (бұдан әрі - күн тәртібі) әзірледі [59]. Бұл құжатта жан-жақты сипаттағы және экономикалық, әлеуметтік және экологиялық дамудың тепе-теңдігін қамтамасыз ететін жаңа мақсаттар мен міндеттер анықталды. Атап айтқанда, тұрақты дамудың 17 жаһандық мақсаты бекітілді, оларды 2016 жылы 197 ел жүзеге асыруға қабылдады (3-кесте) [60]:

Кесте 3 - 2030 жылға дейінгі Тұрақты дамудың мақсаттары мен міндеттері

№	Тұрақты даму мақсаттары	Тапсырмалар
1	2	3
1	Кедейлікті барлық нысандарда жаппай жою	1. Аса кедейлікті жою; 2. Кедейлікте өмір сүретін ерлер, әйелдер мен балалардың үлесін азайту; 3. Әлеуметтік қорғау жүйелерін қамтамасыз ету; 4. Экономикалық ресурстарға тең құқықтарды қамтамасыз ету; 5. Экономикалық, әлеуметтік және экологиялық күйзелістерге төзімділік; 6. Кедейлікті жою үшін ресурстарды жұмылдыру.
2	Аштықты жою, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету және тамақтануды жақсарту және ауыл шаруашылығының тұрақты дамуына жәрдемдесу	1. Аштықты тоқтату; 2. Тамақтанбаудың барлық түрлерін аяқтаңыз; 3. Ауыл шаруашылығының өнімділігін және шағын өндірушілердің табысын екі есе арттыру; 4. Азық-түлік өндірісінің тұрақты жүйелерін қамтамасыз ету; 5. Генетикалық әртүрлілікті сақтау; 6. Ауыл шаруашылығына инвестицияларды ұлғайту; 7. Ауыл шаруашылығы өнімдерінің әлемдік нарықтарындағы сауда шектеулерін жою; 8. Азық-түлік тауарлары нарықтарының тиісті жұмыс істеуін қамтамасыз ету.
3	Салауатты өмір салтын қамтамасыз ету және барлық жастағы адамдардың әл-ауқатына ықпал ету	1. Ана өлімінің төмендеуі; 2. Жаңа туған нәрестелер мен 5 жасқа дейінгі балалар арасындағы алдын алуға болатын өлім-жітімді жою; 3. АИТВ/ЖИТС, туберкулез, безгек және басқа да жұқпалы аурулармен күрес; 4. Жұқпалы емес аурулардан болатын өлім-жітімді төмендету; 5. Нашақорлық пен нашақорлықтың алдын алу және емдеу; 6. Жол-көлік оқиғалары салдарынан болатын өлім-жітім мен жарақаттануды азайту; 7. Денсаулық сақтау қызметтеріне жалпыға бірдей қолжетімділікті қамтамасыз ету; 8. Қауіпсіз, тиімді және арзан дәрілік заттар мен вакциналарға қол жеткізу; 9. Денсаулық сақтау саласында кадрларды даярлауды және қамтамасыз етуді күшейту; 10. Тәуекелдерді басқару және төтенше жағдайларға ден қою саласындағы денсаулық сақтау әлеуетін нығайту; 11. Репродуктивті денсаулық саласындағы қызметтерге қолжетімділікті қамтамасыз ету; 12. Денсаулыққа әсер ететін ауаның, судың және топырақтың ластану деңгейін төмендету; 13. Денсаулық сақтауды қаржыландыруды арттыру және осы саладағы басқаруды жақсарту.

3-кестенің жалғасы

1	2	3
4	Барлығын қамтитын және әділ сапалы білім беруді қамтамасыз ету және барлығына өмір бойы білім алу мүмкіндігін ынталандыру	1. Жалпыға бірдей тегін және сапалы бастауыш және орта білім беруді қамтамасыз ету; 2. Сапалы мектепке дейінгі білімге қол жеткізу; 3. Кәсіптік және жоғары білімге тең қолжетімділік; 4. Жастар мен ересектердің біліктілігін арттыру; 5. Білім берудегі гендерлік теңсіздікті жою; 6. Сауаттылық деңгейін арттыру; 7. Инклюзивті және қауіпсіз білім беру ортасын құру; 8. Дамушы елдер үшін Стипендиялар санын ұлғайту; 9. Педагогтердің біліктілігін арттыру.
5	Гендерлік теңдікті қамтамасыз ету және барлық әйелдер мен қыздардың мүмкіндіктерін кеңейту	1. Әйелдер мен қыздарға қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою; 2. Әйелдер мен қыздарға қатысты зорлық-зомбылықтың барлық түрлерін жою; 3. Барлық зиянды тәжірибелерді жою; 4. Ақысыз күтім мен үй еңбегін тану және бағалау; 5. Әйелдердің шешім қабылдауға толыққанды және тиімді қатысуын қамтамасыз ету; 6. Жыныстық және репродуктивті денсаулық саласындағы Денсаулық сақтау саласындағы қызметтерге жалпыға бірдей қолжетімділікті қамтамасыз ету.
6	Барлық адамдар үшін су ресурстары мен санитарияның болуын және ұтымды пайдаланылуын қамтамасыз ету	1. Барлығына қауіпсіз және арзан ауыз суға жалпыға бірдей және тең қол жеткізуді қамтамасыз ету; 2. Әйелдердің, қыздардың және осал жағдайдағы адамдардың қажеттіліктеріне ерекше назар аудара отырып, барабар санитарлық жағдайлар мен гигиенаға қол жеткізуді қамтамасыз ету; 3. Ластану деңгейін төмендету, қауіпті заттардың төгінділерін азайту және суды қайта пайдалану көлемін ұлғайту арқылы судың сапасын жақсарту; 4. Барлық секторларда су пайдалану тиімділігін едәуір арттыру және тұщы суды тұрақты алып қою мен беруді қамтамасыз ету; 5. Трансшекаралық ынтымақтастықты қоса алғанда, барлық деңгейлерде су ресурстарын кешенді басқаруды енгізу; 6. Өзендерді, көлдерді, сулы-батпақты жерлерді және сулы-батпақты жерлерді қоса алғанда, су экожүйелерін қорғау және қалпына келтіру: А) дамушы елдерге сумен жабдықтау және санитария саласындағы халықаралық ынтымақтастық пен қолдауды кеңейту; б) жергілікті қауымдастықтардың сумен жабдықтау және санитарияны басқаруға қатысуын қолдау және нығайту.
7	Барлығына арзан, сенімді, тұрақты және заманауи энергия көздеріне қол жетімділікті қамтамасыз ету	1. Энергиямен жабдықтауға жалпыға бірдей қол жеткізу; 2. Жаңартылатын энергия көздерінің үлесін ұлғайту; 3. Энергия тиімділігін арттыру; 4. Экологиялық таза энергетика саласындағы халықаралық ынтымақтастық; 5. Инфрақұрылымды дамыту және технологияларды жаңғырту.
8	Тұрақты, толық қамтылған және тұрақты экономикалық өсуге, толық және өнімді жұмыспен қамтуға және барлығына лайықты жұмысқа жәрдемдесу	1. Экономикалық қолдау; 2. Экономика өнімділігін арттыру; 3. Жұмыспен қамту саясатын дамыту; 4. Жастардың жұмыспен қамтылуына жәрдемдесу; 5. Еңбек құқықтарын қорғау; 6. Қауіпсіз еңбек жағдайларын жасау; 7. Тең еңбек үшін тең ақы төлеуді қамтамасыз ету; 8. Кәсіпкерлікті дамыту; 9. Қаржылық қызметтерді кеңейту; 10. Тұрақты туризмді ынталандыру; 11. Табиғи ресурстарды тұрақты тұтыну; 12. Экономиканың қоршаған ортаға теріс әсерін азайту.
9	Берік инфрақұрылым құру, барлық қамтылған және тұрақты индустрияландыруды қамтамасыз етуге және инновацияларды енгізуге жәрдемдесу	1. Инфрақұрылымды дамыту; 2. Индустрияландыруға жәрдемдесу; 3. Шағын кәсіпорындарды қолдау; 4. Өнеркәсіпті жаңғырту; 5. Ғылыми зерттеулерді нығайту; 6. Инфрақұрылымды халықаралық Қолдау; 7. Отандық технологияларды қолдау; 8. АКТ-ға қол жетімділікті кеңейту.

3-кестенің жалғасы

1	2	3
10	Елдер ішіндегі және олардың арасындағы теңсіздік деңгейінің төмендеуі	1. 2030 жылға қарай халықтың ең аз қамтылған 40% табысының өсіміне ел бойынша орташа деңгейден жоғары деңгейде біртіндеп қол жеткізу және қолдау; 2. 2030 жылға қарай жасына, жынысына, мүгедектігіне, нәсіліне, этникалық тегіне, тегіне, дініне немесе экономикалық мәртебесіне қарамастан барлық адамдардың әлеуметтік, экономикалық және саяси өмірге белсенді қатысуын қамтамасыз ету және көтермелеу; 3. Кемсітушілік заңдарды, саясаттар мен тәжірибелерді жоюды, сондай-ақ осы бағыттағы тиісті заңнаманы, саясаттар мен іс-әрекеттерді ілгерілетуді қоса алғанда, мүмкіндіктердің теңдігін қамтамасыз ету және нәтижелер теңсіздігін азайту; 4. Жалақы мен әлеуметтік қорғау саласындағы саясатты, әсіресе фискалды саясатты қабылдаңыз және біртіндеп теңдікке қол жеткізіңіз; 5. Жаһандық қаржы нарықтары мен институттарын реттеу мен мониторингті жақсарту және осындай реттеулерді іске асыруды күшейту; 6. Жаһандық Халықаралық экономикалық және қаржы институттарында олардың тиімділігін, сенімділігін, есептілігі мен заңдылығын арттыру үшін шешімдер қабылдауда дамушы елдердің күшейтілген өкілдігі мен дауысын қамтамасыз ету; 7. Жоспарланған және жақсы басқарылатын көші-қон саясатын жүзеге асыру арқылы адамдардың реттелген, қауіпсіз, тұрақты және жауапты көші-қоны мен ұтқырлығына ықпал ету.
11	Қалалар мен елді мекендердің ашықтығын, қауіпсіздігін, өміршеңдігін және орнықтылығын қамтамасыз ету	1. Қауіпсіз және Қолжетімді баспана; 2. Қолжетімді және тұрақты көлік; 3. Инклюзивті және тұрақты урбанизация; 4. Мәдени және табиғи мұраны қорғау; 5. Табиғи апаттар салдарын азайту; 6. Қалалардың қоршаған ортаға теріс әсерін азайту; 7. Жасыл және қоғамдық кеңістіктерге қол жеткізу; 8. Қалалардың тұрақтылығын нығайту; 9. Қала дамуының интеграцияланған саясатын қолдау; 10. Қалалардың тұрақты дамуын қаржыландыру тетіктерін нығайту.
12	Тұтыну мен өндірістің ұтымды модельдерін қамтамасыз ету	1. Тұрақты тұтыну және өндіріс жөніндегі онжылдық бағдарламаны іске асыру; 2. Табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану; 3. Тамақ қалдықтарын азайту; 4. Химиялық заттар мен қалдықтарды экологиялық қауіпсіз басқару; 5. Қалдықтардың түзілуін азайту; 6. Компаниялар арасында тұрақты тәжірибені ынталандыру; 7. Тұрақты Мемлекеттік сатып алу; 8. Тұрақты даму үшін ақпараттандыру және білім беру; 9. Дамушы елдерді қолдау; 10. Тұрақты туризм мониторингі; 11. Қазба отынына субсидияларды ұтымды ету.
13	Климаттың өзгеруіне және оның салдарына қарсы шұғыл шаралар қабылдау	1. Барлық елдердегі қауіпті климаттық құбылыстар мен табиғи апаттарға тұрақтылық пен бейімделу мүмкіндіктерін нығайту; 2. Климаттың өзгеруіне қарсы шараларды ұлттық саясатқа, стратегиялар мен жоспарларға біріктіру; 3. Климаттың өзгеруінің салдарын азайту, бейімделу, оның салдарын азайту және ерте ескерту мәселелері бойынша адамдар мен институттардың білімін, хабардарлығын және әлеуетін арттыру; 4. Дамушы елдердің қажеттіліктерін қанағаттандыру және Жасыл климат қорының толық жұмыс істеуі үшін жыл сайын 100 миллиард доллар жұмылдыруды қоса алғанда, БҰҰ-ның Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясы бойынша дамыған елдер қабылдаған міндеттемелерді орындау; 5. Әйелдерге, жастарға және маргиналды қауымдастықтарға баса назар аудара отырып, аз дамыған елдерде климаттың өзгеруін тиімді жоспарлау және басқару әлеуетін нығайту механизміне ықпал ету.
14	Тұрақты даму үшін мұхиттарды, теңіздер мен теңіз ресурстарын сақтау және ұтымды пайдалану	1. Теңіздердің ластануын азайту; 2. Теңіз және жағалау экожүйелерін тұрақты басқару; 3. Мұхиттардың қышқылдану салдарын азайту; 4. Теңіз ресурстарын ұтымды пайдалану; 5. Зиянды субсидияларға тыйым салу; 6. Жағалаудағы мемлекеттер үшін экономикалық пайданы арттыру; 7. Теңіз ресурстары саласындағы ғылыми білім мен мүмкіндіктерді арттыру; 8. Теңіз және жағалау экожүйелерін қорғау деңгейін арттыру; 9. Халықаралық нормаларға сәйкес балық шаруашылығын тұрақты Басқару; 10. Теңіз ресурстарын басқаруда дамушы елдерге қолдауды кеңейту.

3-кестенің жалғасы

1	2	3
15	Құрлық экожүйелерін қорғау, қалпына келтіру және оларды ұтымды пайдалануға жәрдемдесу, ормандарды ұтымды басқару, шөлейттенуге қарсы күрес, жердің деградация процесін тоқтату және кері қайтару және биологиялық әртүрлілікті жоғалту процесін тоқтату	1. Экожүйелерді сақтау; 2. Орманды ұтымды пайдалану; 3. Жердің тозуына қарсы күрес; 4. Тау экожүйелерін сақтау; 5. Биологиялық әртүрлілікті жоғалтуды азайту; 6. Генетикалық ресурстарды әділ пайдалану; 7. Браконьерлікпен күрес; 8. Инвазивті түрлердің алдын алу; 9. Экожүйелердің құндылығын саясатқа интеграциялау; 10. Қаржы ресурстарын жұмылдыру; 11. Тұрақты орман пайдалануды ынталандыру; 12. Браконьерлікпен күресті күшейту.
16	Тұрақты даму мүддесі үшін бейбіт және ашық қоғамдар құруға жәрдемдесу, барлығына әділеттілікке қол жеткізуді қамтамасыз ету және барлық деңгейлерде тиімді, есеп беретін және кеңінен қатысуға негізделген мекемелер құру	1. Зорлық-зомбылықты азайту; 2. Балаларды қорғау; 3. Сот төрелігіне қол жеткізу; 4. Қылмысқа қарсы күрес; 5. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл; 6. Тиімді институттар; 7. Инклюзивті шешім қабылдау; 8. Жаһандық басқаруға қатысу; 9. Құқықтық сәйкестендіру; 10. Ақпаратқа қол жеткізу; 11. Ұлттық институттарды нығайту; 12. Кемсітпейтін заңдар.
17	Орнықты дамуға қол жеткізу құралдарын нығайту және орнықты даму мүддесінде жаһандық әріптестік тетіктерінің жұмысын жандандыру	1. Қаржы ресурстары (міндеттері 17.1–17.5) – ішкі және халықаралық қаржыландыру көздерін жұмылдыру; 2. Технологияларды беру (міндеттері 17.6-17.8) - дамушы елдердегі Технологиялық даму мен инновацияларға жәрдемдесу; 3. Әлеуетті арттыру (17.9-міндеттер) - мемлекеттердің орнықты даму саласындағы әлеуетін нығайту; 4. Халықаралық саудаға жәрдемдесу (міндеттері 17.10-17.12) - сауда үшін әділ жағдайлар жасау; 5. Жүйелік мәселелер (институционалдық және саяси аспектілер) (17.13-17.19 міндеттері) - саясаттың дәйектілігін қамтамасыз ету, әріптестікті нығайту және деректер сапасын арттыру.
Ескерту - [61] дереккөзімен құрастырған		

БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы 2017 жылы 6 шілдеде жаһандық көрсеткіштер жүйесін (232) қабылдады. Бұл жүйе күн тәртібінің орындалуын бағалауға арналған. Бұл жүйе бақылау, талдау және есеп берудің бір құралы ретінде қолданылады. Сонымен қатар, жаңа институционалдық құралдар мен тетіктерді жасауға, сондай-ақ жаңа дереккөздерін біріктіруге қатысты бастамалардың жүзеге асырылуына ықпал етеді. Мәселен, ұлттық есеп беру мен деректерді тарату платформалары құрылды. Олардың дамуы деректердің сапасын жақсартуға және ұлттық статистика жүйесіндегі үйлестіруді күшейтуге бағытталған [62, 16-бет]. Жаһандық, ұлттық және жергілікті деңгейде ТДМ жетістіктерінің барысын шолудың орталық құралы ерікті ұлттық шолулар болып табылады (188 ел) [63, 49-бет].

2030 жылға дейінгі ТДМ-бұл бүкіл халықты кедейліктің кез-келген түрін тоқтатуға, теңсіздіктермен күресуге және климаттың өзгеруіне қарсы тұруға бағытталған жалпы миссияға тартатын жаһандық даму бағдарламасы. Бұл мақсаттарға жету сапалы білім беру, әлеуметтік қорғау, тиімді медициналық көмек,

барлығына лайықты жұмыс сияқты әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыру кепілдігімен қатар жүреді [64].

ТДМ жаһандық базасының көрсеткіштерін талдау [65] 194 ел мен аумақтың 17 мақсатының 4-17 жартысынан азы халықаралық деңгейде салыстырмалы деректерге ие екенін көрсетеді. Сонымен, ТДМ бойынша 5 Гендерлік теңдік орта есеппен 10 елдің тек 4-і ғана тиісті деректерге ие.

Ел деңгейіндегі деректердің айтарлықтай тапшылығы ұтымды өндіріс пен тұтынуға байланысты салаларда да байқалады (12-мақсат) және климаттың өзгеруіне қарсы шаралар (13-мақсат). Сонымен қатар, тіпті қажетті деректері бар елдерде де барлық уақытта аз ғана бақылаулар жүргізілді, бұл прогресті бақылауды және директивалық органдар үшін тенденцияларды анықтауды қиындатады. Сонымен қатар, ТДМ-нің көптеген көрсеткіштері бойынша деректер кешігіп келеді. Мысалы, дерекқорда пайда болған елдер мен аумақтардың кем дегенде жартысында кедейлікті жоюға байланысты көрсеткіштер бойынша қолда бар соңғы ақпарат (1-мақсат) 2016 жылға немесе одан бұрынғы кезеңге жатады. Осыған ұқсас жағдай гендерлік теңдікке (5-мақсат), экологиялық тұрақты қалаларға (11-мақсат) және бейбітшілікті сүйетін қоғамға, сот төрелігіне қол жеткізуге және тиімді мекемелерге (16-мақсат) қатысты көрсеткіштерге қатысты байқалады [66].

Осы аталған көрсеткіштерді қолдана отырып Қазақстан әлемдік қоғамдастықтың толыққанды қатысушысы болды. XXI ғасырға арналған күн тәртібінде (Рио-де-Жанейро, 1992 ж.), мыңжылдық саммитінің декларациясында (Нью-Йорк, 2000 ж.), тұрақты даму жөніндегі дүниежүзілік саммитте (Йоханнесбург, 2002 ж.) қойылған міндеттерді орындау бойынша міндеттемелерді өзіне алды (Нью-Йорк, 2015), Климаттың өзгеруі жөніндегі Париж конференциясы (Париж, 2015). Қазақстан Республикасы БҰҰ-ның Тұрақты даму жөніндегі комиссиясының, "Еуропа үшін қоршаған орта" және "Азия үшін қоршаған орта және тұрақты даму" процестерінің, Дүниежүзілік кәсіпкерлер кеңесінің аймақтық Еуразиялық желісінің мүшесі және белсенді қатысушысы болып табылады.

Тиісті халықаралық міндеттемелерді орындау үшін ҚР-ның "Жасыл экономикаға" [67] көшуі бойынша тұжырымдама қабылданды, оның негізгі міндеті ресурстарды пайдаланудың тиімділігі мен экологиялық қауіпсіздігін арттыру болып табылады. Қазақстан Республикасының 2060 жылға дейінгі көміртегі бейтараптығына қол жеткізу стратегиясы [68], "ҚР Экологиялық кодексі" қабылданды.

ТДМ-ға қол жеткізу бойынша міндеттемелер қабылдаған әртүрлі елдер ұлттық ерекшеліктерді ескеретін экономикалық-статистикалық индикаторлардың өзіндік жүйесін айқындайды. Қазақстанда ТДМ мониторингі үшін ұлттық көрсеткіштер жүйесі құрылды [69]. ҚР Ұлттық статистика бюросы ТДМ бойынша есептіліктің ұлттық платформасын әзірледі [70]. 2019 жылы 2020-2022 жылдарға арналған Тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізу мониторингі бойынша Қазақстанның жол картасы әзірленді [71].

Тұрақты даму мақсаттарының іске асырылуын мониторингілеу үшін осындай индикаторлар жүйесі Қазақстанда да әзірленді. Елдегі ТДМ бойынша деректерді жинауға, өңдеуге және таратуға жауапты мемлекеттік орган ҚР СЖРА ҰСБ болып табылады. 2023 жылы мониторинг жүйесінде 262 индикатор ұсынылды, оның 87-і Қазақстан үшін өзекті, 116-сы мониторинг үшін пайдаланылады, 59-ы перспективаға қойылды [72].

Бастапқыда тұрақты даму тұжырымдамасы негізінен жаһандық немесе ұлттық деңгейде дамыды және зерттелді, бірақ ұлттық деңгейдегі міндеттер тереңдеген сайын проблемаларды аймақ немесе ішкі аумақ деңгейінде зерттеу қажеттілігі артып келеді.

БҰҰ ұсынымдарына сәйкес Қазақстанның әрбір аймақтары үшін 2030 жылға дейін бес ТДМ таңдалды:

- кедейлікпен күрес;
- әл-ауқат;
- денсаулық сақтау;
- сапалы білім,
- жұмыс орындарымен қамтамасыз ету [73, 74].

2016-2020 жылдар аралығында Қазақстандағы Тұрақты даму мақсатындағы серіктестіктің бастапқы негізгі бағдарламасы қолданысқа енгізілді [75]. Бұл жоба үш негізгі бағыттан тұрды:

- Әлеуметтік теңсіздікті азайту және адам капиталын дамыту;
- Тиімді инновациялық мемлекеттік органдар;
- Халықаралық және аймақтық ынтымақтастықты күшейту.

2020 жылы 2021-2025 жылдарға арналған келесі бағдарлама бекітілді, оның тақырыптық бағыттары:

- Адам дамуы және тең мүмкіндіктер;
- Тиімді институттар, адам құқықтары мен гендерлік теңдік;
- Инклюзивті экономикалық даму және экологиялық тұрақтылық [76, 77] (3-кесте).

Қазақстанда ТДМ-ға қол жеткізу бойынша халықаралық міндеттемелерді орындау үшін көп жұмыстар атқарылуда. Қазақстанның жасыл экономикаға көшуі жөніндегі тұжырымдама [78] бекітілді, Экологиялық Кодекс [79] әзірленді, Қазақстанда тұрақты даму мақсаттарын іске асыру жөніндегі 2023 жылға арналған шаралар жоспары [80] мақұлданды, Қазақстан Республикасының (ҚР) 2060 жылға дейінгі көміртегі бейтараптығына қол жеткізу стратегиясы бекітілді [81]. Қазақстан 2019 және 2022 жылдары тұрақты даму саласында 2030 жылға дейінгі күн тәртібін іске асыру туралы ерікті ұлттық шолулар дайындады [82, 83]. Сарапшылар Қазақстан кедейлікті жою және теңсіздікті азайту жөніндегі міндеттемелерді іс жүзінде орындағанын атап өтті (ТДМ 1, ТДМ 10) (4-кесте).

Кесте 4 - Даму мақсатында әріптестіктің негіздемелік бағдарламасының тақырыптық бағыттары

№	Тақырыптық бағыт	Соңғы нәтиже
Даму мақсатында серіктестіктің бірінші негіздемелік бағдарламасы		
1.	Теңсіздіктерді азайту және адам дамуын жақсарту	1.1 Әлеуметтік осал және қолайсыз адамдар мен топтарды қоса алғанда, халық үшін кешенді сапалы әлеуметтік қызметтерге (денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қорғау, құқық және т.б.) тең қолжетімділік жақсарды
		1.2 Экономиканы әртараптандыру жұмыссыздарға, жастарға және әлеуметтік осал әйелдер мен ерлерге лайықты еңбек етуге мүмкіндік береді
		1.3 Экожүйелер мен табиғи ресурстар қорғалады және тұрақты пайдаланылады, ал елді мекендер табиғи және антропогендік табиғи апаттар мен климаттың өзгеруіне төзімді
2.	Тиімді инновациялық мемлекеттік институттар	2.1 Құқық иеленушілер республикалық және жергілікті деңгейлерде шешімдер қабылдау және орындау процестеріне қатысады, нәтижесінде адам құқықтарын іске асыруға жәрдемдеседі.
		2.2 Сот және құқықтық жүйелер мен мемлекеттік институттар әділ, жауапты, есеп береді және барлығына қол жетімді.
3.	Халықаралық және аймақтық ынтымақтастықты нығайту	3.1. Үкімет серіктестермен бірлесіп, аймақтардағы тұрақты даму мақсаттарына (ТДМ) қол жеткізуге ықпал етеді және Біріккен Ұлттар Ұйымының қағидаттарын, стандарттары мен конвенцияларын ілгерілету мен іске асыруда көшбасшы болып табылады.
Даму мақсатында серіктестіктің екінші негіздемелік бағдарламасы		
1.	Адамдар-адамның дамуы және тең қатысу	1.1. 2025 жылға қарай тиімді, инклюзивті және есеп беретін институттар Қазақстанда тұратын барлық адамдар үшін, әсіресе ең осал топтар үшін "ешкім назардан тыс қалмауы тиіс" қағидатына сәйкес сапалы және гендерлік аспектілерді ескеретін әлеуметтік қызметтерге тең қолжетімділікті қамтамасыз ететін болады
		1.2. 2025 жылға қарай Қазақстанның барлық халқы, әсіресе неғұрлым осал топтар, елдің тұрақты дамуына тең дәрежеде үлес қосуға мүмкіндік беретін білім мен дағдыларға ие болады
2.	Бейбітшілік-тиімді институттар, адам құқықтары және гендерлік теңдік	2.1. 2025 жылға қарай Қазақстанда адам құқықтарын қорғау және толық іске асыру, гендерлік теңдік және кемсітушіліктен, зорлық-зомбылықтан және қауіп-қатерлерден азат өмір, сондай-ақ шешімдер қабылдауға тең құқылы қатысу қамтамасыз етілетін болады
		2.2. 2025 жылға қарай барлық деңгейдегі мемлекеттік институттар адам құқықтары мен дәлелдемелер негізінде гендерлік аспектілерді ескеретін мемлекеттік саясатты тиімді әзірлейді және жүзеге асырады және жан-жақты, транспарентті және есепті түрде сапалы қызметтер көрсететін болады
3.	Өркендеу және планета - инклюзивті экономикалық өсу және экологиялық тұрақтылық	3.1. 2025 жылға қарай Қазақстанның барлық халқы, әсіресе неғұрлым осал топтар өндірістік әлеуетті нығайта отырып, инклюзивті, орнықты және орнықты экономикалық даму нәтижелерін, орнықты және лайықты жұмыс істеу, өмір сүруге қаражат алу және бизнес жүргізу үшін дағдылар мен тең мүмкіндіктерді пайдаланатын болады
		3.2. 2025 жылға қарай Қазақстанның барлық халқы, атап айтқанда, неғұрлым осал топтар климаттың өзгеруіне төзімділікті арттыру, қоршаған ортаны және таза энергияны орнықты басқару, сондай-ақ ауылдық және қалалық аудандарды орнықты дамыту нәтижелерін пайдаланатын болады
Ескерту - [84, 85] дереккөздер негізінде құрастырылған		

2022 жылы БҰҰДБ және экономикалық зерттеулер институты Қазақстанның 17 ТДМ және соған байланысты 169 нысаналы көрсеткіштерге, оның ішінде мемлекеттік бюджеттен қаржыландыру үлесіне жан-жақты бағалау жүргізді. ТДМ-ға қол жеткізуге мемлекеттік бюджет қаражатының орта есеппен 81 пайызы бөлінгені анықталды, алайда нысаналы көрсеткіштердің тек 58,6 пайызы ғана қаржыландыруды алды. Бұл бюджетті бөлу мен мақсаттарға басымдық беру арасындағы ықтимал сәйкессіздікті көрсетеді.

Негізгі қаражат бағытталды:

- кедейлікті жою (ТДМ 1) - 21,7%;
- сапалы білім (ТДМ 4) — 14,1%;
- индустрияландыру, инновация және инфрақұрылым (ТДМ 9) — 11,4%.

Алайда, гендерлік теңдік, таза су және санитария, сондай-ақ климаттың өзгеруіне қарсы күрес сияқты салалар бюджеттің 1% - дан азын алды, ал су экожүйелерін сақтау бағыты қаржыландырусыз қалды [86].

2024 жылы БҰҰДБ 2026-2030 жылдарға арналған Елдік бағдарламаның стратегиялық басымдықтарын талқылауға арналған ұлттық кеңес беру өткізілді [87]. Талқылаулар дамудың негізгі сын-қатерлері мен мүмкіндіктерін анықтауға, сондай-ақ Қазақстандағы БҰҰДБ жұмысының келесі циклiндегі интервенцияларды анықтауға бағытталған. Басым бағыттар арасында:

- адами капиталды дамыту және халықты әлеуметтік қорғау;
- экономикалық даму және экологиялық тұрақтылық;
- басқару және әлеуметтік келісім [88].

Осылайша, тұрақты даму тұжырымдамасы мен оның эволюциясы шеңберіндегі пікірталастардың маңызды нәтижесі тұрақты даму мақсаттарын жағдайға жақындатудың, жекелеген аймақтар мен аумақтардың факторларын ескерудің маңыздылығын түсіну болды. Тұрақты даму саласындағы елдік міндеттемелерді орындау жолында міндеттер жүйесінде де, олардың аймақтық деңгейдегі теңгерімінде де дамудың теңгерімділігін қамтамасыз ету қажет.

1.2 Кеңістіктік ерекшеліктер негізінде аймақтың тұрақты дамуын зерттеудің әдіснамалық тәсілдері

Елдің экономикалық кеңістігіндегі аймақтардың дамуы әртүрлі уақыт кезеңдерінде және әртүрлі аумақтарда әртүрлі бағыттарда әрекет ететін әртүрлі факторлар мен тәуекелдердің әсерінен жүзеге асырылады. Аймақтың дамуы – бұл тек экономикалық көрсеткіштердің артуы ғана емес, сонымен қатар өндірістік құрылымдағы, еңбек нарығындағы, инвестициялық белсенділіктегі және инфрақұрылымдағы сапалық (құрылымдық) және сандық өзгерістерді қамтитын күрделі процесс. Экономикалық белгілерімен қоса, дамудың әлеуметтік аспектілері де назарға алынады. Сонымен қатар, экономикалық өсумен қатар әлеуметтік

индикаторлар аймақтың даму деңгейін бағалауда толыққанды көрсеткіш болып табылады. Демек, аймақтарды әлеуметтік және экономикалық дамытудың негізгі миссиясы халықтың әл-ауқатын арттыру болып саналады. Аймақтарды дамытудың басты мақсатты факторлары: табыстарды ұлғайту, білім беру сапасын жақсарту, тамақтануды бақылау және денсаулық сақтауды жетілдіру, кедейлікті жою, қоршаған ортаны сауықтыру, мүмкіндіктердің теңдігін қамтамасыз ету, жеке еркіндікті кеңейту, мәдени өмірді дамыту және т.б.

Осы мәселе төңірегінде, аймақтық тұрақты дамудың негізгі факторлары – бұл қазіргі және болашақ ұрпақ үшін әлеуметтік тұрақтылық пен экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін экономикалық өсуді қолдайтын шарттар мен ресурстар жиынтығы, сонымен қатар олардың ерекшеліктері. Аймақтық тұрақты дамуға әсер ететін келесі факторларды қарастыруға болады:

1) Табиғи-экологиялық факторлар: табиғи-климаттық жағдайлар, қазба байлықтары, топырақ құрамы, пайдаланылмаған жер ресурстары, су қорлары, табиғи ортаның жағдайы, антропогендік әсер ету дәрежесі.

2) Институционалдық факторлар: қоғамдық-саяси ахуал; әлеуметтік-экономикалық даму стратегиялары; орталық және жергілікті басқару органдарының аймақтық саясаты.

3) Экономикалық факторлар: инфрақұрылым деңгейі (көлік, байланыс, энергетика); өндірістік әлеует (өнеркәсіп, агроөнеркәсіптік кешен); инвестициялық климат (отандық және шетелдік инвестициялар); кәсіпкерлік белсенділік (ШОБ саны мен сапасы); еңбек ресурстары мен жұмыссыздық деңгейі; экономиканың әртараптандырылуы (диверсификация).

4) Әлеуметтік факторлар: хаалықтың өмір сүру деңгейі мен сапасы; білім беру және денсаулық сақтау жүйесінің дамуы; жұмыспен қамту деңгейі; әлеуметтік инфрақұрылымның жай-күйі (мектептер, ауруханалар, мәдениет үйлері); көші-қон үдерістері (ішкі және сыртқы)

Сыртқы экономикалық, геосаяси факторлардың және табиғи және техногендік апаттардың әсері күшейіп жатқан жағдайда аумақтық климаттың жаһандық өзгерісінің мәселесі өзекті болып қала береді. Салыстыру үшін, шетелдік анықтамаларда аймақтық экономиканың тұрақтылығын аймақтық экономиканың нарықтық, бәсекелестік және экологиялық күйзелістерге төтеп беру және одан әрі экономикалық өсу үшін қалпына келтіру қабілеті ретінде анықтауға болатындығы туралы консенсус бар [89].

Көптеген зерттеушілер аймақтардың тұрақты дамуына негізгі факторлардың әсерін зерттей отырып, оларды әртүрлі ірі топтарға бөледі [90, 91, 92]. Көптеген әдебиеттерде аймақтық тұрақты дамуды қамтамасыз ететін негізгі факторлардың ірі топтарын бөліп көрсетеді:

- табиғи ресурстарды тиімді және ұқыпты пайдалануы;
- әлеуметтік және экономикалық әл-ауқаты;
- өндірістік инфрақұрылымының дамуы;
- инновациялар мен технологияларды енгізу деңгейі;

- институционалдық саясаттар мен басқару тиімділігі;

- экологиялық жағдай мен экологиялық қауіпсіздік.

Экономикалық өсу мен тұрақты дамудың дәстүрлі факторлары табиғи-ресурстық және климаттық болып табылады. Табиғи-экологиялық факторлар аймақтың салалық мамандануын, ресурстардың кеңістікте бөлінуін және аумақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына қажетті шығындар деңгейін, экономиканың дамуындағы экологиялық шектеулерді анықтайды. Институционалдық факторлар аймақтардың тұрақты дамуы мақсатында аймақтардың әртүрлі факторлары арасындағы өзара байланыс пен өзара іс-қимылды қамтамасыз етеді. Экономикалық факторлар аймақтың салалық мамандануын анықтайды, экономикалық дамуды қаржылық қамтамасыз ету мүмкіндіктеріне әсер етеді.

Табиғи ресурстардың Қазақстан аймақтарындағы теңсіздігі, аймақтардың даму деңгейі, экономикалық мүмкіндіктері, табиғи ресурстардың мамандануы және аумақтық еңбек бөлінуінің сипатындағы айырмашылықтарды көрсетеді. Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, аймақтардың тұрақты дамуы белгілі бір аумақтарда неғұрлым қолайлы факторлар мен жағдайларды тиімді пайдалануды болжайды деген қорытынды жасауға болады. Елдегі және әлемдегі қолда бар көзқарастар мен қазіргі жағдайға сүйене отырып, жалпы алғанда, экономиканың, әлеуметтік саланың және аймақтардың экологиясының тұрақтылық деңгейіне әсер ететін факторлардың келесі негізгі топтарын ажыратуға болады (Сурет 1).

Сурет 1 көрсетілгендей аймақтардың тұрақтылық деңгейіне әсер ететін факторлар типологиясы 6 топқа бөліп қарастыруға болады.

1) Экологиялық факторлар: - табиғи-климаттық жағдайлар; - техногендік ластану. Аймақтық техногендік ластану — белгілі бір географиялық аймақта адамның өндірістік және шаруашылық қызметі нәтижесінде табиғи ортаға зиянды заттардың, қалдықтардың немесе энергияның шығарылуы. Бұл ластану аймақтың экологиялық тепе-теңдігін бұзып, адам өміріне, денсаулығына және экожүйеге теріс әсер етеді. Аймақтың даму деңгейіне, оның табиғи ресурстары мен өндірістік ерекшеліктеріне байланысты техногендік ластану әртүрлі сипатта болуы мүмкін.

2) Қаржылық: - аудандық бюджеттің сенімділігі; - аймақтардың мақсатты жобаларға, негізгі ұлттық жобаларға, даму жоспарларына қатысуы; - қарыздық ұйымдардың, сақтандыру ұйымдарының қызметі; - экономикалық тұрақсыздықтың ықпалы.

3) Өндірістік-өнеркәсіптік факторлар: - күшті өндірістік базаның болуы; - аймақтағы минералдық қорлардың болуы; - газ, электр және жылу энергетикалық мекемелері, темір жол, телекоммуникациялық компаниялардың болуы.

4) Аймақтарда жетілген инфрақұрылымның болуы: - аймақтардағы жол жүйесінің болуы; - байланыс, телекоммуникациялар, интернеттің қолжетімділігі; - нарықтық инфрақұрылым.

5) Аймақтардың азық-түлік қауіпсіздігі: - ауыл шаруашылығының жағдайы; - сауда желісінің жағдайы; - қайта өңдеу кәсіпорындарының болуы және дамуы.

6) Әлеуметтік жағдайы: - ғылыми, білім беру орындары; - сапалы жұмыс күші мен жұмыс орындарының болуы; - мәдениет және өнер мекемелері, іс-шаралар; - қоғамдық ұйымдардың қызметі; - ұлтаралық, дінаралық қарым-қатынастар.

Ескерту - Автор құрастырылған

Сурет 1 - Аймақтардың тұрақтылық деңгейіне әсер ететін факторлардың типологиясы

Яғни, аймақтардың барлық байлық қорын тиімді қолдану негізінде жүзеге асатын, яғни, аймақтардағы тұрғындардың жағдайын жақсартуға бағытталған кешенді процесс. Бұл ретте аймақтың географиялық жағдайы, экономикалық жағдайы, инфрақұрылымы, өнеркәсібі және жалпы экономика сияқты факторлар ескеріледі. Осының жақсаруымен әлеуметтік-экономикалық және экологиялық дамудың теңгерімділігіне қол жеткізіледі. Осы процеске аймақтағы халықтың әл-ауқатын жақсарту және өмір сүру сапасын арттыру кіреді. Бұл дегеніміз, сол аймақтағы қалалардың барлық мүмкіндіктері мен ресурстарының пайдалануы.

Жоғарыда қарастырылған факторлардың айқындай келе, аймақтың тұрақты дамуын зерттеу барысында оның кеңістіктік ерекшеліктерін ескеру маңызды. Әр аймақтың табиғи, әлеуметтік және экономикалық ерекшеліктері оның даму әлеуетіне әсер етеді. Бұл ерекшеліктердің әрқайсысы тұрақты даму үшін маңызды фактор болып табылады, сондықтан оларды мұқият зерделеуіміз қажет.

Аймақтың тұрақты кеңістіктік дамуы - аймақтық экономикалық кеңістікті дамытудың тиімділігін арттырудың және оның траекториясын, қарқыны мен тәсілін оның табиғи және әлеуметтік ортасының жай-күйі мен әлеуетімен бағдарланған үйлестірудің стратегиялық процесі.

Шынында да, егер біз экономиканың кеңістіктік даму теорияларының эволюциясын егжей-тегжейлі қарастыратын болсақ, онда атап өту керек, А.Г. Гранберг ұсынған түсініктемеде [93]:"...экономикалық кеңістік - көптеген нысандар мен олардың арасындағы байланыстарды қамтитын бай аймақтар: елді мекендер, өнеркәсіптік кәсіпорындар, экономикалық дамыған және рекреациялық алаңдар, көлік және инженерлік желілер және т.б.". Кеңістіктік тұрғыдан тұрақты дамудың әдіснамалық негіздерін қалыптастыру теориялық материалдарды, сондай-ақ зерттеу объектісі туралы жүйелік ойлауды құруда маңызды рөл атқарған және ғылыми ойдың идеялары мен бағыттарын талдауға негізделген. Айта кету керек, бүгінде қалыптасып келе жатқан кеңістіктік даму теориясы жеткілікті үлкен уақыт аралығында бай ғылыми мұраға ие. Кеңістіктік дамудың мазмұны аумақтың әртүрлі сипаттамаларының өзгеру бағыттарын, жылдамдығын және айрықша ерекшеліктерін анықтайды. Сонымен, Г. Селл [94], аймақтық және жергілікті кешендердің тұрақты дамуы туралы, әр түрлі деңгейдегі аумақтардың ерекшеліктерімен анықталған жергілікті параметрлері бар аймақтардың әлеуметтік-экономикалық жүйелерінің өзгеруіне әсер етудің маңыздылығын атап өтті.

Сол сияқты, Панцера және Постильоне (Panzera & Postiglione) [95] экономикалық өсу мен аймақтық табыс теңсіздігі арасындағы байланысты, сондай-ақ теңсіздікті өлшеудегі және конвергенция саясатын жүзеге асырудағы кеңістіктің рөлін зерттейді. Авторлар кеңістіктік тәуелділіктің әсеріне назар аударады және аймақтық өсуге аймақ ішіндегі теңсіздік, сондай-ақ көрші аймақтардағы теңсіздік әсер етуі мүмкін екенін атап өтеді. Авторлар 22 елден 245 аймақты талдауды қолдана отырып, кеңістіктік өзара әрекеттесулер мен географиялық орналасудың рөлін зерттеді және аймақтық экономиканың өсу қарқыны аймақтағы теңсіздікке оң және көршілес аймақтардағы теңсіздікке теріс тәуелді деген қорытындыға келді.

Халықаралық зерттеулер аймақтардың экономикалық даму деңгейлерін теңестіру әрекеттері, тіпті ауқымды шығындармен де, тұрақты кеңістіктік дамуды қамтамасыз етпейтінін көрсетеді. Сондай-ақ, аумақтағы ресурстардың біркелкі бөлінбеуі елдің экономикалық жағдайының айтарлықтай нашарлауына әкеледі және оның салдары тек экономикалық қана емес, сонымен қатар әлеуметтік-экологиялық, саяси болуы мүмкін [96]. Осылайша, аймақтардың тұрақты дамуына қол жеткізу мүддесінде ресурстарды ұтымды пайдалануды қамтамасыз ету барлық

деңгейдегі мемлекеттік билік органдарының маңызды міндеті болып табылады. Ал, Шеломенцов А. Г. [97] пайымы бойынша кеңістіктік тәсіл экономиканы кеңістіктік ұйымдастырудың арнайы мәселелерін айтпағанда, жалпы экономикалық тепе-теңдік, экономиканы оңтайландыру, экономикалық өсу, баға белгілеу, халықаралық сауда теорияларында сапалы жаңа нәтижелер әкеледі деп санады.

Отандық ғалымдар да сонымен қатар елдің тұрақты дамуын аумақтық-кеңістіктік тұрғыдан зерттеуде [98]. Сонымен бірге, олар экономикалық теорияның мұндай ғылыми бағыты экономика мен қоғамның кеңістіктегі ұйымдастырылуы мен орналасуының қазіргі шындықтарына сәйкес келеді деп санайды. Жаңа жағдайларда жаңа тұжырымдамалар мен оларға негізделген кеңістіктік даму стратегиялары экономиканы аумақтық ұйымдастырудың дәстүрлі тәсілдері туралы идеяларды түбегейлі өзгертеді [99].

Аймақтардың тұрақты дамуының стратегиялық мақсаты аймақтардың кеңістіктің артықшылықтарын тиімді пайдалану арқылы азаматтарының қазіргі және болашақ ұрпақтарының өмір сүру сапасын жоғары деңгейде және тұрақты түрде арттыру, адамдарға қолайлы өмір жағдайларын қамтамасыз ету, сондай-ақ қоршаған ортаны жақсарту болып табылады. Сөзсіз, стратегиялық жоспарлау, трансформация процестерінің сипаты мен әдістері, әлеуметтік-экономикалық динамиканың тұрақтылығын қамтамасыз ету және мемлекеттің барлық салаларында тұрақтылығын сақтау үшін кеңістіктегі дамуды басқарушы ұйымдастыру талаптары тудырады. Осыған орай 2019 жылы Президент «Елді аумақтық-кеңістікте дамытудың 2030 жылға дейінгі болжамды схемасын бекіту туралы» [100] жарлығына қол қойды. Аймақтардың жағдайының бір деңгейде болмағандықтан осындай бағдарлама жолданды. Яғни, оның негізгі мақсаты - маңызды әлеуметтік-экономикалық міндеттерді шешуге жағдайлар жасау және тұрақты кеңістіктік дамуды қолдау: аймақтардағы теңсіздіктерге қарамастан азаматтарының өмір сүру деңгейі мен сапасын бір денгейде арттыру, экономикалық және технологиялық даму қарқынын арттыру, ұлттық қауіпсіздікті нығайту, аймақтардағы экологиялық жағдайды қалыпқа келтіру.

Қазақстан аймақтарының кеңістіктік саралануы экономикалық, әлеуметтік, экологиялық, технологиялық және ақпараттық дамудың біртектілігінің күшеюіне байланысты. Экономиканың жаһандану дәрежесінің артуы аймақтық айырмашылықтарға да әсер етеді. Экономикалық институттардың бірігуінен, капитал мен еңбек нарықтарының интеграциясынан кейін әртүрлі аумақтардың, атап айтқанда қалалар мен ауылдардың өмір сүру деңгейлері мен экономикалық дамуын біріздендіру күтіледі. Шындығында, мұндай табиғи салдар байқалмайды, өйткені ел аймақтарының әлеуметтік-экономикалық даму деңгейлерін саралау процесі жалғасуда. Сондықтан қазіргі уақытта кеңістіктік диспропорциялар экономиканың тұрақты өсуіне негізгі кедергі ретінде қабылданады [101].

Аймақтардың дамуындағы диспропорциялар проблемаларының туындауына және негізгі әлеуметтік-экономикалық және экологиялық көрсеткіштер бойынша аймақаралық саралаудың тереңдеуіне ұзақ мерзімді мемлекеттік аймақтық

саясаттың болмауы, салалық мүдделердің аумақтық мүдделерден басым болуы, кәсіпорындардың аумақтарды дамытуға төмен қызығушылығы, әлемдік нарық конъюнктурасының өзгеруіне қатты тәуелділік, депрессиялық аймақтардың пайда болуы себеп болғанын атап өткен жөн. Аймақтардың осындай проблемаларының жиынтығының болуы Қазақстан аймақтарында кеңістіктк ерекшеліктерді іске асырудың нысаналы көзқарасын, қағидаттары мен басымдықтарын алдын ала айқындайды.

Осыған байланысты кеңістіктік ерекшеліктерін ескеріп ғылыми негіздеу қажеттілігі туындайды, оның негізгі идеясы аймақтарда тиімді мамандандыру кезінде халықтың әлеуметтік қызметтерге, яғни тұрақты дамуға тең қолжетімділігін қамтамасыз етуге баса назар аудара отырып, аумақтардың кешенді дамуын қамтамасыз ету болып табылады. Жоғарыда аталған факторлармен қатар, аймақтардың географиялық жағдайына байланысты әр түрлілігі де кеңістіктің ерекшеліктерін бағалау арқылы тұрақты дамуды қалыптастыруға болатындығын дәлелдейді. Яғни, Қазақстан аймақтарындағы кеңістіктік диспропорцияларды бөліп көрсетуге болады:

- табиғи шикізаттық бағытына байланысты, олардың дамуының біржақтылығы. Атырау, Маңғыстау, Батыс Қазақстан және Қызылорда облыстары қазір өнеркәсіптің моно-салалық құрылымына ие. Атап айтқанда, Атырау облысында өнеркәсіптік өндірістің жалпы құрылымында мұнай мен газ өндірудің үлес салмағы 93,5% - ға дейін өсті, мұнай өңдеу үлесі 1,9% - ға дейін, тамақ өнеркәсібі 1,0% - ға дейін төмендеді. Экономиканың монопрофильді құрылымы халықтың еңбегін қолдану аясын шектеуге, халықтың табысын поляризациялауға, кедейлік пен жұмыссыздық деңгейін арттыруға, экологияның нашарлауына алып келеді. Бұл дегеніміз тұрақты дамуға кері әсерін тигізеді;

- тау-кен саласындағы ең жоғары жалақы мен ауыл шаруашылығындағы ең төменгі жалақы арасындағы айырмашылық, соның ішінде батыс және оңтүстік аймақтарындағы жалақы деңгейлеріндегі алшақтық және әлеуметтік-экономикалық теңсіздік;

- көші-қон процестері Ақмола, Шығыс Қазақстан, Солтүстік Қазақстан, Қарағанды, Қостанай және Павлодар облыстарында заңды түрде жалғасады, бұл аймақтарда жұмыс күшінің және экономикалық белсенді халықтың санының төмендеуіне, сондай-ақ, мамандanған кадрлар санының азаюына әкеледі;

- ірі қалалардың өнеркәсіптік кәсіпорындар мен тұрғындардың тығыз орналасуы, кішігірім және орта қалалар мен ауылдардың ілгерілеуіне кері әсерін тигізеді. Қала халқы қатарына қосылған көшіп келгендер, шын мәнінде, әлеуметтік, өндірістік және мәдени ортаға кіріге алмайды, бұл еңбек нарығындағы жағдайды одан сайын қиындатады. Сондай-ақ урбанизцияға байланысты қалаларда экология факторлары сын көтермеуде.

Қазақстан экономикасының кеңістіктік даму саясаты аймақтық өсу нүктелерін көп полярлы бөлу сценарийлерін әзірлеуді көздейді. Бұл адами және технологиялық әлеуеттің шоғырлануына сүйене отырып және болашақта

экономиканың ғылымды қажетсінетін секторларын қалыптастыруды қамтамасыз ететін инновациялық өсудің жаңа орталықтарын құрудың объективті орындылығы жетілгенін білдіреді. Мұндай орталықтарға мыналар жатқызылуы мүмкін:

- агломерацияларда және Қазақстанның ірі облыстық қалаларында инновациялық ғылыми-техникалық және білім беру орталықтарын құру;

- ел аймақтарында жоғары технологиялық өндірістерге бағдарланған аумақтық-өндірістік кластерлерді қалыптастыру;

- «Елді аумақтық-кеңістікте дамытудың 2030 жылға дейінгі болжамды схемасын бекіту туралы» бағдарламасымен болжанатын ірі көліктік-логистикалық тораптарды құру.

Осылайша, аумақта диспропорцияларды тудыратын проблемалардың тізбесін айқындау, кеңістіктік дамудың жалпы міндеттері мен ұйымдық сипаттағы міндеттерді тұжырымдау Қазақстан аймақтарындағы кеңістіктік даму ерекшеліктерін контурын қалыптастыратын басымдықтар жиынтығын әзірлеуге мүмкіндік берді. Жоғарыда айтылғандардың негізінде Қазақстан кеңістікте дамытудағы келесідей ерекшеліктерін айқындауға болады:

- классикалық ұғымға сай, тұрақты даму дегеніміз – қазіргі буынның қажеттіліктерін, болашақ ұрпақтардың өз мұқтаждықтарын өтеу мүмкіндігіне зиян келтірмей отырып, қанағаттандыратын аумақты дамыту. Бұл тұжырым экономикалық, әлеуметтік және экологиялық салалардың тиімді әрі үйлесімді дамуын қамтиды;

- аймақтардың экономикалық және әлеуметтік дамуының катализаторы ретінде өсу нүктелерін қалыптастыру және нысаналы басқару әсерлерін (қаржылық және қаржылық емес) қолдану;

- қалалар мен ауылдарда тұратын халық санына сай әлеуметтік стандарттарды қамтамасыз ету; аймақтардағы экономикалық тиімділікті арттыру үшін халықты орналастыру жүйесін жақсарту;

- тұрақты кеңістіктік дамуды қамтамасыз етудегі қалалардың рөлін күшейту, жұмыспен қамтуды таңдауда, әлеуметтік қызметтерді алуда және тұтастай алғанда – өзін-өзі жүзеге асыруда барынша мүмкіндіктер ұсынатын заманауи экономика мен өркениеттік сын-тегеуріндердің талаптарына неғұрлым сәйкес келетін қалалық өмір салтын бекіту;

- кәсіпкерлік бастаманың теңгерімін, инвестордың қажеттіліктерін және тиісті аймақтық стратегиялық құжаттарда көрсетілген аймақтарды дамытудың жүйелі пайымын, оларды іске асырудағы дәйектілікті қамтамасыз ету.

Айта кету керек, аймақтардағы салалық мамандандырулар айтарлықтай тұрақты жаңа және маңызды артықшылықтар пайда болған кезде ғана өзгеруі мүмкін, мысалы, әлемдік нарықта сұранысқа ие шикізаттың жаңа кен орындарын игеру, энергия тиімділігін арттыру, тұрақты даму мақсаттарына (ТДМ) қол жеткізу мүддесінде экономиканы дамыта отырып, энергия және ресурс үнемдеуші технологияларды енгізу кезінде. Сонымен бірге, көптеген елдердің экономикасы экономикалық ғылыми зерттеулердің тақырыбы болып табылатын қолда бар

ресурстар мен жағдайлардың сарапануына байланысты кеңістіктік диспропорциялармен сипатталады.

Тұрақты аймақтық даму мәселелерін зерттеудің заманауи тәсілдерін ескере отырып, аймақтық және кеңістіктік тәсілдерді біріктіру қажеттілігі туралы қорытынды жасауға болады. Бөлінген тәсілдердің әрқайсысының ерекшеліктері 6-кестеде келтірілген. Оларды есепке алу өңірде ТДМ-ға қол жеткізу жолындағы жағымсыз үрдістердің туындауына уақтылы ден қою жүйесін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Кесте 5 - Кеңістіктік компоненттерді негізінде аймақтық дамудың ерекшеліктері

Аймақтық даму	Кеңістіктік даму	Кеңістіктік компонентті ескере отырып, аймақтық даму
1	2	3
Біркелкі емес қасиет		
Сыртқы және ішкі орта факторларының әсерінен дамудың біркелкі еместігінің болуы	Біркелкі емес аумақтық құрылымдардың негізгі сипаттамасы ретінде	Экономикалық (кеңістіктік) қатынастарға қатысушылардың жалпы күш-жігері есебінен дамудың біркелкі еместігі деңгейін төмендету
Біртектілік қасиеті		
Экономикалық әлеуеттің, ресурстардың немесе Мамандандудың біртектілігі	Аумақты дамытудың ұқсастығы (айырмашылықтарды жою үшін басқару әдістері)	Ресурстарды оңтайлы қайта бөлу арқылы экономикалық кеңістіктің біртектілігін күшейту
Байланыс қасиеті		
Көлік-коммуникация жүйесі арқылы байланыс	Факторлар мен өндіріс нәтижелерімен алмасу арқылы кеңістіктің байланысы	Тігінен-көлденең байланыс (ресурстарды бөлу, аумақтық басқару деңгейлері бойынша өзара байланыс)
Тығыздық қасиеті		
Аумақтың экономикалық әлеуеті жоғары шаруашылық объектілермен қанықтылығы	Экономикалық кеңістіктің шаруашылық жүргізуші субъектілермен қанықтылығын арттыру	Шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы байланысты нығайту
Ескерту - [102] дереккөзімен құрастырылған		

Осылайша, аймақтың тұрақтылығы - қоршаған ортаның жаһандық факторларының шектеулері жағдайында адамдардың өмір сүру сапасын жақсартуға ықпал ететін процесс қамтамасыз етілетін оның әлеуметтік-экологиялық-экономикалық жүйесінің жағдайы. Жүйе қоршаған ортаның нашарлауына немесе басқа адамдардың әл-ауқатының төмендетуіне әкелмейтін факторларды қамтиды. Бұл факторлар әртүрлі комбинациялар мен қатынастарда қолданылады және қарастырылады: экономика, қоғам және қоршаған орта арасындағы қатынастарды

түсіну және ресурстардың әділ бөлінуін және оның осы ұрпақ үшін де, келесі ұрпақ үшін де мүмкіндіктерін сақтау. Тұрақты кеңістіктік дамудың негізгі мақсаты, тұтастай алғанда ел азаматтарының лайықты өмір сүруіне жағдай жасаумен қатар, аймақтардың әлеуетін толыққанды пайдалануды оңтайландыру және басқарушылық ұйымдастыру. Тиісінше, мысалы, кеңістіктік даму стратегиясы сияқты жоғары деңгейдегі құжат, біздің ойымызша экономикалық тиімділік, әлеуметтік тұрақтылық және экологиялық қауіпсіздік көрсеткіштеріне негізделуі тиіс. Мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігі арзан жұмыс күшінің, таусылатын табиғи ресурстардың, негізінен географиялық жағдайдың және т. б. есебінен ғана мүмкін емес.

Тұрақты тәсіл шеңберінде мемлекеттік басқару саясаты елдің өзін-өзі орналастыруына негізделуі керек, ал кеңістіктік дамудың негізгі векторларының бірі аймақтардың қаржылық тәуелсіздігі дамыту, яғни экономикалық орталықсыздандыру бағытын қалыптастыру болуы керек.

Аймақтардың тұрақты дамуындағы кеңістіктік ерекшеліктерді ескере отырып, келесідей қажеттілігін түсіну оны қалыптастыру қағидаттарын әзірлеу үшін негіз болып табылады, оларға мыналар жатады: биліктің, бизнестің және халықтың мүдделерін ескеретін ел аумақтарының стратегиялық дамуының бірлігі; экономиканың ғылымды қажетсінетін секторларын қалыптастыруға, аймақтық құрылымды жетілдіруге және инклюзивті әлеуметтік дамуды қамтамасыз етуге негізделген аумақтық дамудың тұрақтылығы; "ақылды мамандандыру" қағидаттарында экономиканың ғылымды қажетсінетін секторларын қалыптастыруға ықпал ететін аймақтардың аумақтық және салалық дамуының стратегиялық басымдықтарының келісілуі; әртүрлі дәрежедегі аумақтардағы

Стратегиялық жоспарлаудың түрлерінің бірігуі және олардың реттелуі, олардың байланысы мен тәуелділігі; жергілікті жерлерде түрлі серіктестіктерді көбейту; кеңістік дамуына қатысты шешімдердің ашық және халыққа жария етілуі; аумақтарды типтерге бөлу және оларды қалай дамытуды талдау; даму орталықтарындағы ресурстар мен қала салу әрекетінің тығыздығы. Кеңістіктік ерекшеліктеріне байланысты аймақтардың тұрақты дамуындағы мақсаттардың негізгі міндеттерін іске асыру негізгі қағидаттарға сүйене отырып, аймақтар дамуының қазіргі жағдайларын: экономикалық, әлеуметтік және экологиялық факторлар мен осыған байланысты туындайтын кеңістіктік компоненттерді есепке алу қажеттілігін ескеруді талап етеді.

1.3 Аумақтық-кеңістіктік дамуды басқарудың шетелдік тәжірибесі

Қазақстан аймақтарының тұрақты даму негіздерін зерттеу үшін шетелдік тәжірибені талдау өте маңызды. Бұл процесс әлемдік тәжірибелерден алынған тиімді әдістерді қолдануға мүмкіндік береді және аймақтық басқару жүйесін жетілдіруге көмектеседі. Яғни, шетелдік мемелкеттердің аймақтық дамуды

реттеудегі функцияларын, институционалдық базаларын, экономикалық реттеу әдістерін және депрессивті аймақтық нысандары қарастыру маңызды.

Аймақтық саясат — бұл аймақтардың экономикалық, әлеуметтік және экологиялық дамуындағы теңгерімділікті қамтамасыз ету үшін мемлекеттік деңгейде қабылданған стратегиялық бағыттар мен шаралар жиынтығы. Ол аймақтардың өзара айырмашылықтарын ескере отырып, әрбір аймақтың өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес дамуын қолдайды. Аймақтық саясаттың мақсаты — аймақтық дамудың теңгерімді, тұрақты және әділ болуы үшін жағдай жасау. Аймақтық саясат әртүрлі факторларға, оның ішінде экономикаға, экологияға, мәдениетке және саяси жағдайға негізделген түрлі бағыттардан тұрады. Мұның басты міндеті — аймақтар арасындағы теңсіздікті төмендету және барлық аймақтардың даму әлеуетін барынша тиімді пайдалану.

Экономикалық тиімділік пен әлеуметтік әділеттілікті, экологиялық қауіпсіздікті бір уақытта қамтамасыз ету қиын. Индустриалды елдер бұл мәселелерді "аумақтық ынтымақтастық" қағидатын қолдана отырып шешеді, мұнда қаржылық ресурстар ел ішінде қайта бөлінеді. Батыс елдерінің тәжірибесі көрсетіп отырғандай, экономикалық өрлеу кезеңінде мемлекет қаражатты аймақтар арасында әділ қайта бөлу үшін көбірек мүмкіндіктерге ие. Дағдарыс, мемлекеттік табыс көлемінің, салық түсімдерінің төмендеуі жағдайында билік органдарының бір жағынан экономикалық өсуді жандандыруға барлық мүмкіндіктері бар аймақтарды қолдауға, екінші жағынан артта қалған аймақтарға әлеуметтік көмекті азайтуға мәжбүр. Бұл тәжірибе біздің мемлекет үшін қызығушылық тудырады. Глинский В., Серга Л., Новиков А. [103] аймақтық теңсіздікті жеңуге бағытталған еуропалық "конвергенция саясатының" әсерін қарастыра отырып, жоғары аймақтық дифференциация әлеуметтік сілкіністерге, ал төмен дифференциация тоқырауға әкеледі деген қорытындыға келді.

Әлемдік аймақтық саясат идеологиясында оның басты объектісі даму деңгейлеріндегі, жұмыспен қамтылудағы, халықтың табысындағы, кәсіпкерлік мүмкіндіктеріндегі және т.б. аумақтық теңсіздіктер болып табылатыны туралы түсінік берілуде [104]. Сондықтан аймақтық саясат осы теңсіздіктерді азайтуға және аумақты ұтымды басқару үшін олардың пайда болу себептерін, салдарын және теңестіру әдістерін зерттеу қажет. Аймақтық теңсіздіктердің себептері өте күрделі және көпқырлы. Олар экономикалық, әлеуметтік, саяси және экологиялық факторлардың ықпалынан туындайды. Қазақстанда және жалпы әлемде аймақтық теңсіздіктердің негізгі себептері мыналар болуы мүмкін:

1. Экономикалық даму деңгейінің айырмашылығы. Аймақтар арасындағы экономикалық даму деңгейінің айырмашылығы айқын көрінеді. Қалалық және ауылдық аймақтар арасында инфрақұрылым, инвестициялар, жұмыс орындары және бизнестің дамуы бойынша үлкен алшақтық болуы мүмкін. Орталық аймақтарда (көбінесе астаналық қалаларда) экономикалық белсенділік жоғары болады, ал шалғай аймақтарда бұл деңгей төмен.

2. Инфрақұрылымның жеткіліксіздігі. Аймақтық теңсіздіктердің басты себептерінің бірі – инфрақұрылымның дамымауы. Шалғайдағы аймақтарда көлік, энергетика, білім беру және денсаулық сақтау инфрақұрылымдары жеткіліксіз болуы мүмкін. Бұл аймақтар тұрғындарының өмір сүру сапасын төмендетеді және экономикалық дамуды тежейді.

3. Ресурстардың теңсіз бөлінуі. Табиғи ресурстардың аймақтар арасында теңсіз бөлінуі аймақтық теңсіздіктерге әкеледі. Кейбір аймақтар минералды ресурстар мен энергия көздеріне бай болғанымен, ал басқалары бұл ресурстардан айрылған. Бұл экономикалық даму мен инвестициялар үшін маңызды фактор болып табылады.

4. Білім мен кәсіби дағдылардың айырмашылығы. Әр аймақта білім беру және кәсіби дайындық деңгейі әртүрлі болуы мүмкін. Қаладағы аймақтарда білім беру жүйесі жақсы дамыған, ал ауылдық немесе шалғай аймақтарда бұл салада үлкен олқылықтар болуы мүмкін. Осының нәтижесінде еңбек нарығындағы білікті жұмыс күшінің тапшылығы және аймақтар арасындағы теңсіздік туындайды.

5. Әлеуметтік қызметтердің жетіспеушілігі. Әлеуметтік қызметтер, денсаулық сақтау, білім беру, мәдениет және әлеуметтік қолдау көрсету жүйелерінің аймақтар арасында тең бөлінбеуі аймақтық теңсіздіктердің себептерінің бірі болып табылады. Әсіресе шалғай аймақтарда осы қызметтердің сапасы мен қолжетімділігі төмен болуы мүмкін.

6. Саяси және басқарушылық факторлар. Аймақтық теңсіздіктер кейде саяси және басқарушылық себептермен байланысты болуы мүмкін. Орталық үкіметтің аймақтарға бөлетін қаржысы, даму жоспарлары мен бағдарламаларының теңсіздігі аймақтық даму алшақтығын туындатуы мүмкін. Орталық биліктің аймақтық басқару органдарына дұрыс көңіл бөлмеуі немесе олардың қаржылық қолдауының жеткіліксіздігі аймақтық теңсіздіктерге әкеледі.

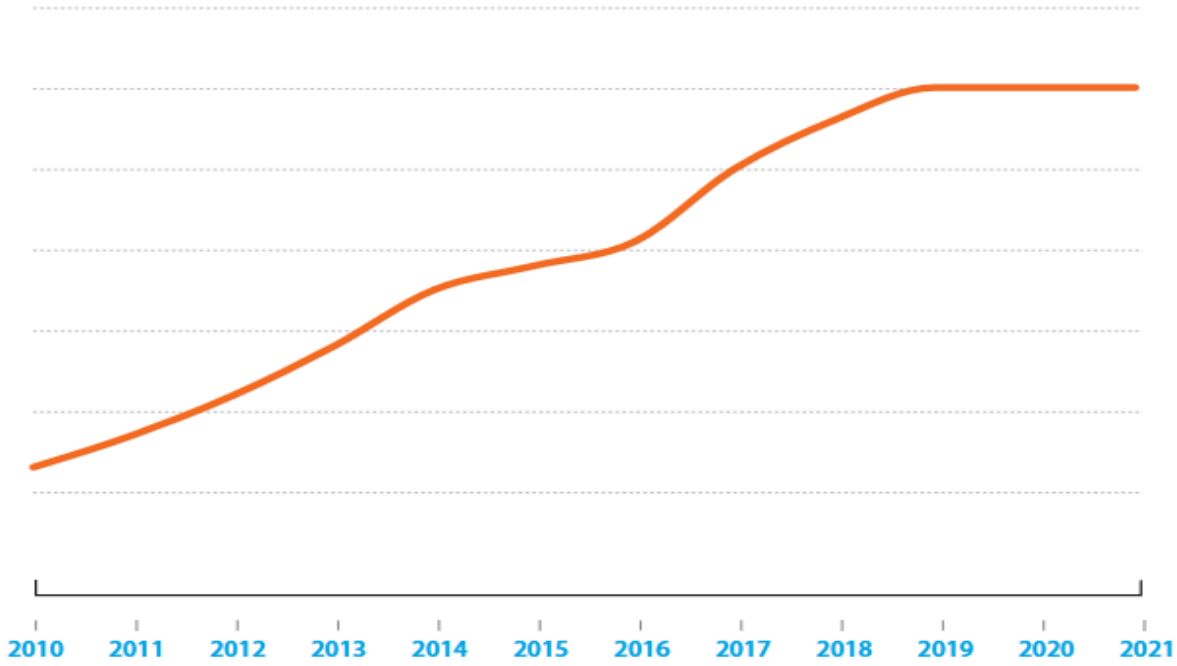
7. Демографиялық факторлар. Аймақтар арасындағы демографиялық айырмашылықтар да теңсіздіктердің пайда болуына ықпал етеді. Кейбір аймақтарда халықтың тығыздығы жоғары, ал басқаларында төмен болуы мүмкін. Халықтың жас құрылымы, жұмыс күшінің сапасы, миграциялық ағындар және қалаға көшу де аймақтар арасындағы айырмашылықтарды күшейтеді.

8. Географиялық және экологиялық факторлар. Аймақтық теңсіздіктерге географиялық және экологиялық факторлар да ықпал етеді. Қауіпті табиғи апаттар (су тасқыны, жер сілкінісі, құрғақшылық) немесе климаттық жағдайлар кейбір аймақтарда дамуды тежейді. Мысалы, табиғаттың шектеулі мүмкіндіктері бар аймақтарда экономикалық белсенділік аз болуы мүмкін.

9. Инвестициялар мен бизнестің шоғырлануы. Инвестициялар мен бизнестің көбінесе ірі қалалар мен орталық аймақтарда шоғырлануы да аймақтық теңсіздіктерге себеп болады. Инвесторлар мен кәсіпкерлер үшін нарыққа қолжетімділік, инфрақұрылым және адам ресурстары сияқты факторлар үлкен рөл атқарады. Бұл көбінесе ірі қалаларда жақсы дамыған, ал шалғай аймақтарда кәсіпкерлік белсенділік төмен.

10. Көші-қон және урбанизация. Қалаға көші-қон және урбанизация үдерістері аймақтық теңсіздіктерді күшейтеді. Әсіресе ауылдық жерлерде жұмыс мүмкіндіктері мен әлеуметтік қызметтердің тапшылығы тұрғындарды қалаларға көшуге мәжбүр етеді. Бұл көші-қон қаладағы жұмыс күшінің сапасын арттырады, бірақ ауылдық аймақтардағы демографиялық және экономикалық жағдайды қиындатады.

Халықаралық аренада мемлекеттердің және аймақтардың ТДМ енгізу барысын мониторингтеу және нәтижелерді талдау саласындағы ең үлкен беделге ТДМ талдау агенттігі ие [105]. Аталған агенттік ТДМ индексін және елдер арасындағы көрсеткіштер бойынша интерактивті ақпараттық панельдерді қамтитын ТДМ-ға қол жеткізу туралы жыл сайынғы есепті құрумен айналысады.

Ескерту - [106] дерекөзімен құрастырылған

Сурет 2 - 2010-2021 жылдардағы ТДМ жетістіктерінің орташа әлемдік индексі

2-суреттен көріп отырғанымыздай, соңғы жылдары әлемде ТДМ-на жету жолында алға жылжымай бір қалыпта тұрғанын көруге болады. Көлік, климат, биоәртүрлілік дағдарыстарының күрделілігі, сондай-ақ геосаяси және әскери қақтығыстар бүкіл әлемдегі тұрақты дамуға елеулі кедергілер келтіреді. Бұл жағдайлар үлкен гуманитарлық және қаржылық шығындарға әкеліп қана қоймай, сонымен қатар азық-түлік қауіпсіздігі мен энергия бағасы үшін маңызды халықаралық салдарларға да ие. Сонымен қатар, олар тұрақты дамуға қатысты салаларда ұзақ мерзімді көзқарас пен инвестициялар жасау мүмкіндігін шектейді.

Тұрақты даму мақсаттарына (ТДМ) қол жеткізу саласындағы халықаралық ынтымақтастық – оларға қол жеткізудегі басты шарт.

ТДМ талдау агенттігінің (SDG Index) Кембридж университетімен бірлесіп жүргізген "2024 жылғы тұрақтылыққа қол жеткізу туралы есеп" [107] зерттеу саласындағы 193 мемлекеттің тұрақты даму бағыты бойынша озық 10 мемелекет келесідей: 1) Финляндия – 86,35; 2) Швеция – 85,70; 3) Дания – 85,00; 4) Германия – 83,45; 5) Франция – 82,76; 6) Австрия – 82,55; 7) Норвегия – 82,23; 8) Хорватия – 82,19; 9) Ұлыбритания – 82,16; 10) Польша – 81,69. Ал, ТДМ зерттеу саласында Қазақстан орындалу 100%-дан 71,11%-ды құрап 66 орынды иеленді. Осыған орай алдынғы топтағы мемлекеттердің озық мемлекеттік басқару саясатын зерттеу жүргізіп, Қазақстан аймақтарына тиімді бағыттарын бейімдеу үшін зерделеу қажеттілігі туындайды.

Сондай-ақ аймақтық тұрақты дамуды түсіну және бағалау үшін композиттік индекстер жасалаынды. Индонезияда экономикалық, әлеуметтік және экологиялық факторларға негізделген индекстер саясатты жүзеге асырудың практикалық құралын ұсына отырып, аймақтық тұрақтылық көрсеткіштерін салыстыру үшін пайдаланылды [108]. Сол сияқты, Францияда әр түрлі өлшемдер бойынша тұрақтылықты бағалау үшін алты композиттік индекс жасалды, бұл жүйелі бақылауға негіз болды [109]. Тұрақты аймақтық даму үшін, әсіресе ауылдық жерлерде жоспарлау және ұжымдық іс-шаралар (көшбасшылықтың жаңа моделі) шешуші рөл атқарады. Сонымен қатар, жергілікті қауымдастықтарды қамтитын аймақтық жоспарлаудағы "төменнен жоғарыға" қағидасы экономикаға да, тұрғындарға да пайда әкелетін даму жоспарларын құру үшін өте маңызды [110, 111].

Аймақтық басқаруға барлық мемлекеттік билік органдары қатысып бірлесе іс-шаралар жүргізеді. Ешбір мемлекетте аумақтық істерге жауапты жалғыз орталық органның монополиясы жоқ. Қазақстанда бұл функция бірнеше республикалық ведомстволар арасында бөлінген. Бірақ, әдетте, бір-екі үйлестіруші органға бөлінеді Министрлік, комитет немесе ұлттық кеңес. Мемлекеттік биліктің әкімшілік және заң шығарушы органдарының жүйесі консультативтік, жобалық, сараптамалық, зерттеу ұйымдарымен толықтырылады. Мысалы, Қазақстандық стратегиялық зерттеулер Институтының белсенді жұмысын атап өтуге болады.

Барлық елдерде аймақты мемлекеттік басқарудың бір немесе одан да көп деңгейлері бар: бірінші деңгей АҚШ-та Штаттар (50), Австралияда - 6 штат және 2 автономия, Германияда - 16, Францияда - 22 аймақ, Италияда-20 аймақ, Испанияда-17 автономды қауымдастық, Нидерландыда-12 провинция және т. б. [112].

Биліктің вертикалы тұрғысынан аймақтар үш негізгі мәртебеге ие болуы мүмкін, олар аймақтың басқару жүйесі мен құқықтық мәртебесіне байланысты. Бұл мәртебелер аймақтың орталық үкіметпен қарым-қатынасын, автономия деңгейін және аймақтық билік органдарының құқықтары мен міндеттерін анықтайды. Міне, осы үш мәртебе:

1. Орталықтандырылған аймақ. Бұл мәртебе аймақтың басқару жүйесінің орталық үкіметке толық тәуелді екенін білдіреді. Мұндай аймақтарда аймақтық билік органдарының өкілеттіктері шектеулі, және шешімдер көбінесе орталық үкімет тарапынан қабылданады. Орталық үкімет аймақтардың экономикалық, әлеуметтік және әкімшілік мәселелерін тікелей бақылап, реттейді. Бұл жағдайда аймақтарда дербестік аз болады, және олар тек орталық биліктің саясатын жүзеге асырушы қызметкер ретінде әрекет етеді. Мысалдар: Көптеген дамушы елдерде, мысалы, кейбір бұрынғы кеңестік республикаларда, аймақтық билік органдарының өкілеттіктері орталық үкіметтің бақылауында.

2. Делегирленген басқару аймағы. Бұл мәртебеде аймақ орталық үкіметтен белгілі бір өкілеттіктерді алады, бірақ аймақтың өзіндік басқару мүмкіндіктері әлі де сақталады. Аймақтық басқару органдары өздерінің қалауымен кейбір мәселелерді шешуге ерікті, алайда олардың әрекеттері орталық үкіметтің бекіткен ережелеріне сай болуы тиіс. Осы тұста аймақтық саясаттар мен жобаларды іске асыру үшін орталық билік тарапынан қаржылай және басқарушылық көмек көрсетілуі ықтимал. Мысалдар: Бірқатар федералды елдерде, мысалы, Германия, Үндістан және АҚШ сияқты мемлекеттерде, аймақтарда белгілі бір деңгейде автономия бар, бірақ олар федералды үкіметтің заңдары мен саясатына бағынады.

3. Автономды аймақ. Бұл мәртебе аймаққа кеңінен дербестік береді. Мұндай аймақтар орталық үкіметтің бақылауынан белгілі бір дәрежеде босатылған, және олар өздерінің заңдарын, экономикасын, әлеуметтік саясатын және басқа да маңызды мәселелерін өздері реттей алады. Автономды аймақтар көбінесе ерекше этникалық, мәдени немесе тарихи ерекшеліктерге ие аймақтар болып табылады. Олар өздерінің ішкі мәселелерін шешуде жоғары деңгейде тәуелсіздікке ие, бірақ кейбір мемлекеттік міндеттемелер мен сыртқы саясат мәселелері бойынша орталық үкіметке бағынады. Мысалдар: Швейцарияның кантондық жүйесі, Испанияның Каталония аймағы, Қытайдың Гонконг және Макао арнайы әкімшілік аймақтары – бұл аймақтарда айтарлықтай автономия мен дербестік бар.

Қазіргі мемлекеттердің аумақтық әкімшілігінің эволюциясындағы басым тенденция біртіндеп орталықсыздандыру болып табылады. Бұл процестің идеологиялық негізі-демократияландыру. Жақында Италияда "әкімшілік" федерализм жарияланды, оның ерекшелігі өнеркәсіпті, сауданы, білім беруді және әлеуметтік қорғауды басқарудағы орталықтандыру болып табылады. Аймақтарға аумақты жайластыру, ауыл шаруашылығын, қолөнерді, туризмді дамыту өкілеттіктері берілді. Испания қысқа мерзімде орталық биліктің автономды қауымдастықтармен серіктестігіне негізделген федерализмге көшті.

Бірінші дәрежелі әкімшілік бірліктерді біріктіретін ірі аймақтар елдердің аумақтық құрылымында ерекше орын алады. Сонымен, АҚШ-та 9 макроөңір бар (мысалы, Жаңа Англия 6 штатты біріктіреді), Ресей аумағы да ірі экономикалық аудандарға бөлінген. Мамандандырылған аймақтарда мемлекеттік билік органдарына бағынбайтын, алайда, негізгі айырмашылығы ретінде мемлекеттік

басқару құрылымдарының толық жиынтығы жоқ орталық үкіметтің өкілдіктері ұйымдастырылады.

Нақты өмірде, әрине, қарапайым мемлекеттермен немесе жерлермен салыстырғанда олардың мәртебесінде әр түрлі айырмашылықтар, қарама-қайшылықтар шығады, бірақ мәдениетті елдерде бұл сұрақтар консенсус арқылы шешіледі.

Аймақтық құрылымның институционалдық түрлері қызығушылық тудырады. Мемлекеттің аймақтық дамуға араласуы ұлттық деңгейдегі саясаттың аймақтарға әсер етуінің, олардың даму деңгейін теңестірудің және аймақтар арасындағы теңсіздікті азайтудың маңызды механизмі. Бұл араласу мемлекеттік биліктің барлық деңгейлері арасындағы ынтымақтастықты талап етеді, атап айтқанда орталық билік**,** аймақтық билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдары арасындағы өзара әрекеттестікті қамтиды. Мысалы, АҚШ-та - "Аймақтық даму жөніндегі" заңы, Германияда "кеңістіктік ұйымдастыру туралы" заңы қолданыста конституциялармен және жеке заңдармен анықталады. Көптеген мемлекеттердің жоғарғы заң шығарушы орындарында аймақтық саясат мәселелері жөніндегі комиссиялар бар, мысалы, АҚШ, Германия, Франция сияқты Парламентке аймақтардың өкілдері немесе басшылары сайланады.

ЕО кеңейтуі экономикалық ортаның бірыңғайлығы шеңберінде жүзеге асты. ЕО саналы түрде құрамын кеңейте бастады, бұл процесс экономикалық және саяси интеграцияның бір бөлігі ретінде қарастырылады және Одақтың құрылымы мен даму бағыттарын тереңдетуге бағытталған. Кеңейту көбінесе экономикалық ортада бірыңғайлықты қалыптастыру, нарықтың кеңеюі және аймақтық тұрақтылықты қамтамасыз ету мақсатында жүзеге асырылады. Ең артта қалған елдерде (Испания, Португалия, Грекия, Ирландия) ЖІӨ жылдық өсімі ЕО бойынша орташа көрсеткіштен 0,75-1,75 пайыздық тармаққа жоғары болды. Соңғы он жылда ЕО-ның ең кедей 10 аймағында жан басына шаққандағы ЖІӨ деңгейі орташа көрсеткіштен 41-ден 50% - ға дейін, ал ең кедей 25 аймақта жан басына шаққандағы ЖІӨ деңгейі 52-ден 59% - ға дейін көтерілді [113].

ЕО аймақтық саясатын жүзеге асырудың басты түрі – бірлескен даму бағдарламалары немесе жоспарлар, сондай-ақ бастамалық, яғни ЕО-ның жеке бағдарламалары болып саналады. Негізгі қаржы институты – Еуропалық аймақтық даму қоры. Аймақтық бағыттағы тағы екі қор бар: Еуропалық әлеуметтік қор мен ауыл шаруашылығын дамытудың еуропалық кепілдік қоры. Кейінірек қаржыландыру қоры құрылды, оның ақшасы жоғарыда аталған төрт қалыптасудағы елді дамытуға және осы елдердегі ең артта қалған аймақтарды дамытуға жұмсалады. Құрылымдық қорлардың қаражаты экономикалық қызметті ынталандыруға, адам капиталына және физикалық капиталға бағытталады [114].

ЕО қызметіндегі аймақтық дамудың рөлі артып келеді. ЕО-ның 2021-2027 жылдарға арналған бюджеті:

- Келесі ұзақ мерзімді бюджеттің жалпы сомасының 50% - дан астамы және ЕО-ның келесі буын бағдарламалары зерттеулер мен инновациялар; әділ климат

және цифрлық ауысулар; дайындық, қалпына келтіру және өміршеңдік арқылы ЕО модернизациясын қолдайды;

- ЕО бюджетінің 30% - ы климаттың өзгеруімен күресуге, Биоәртүрлілікті қорғауға және гендерлік мәселелерге жұмсалады;

- ЕО-ның келесі ұрпағы қаражатының 20% - ы цифрлық трансформацияға инвестицияланатын болады;

2026 және 2027 жылдары жылдық шығындардың 10% - ы Биоәртүрлілікті азайту процесін тоқтатуға және кері қайтаруға ықпал етеді.

Тарихта алғаш рет жаңа және күшейтілген басымдықтар ұзақ мерзімді бюджетте ең жоғары үлесті алады - 31,9% [115].

ЕО-ның ұлттықтан жоғары аймақтық саясаты оң нәтиже береді, экономикалық өсу, аймақаралық дифференциацияның төмендеуі және экономикалық интеграцияның күшеюі байқалады.

ЕО-ның аймақтық саясаты туралы айтқанда, ғалымдар мен сарапшылар әр түрлі табиғат пен қиындықтардың күрделілігін көрсететін елдерді төрт үлкен топқа бөлген [116]. Бұл топтар негізінен аймақтық даму деңгейіндегі айырмашылықтарды, экономикалық жағдайлар мен саяси құрылымдарды ескереді. Әр топтың дамуы мен проблемалары әртүрлі, және ЕО-ның аймақтық саясатының құрылымдық шешімдері әр ел үшін арнайы жасалады.

1. Экономикалық дамыған аймақтар. Бұл топқа жататын елдер — жоғары экономикалық даму деңгейіне ие, тұрақты және дамыған инфрақұрылымға, күшті индустрияға және жоғары білім деңгейіне негізделген мемлекеттер. Олар ЕО-ның негізгі экономикалық күшін құрайды және олардың ішкі нарықтары өте дамыған (Германия, Франция, Нидерланды, Ұлыбритания (бұрынғы мүшесі).

2. Дамушы және орта деңгейдегі экономикасы бар елдер. Бұл топқа жататын елдер экономикасының кейбір салалары дамыған, бірақ жалпы дамуы бойынша әлі де теңсіздіктер мен қиындықтар бар. Бұл елдер үшін аймақтық саясаттың міндеті — аймақтық теңсіздікті азайту және экономикалық дамуды ынталандыру (Испания, Италия, Португалия, Польша, Чехия).

3. Аз дамыған немесе артта қалған аймақтар. Бұл елдер әлі де экономикалық, әлеуметтік немесе инфрақұрылымдық қиындықтармен бетпе-бет келеді. Аймақтық саясаттың бұл топқа арналған басты мақсаты — қаржылық көмек пен құрылымдық реформаларды жүргізу арқылы олардың экономикалық жағдайын жақсарту. Мұндай елдерге ЕО-ның арнайы құрылымдық және инвестициялық қорлары (мысалы, ЕО құрылымдық қорлары мен ауыл шаруашылығын қолдау қорлары) ұсынылады (Балқан елдері, Балтық жағалауы елдері (кейбірі), Болгария, Румыния).

4. Жаңа және қосымша мүшелердің интеграцияланған елдері. Бұл топта бұрынғы социалистік елдер, әсіресе Орталық және Шығыс Еуропа елдері орналасқан. Олар ЕО-ға кіргенге дейін экономикалық және саяси тұрғыдан айтарлықтай артта қалған болатын, бірақ соңғы онжылдықтарда реформалар мен интеграция процесі арқылы даму бағытында алға жылжыды (Мысалдар: Венгрия, Словакия, Румыния, Болгария, Хорватия).

Грекиядағы өнеркәсіптік және аймақтық даму біртұтас заңнамалық саясатпен жүзеге асырылады, бұл өз кезегінде елдің экономикалық құрылымын нығайтуға, аймақтық теңсіздікті азайтуға және жалпы әлеуметтік-экономикалық жағдайды жақсартуға бағытталған. Мұнда өнеркәсіптік даму мен аймақтық даму салаларындағы саясаттың біртұтас болуында бірқатар мақсаттар мен шаралар көрініс табады. Ирландияда аймақтық саясат іс жүзінде ұлттық даму міндеттеріне қатысты бағынышты позицияны алады. Негізгі назар өнеркәсіпті дамытуға аударылады, дегенмен бұл біркелкі аймақтық дамуға қол жеткізу әрекеттерімен бірге жүреді. Португалияда бастапқы кезеңде өнеркәсіптік және аймақтық даму саясаты өзара байланысты болды, бірақ болашақта қаржымен қамтамасыз етудің жеткіліксіздігімен және шағын кәсіпорындарға көмек көрсетуге бағытталған ЕО қаржыландыратын жобалардың шеңберінде, өнеркәсіп саласындағы ұлттық бәсекеге қабілеттілікті арттыруға назар аударылмады.

Испанияның аумақтық аймақтарының дамуындағы алалық мәселесі ерекше назар аударады. Себебі конституцияда аймақтардың теңдей дамуын қолдау мақсаты нақтыланған. Оған қоса, мемлекет еуропалық бірігуді нығайту саясатын жүргізеді. Италияда әрбір аймақтың экономикалық өсуі әртүрлі болып келеді. Бұл жағдай соғыстан кейінгі жылдарда, еліміздің оңтүстігіне "ерекше көмек" көрсету кезеңінде жалғасын тапты.

Германияда аймақтық даму құрылымдық әлсіз аймақтардың осы аймақтардың жағдайына байланысты жағымсыз факторлардың әсерін азайту арқылы ел экономикасына тең қатысу мүмкіндігін қамтамасыз етуге бағытталған. Қаражат еңбек нарығындағы жағдайды жақсартатын ұзақ мерзімді және бәсекеге қабілетті жұмыс орындарын құру арқылы экономикалық өсуді ынталандыруға және халықты жұмыспен қамтуға арналған. Германия федералды мемлекет болғандықтан, аймақтарды Ландтар деп атайды. Әр Ландт өздерінің заңнамалық және атқарушы биліктеріне ие. Әрбір аймақ экономикалық, әлеуметтік және экологиялық мәселелерді шешуде белгілі бір автономияға ие, бірақ федералды үкіметтің бақылауында болады. Бұл жүйе аймақтық теңдікті сақтауға, әртүрлі аймақтардың өзіндік ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік береді. Германияда аймақтық дамуды қолдайтын бағдарламалар бар, мұның ішінде құрылыс, инфрақұрылым, экология және білім беру салаларында ынтымақтастық маңызды. Германияның басқару және тұрақты даму саясатынан Қазақстан аймақтары үшін келесідей топтарды бейімдеуге мүмкіндік береді: - әр аймақтар үшін тұрақты даму бағдарламаларын әзірлеу, оларды орталық үкіметтің қолдауымен жүзеге асыру; - әр аймақтың ерекшеліктеріне сәйкес экологиялық таза өндіріс, жаңартылатын энергия көздерін енгізу, әлеуметтік жобаларды іске асыру; - экологиялық таза көлік инфрақұрылымын дамыту, қалдықтарды қайта өңдеу жүйесін құру; - аймақтардың экономикалық даму жоспарын әзірлеуде жергілікті тұрғындар мен кәсіпкерлерді қатыстыру, яғни сол аймаққа тиімді бағдарламалар әзірлеуге мүмкіндік береді.

Скандинавия елдерінің саясатында дәстүрлі түрде бүкіл ел бойынша аймақтардың теңгерімді дамуын қамтамасыз ету үшін теңдік тұжырымдамасына

назар аударылады - шалғайдағы Солтүстік аумақтардың салыстырмалы түрде маңызды мәселелерін шешу қажеттілігімен үйлеседі. Солтүстік Аймақтар аймақтық саясаттың басым бағыты болып қала берсе де, жалпы ел бойынша аймақтардың тең дәрежеде дамуына көңіл бөлінуде. Мәселен, Финляндияда аймақтық саясаттың үш теңгерімділік, аймақтардың тәуелсіз экономикалық дамуы және жаңа жұмыс орындарын құруы деп үш бөлікке бөліп қарастырады. Сондай-ақ, ТДМ озық мемлекеттер ішінді көш бастаған Финляндия тұрақты даму жөніндегі 2022-2030 жылдарға арналған стратегиясында [117], дамудың негізгі алты мақсатын бекітті. Олар: - экономика және әл-ауқат пен тұрақты тұтынуға ықпал ететін жұмыстарды атқару; - тұрақты дамуға ықпал ететін білім, дағдылар және өмір салтын ұстану; - әл-ауқат, денсаулық және әлеуметтік интеграцияны дамыту; - әл-ауқатқа ықпал ететін азық-түлік жүйесін қалыптастыру; - биоәртүрлілікті сақтауға ықпал ететін орман, су және жерді пайдалану және көміртегі бейтараптығы; - тұрақты энергетикалық жүйені пайдалану. Аталған мақсаттарды алға қойып және соны орындау барысында алдыңғы қатардан көрінуде.

Швециядағы аймақтық саясаттың басты бағыты – аймақтардың дербес экономикалық өсуі. Мұнда экономикалық жағдайы нашар аумақтарға көбірек көңіл бөлінеді. Осылайша, тез дамып келе жатқан мықты компаниялар құруға ықпал етеді. Бұл мемлекеттің саясатында теңдік ұғымы әрқашан маңызды фактор болды. Сонымен қатар, Швецияның тұрақты даму стратегиясы 2002 жылы қабылданып [118], ТДМ-на қол жеткізудің келесідей кешенді тәсілідері белгіленді: салалық интеграция; қоршаған ортаға оң әсер ету және тұрақтылықты үздіксіз бағалау; диалог және ерікті келісімдер жергілікті инвестициялық бағдарламалар және инвестициялық бағдарламалардың климаттық мониторингі.

Егер біз Жапонияның тәжірибесіне жүгінетін болсақ, кеңейтілген өндірістің ресурстарды үнемдейтін және ғылымды қажет ететін моделі негізінде қарқынды құрылымдық қайта құруды, экономиканы жаңарту қарқынды экономикалық даму арқылы жүзеге асырылуда. Жапон құбылысының негізі ғылыми-техникалық прогресс, ақпараттық қоғам бағдарламасын жүзеге асыру болып табылады. Мемлекет пен олигополистік құрылымдар құрылымдық қайта құруды шығындарды азайтудың, ассортиментті жедел жаңартудың, бәсекеге қабілеттілікті арттырудың, табыстылықтың жоғары деңгейін қамтамасыз етудің шешуші құралы ретінде қарастырады [119]. Жапон экономикасының жоғары тиімділігі — бұл елдің ғаламдық деңгейде бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етіп отырған негізгі факторлардың бірі. Бұл тиімділік, ең алдымен, барлық деңгейдегі басқарудың жүйелілігі мен ойластырылуына негізделген. Өндірістің ұлғаюы, кәсіпкерлік құрылымдардың күрделенуі компаниялар, корпорациялар, қаржы топтарының ішіндегі басқарудың орталықсыздандырылуын тудырды. Жапондық тәжірибесі мемлекеттік реттеу қоғамның даму деңгейіне, басқару мәдениетіне, шешілетін міндеттердің сипаты мен ауқымына тікелей тәуелді екенін көрсетті. Өндіріс пен капиталдың шоғырлануының жоғары деңгейі, мемлекеттік-олигополистік капитализм жүйесі өндіріс ауқымы мен жағдайларын реттеуге мүмкіндік береді. Ең

қолайлы факторлардың қатарына дамыған елдер арасында капиталды жинақтаудың ең жоғары нормасы және әскери шығындардың төмен деңгейі, шетелден технологиялық жаңалықтардың кең импорты кезінде ғылым мен техниканың дамуының жоғары деңгейі кіруі керек. Еңбек нарығындағы жапондықтардың ерекшеліктері маңызды, соның ішінде жұмыс күші мен этика, тұрақты жұмыс жүйесі, персоналдың фирмалар мен бірлестіктердегі ынтымақтастығы, акцияларды біртіндеп жекешелендіру арқылы оған қатысу. Әлеуметтік-экономикалық дамуды дамыту, дағдарыстарды шешу және нақты жергілікті ерекшеліктерді пайдалану үшін, Батыс елдерінде экономикалық қызметті реттеудің арнайы әдістері қолданылатын арнайы аймақтар құрылады. Ең кең таралған түрлері: проблемалық аймақтарды басқару, еркін экономикалық аймақтар, кәсіпкерлік аймақтар, технологиялық-енгізу аймақтары. Яғни, Жапонияда тұрақты даму басқару жүйесі ғылыми зерттеулер мен технологиялық инновацияларға негізделген. Жапонияның аймақтарында экологиялық тұрақтылыққа ерекше назар аударылады. Технологиялар арқылы қалалардағы қоқысты азайту, энергия тиімділігін арттыру және қайта өңдеу шараларын жетілдіру маңызды орын алады. Сонымен қатар, Жапонияда аймақтық саясатта мәдени және әлеуметтік тұтастыққа ерекше көңіл бөлінеді. Жапопния мемлекеттік басқару саясатымен қоса, ТДМ қол жеткізу іс-шараларын зерттеу Қазақстан аймақтары үшін келесідей шараларды бейімдеуге болады: аймақтардағы өндірістерде экологиялық таза және энергия тиімді технологияларды енгізу үшін технологиялық шешімдер мен инновацияларды қолдау; ақпараттық және коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы аймақтық тұрақты даму мәселелерін тиімді шешу; жаңа технологияларды енгізуде мемлекеттік қолдауды арттыру және ғылыми зерттеулерді ынталандыру.

Сондай-ақ қазіргі таңда ТДМ бойынша алдынғы қатарлы мемлкеттің бірі Австрияның аймақтық басқару саясатының Қазақстанға бейімделуі мүмкіндігі жоғары, себебі екі елде де аймақтар мен орталық үкімет арасындағы үйлесімділік пен тиімді басқару мәселелері өзекті. Австрияның аймақтық басқару жүйесі негізінен федералды құрылымға сүйенген, яғни аймақтар өздерінің ерекше құқықтары мен дербестігіне ие, бірақ олар федералды үкіметпен тығыз қарым-қатынаста жұмыс істейді. Қазақстанда да әр аймақтың өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып, аймақтық саясатты дамыту маңызды.

Австрияның тұрақты даму стратегиясы 2002 жылы қабылданған. Австрияның тұрақты даму стратегиясының негізінде төрт негізгі салаға бөлінген 20 негізгі мақсатты қарастырады [120]:

1. Австриядағы өмір сапасы. Бүгінгі және ертеңгі күннің міндеті;
2. Австрия бизнес үшін серпінді және инновациясы жақсы дамыған;
3. Австрия өмір сүру кеңістігі ретінде. Өмірдің әртүрлілігі мен сапасын қорғау;
4. Австрияның жауапкершілігі. Еуропа мен әлемдегі белсенді рөлі.

Қазақстанның аймақтық басқаруын тиімді ету жолында Австрия үлгісін пайдалану, әрбір аймақтардың тұрақты дамуы мен әлеуметтік-экономикалық

теңдігіне қол жеткізудің маңызды қадамы болар еді. Бұл дегеніміз, әрбір аймақ үшін нақты даму стратегияларын қабылдау: әрбір аймаққа жеке даму жоспарларын әзірлеу; Қазақстанның аймақтары әлеуметтік-экономикалық және экологиялық параметрлерімен ерекшеленеді, сондықтан әрбір аймақтардың даму стратегиясын жеке-жеке әзірлеу қажеттігі туындайды. Бұл стратегиялар орталық үкіметтің жалпы ұлттық жоспарларымен үйлесімді болуы. *Аймақтардағы дербестікті арттыру:* Австрия сияқты Қазақстанның аймақтарына белгілі бір деңгейде дербестік беру, олардың өз жағдайларына сәйкес жеке шешімдер қабылдауға мүмкіндік беру. *Қаржылық дербестік беру:* Аймақтарға өздерінің бюджетін басқаруға көбірек мүмкіндік беру, бірақ ол барлық аймақтар үшін ортақ ұлттық мақсаттармен үйлесімді болуы. *Әр аймақтың экономикалық мүмкіндіктеріне сәйкес саясат әзірлеу:* Қазақстанның аймақтары ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп немесе туризм салаларына бағытталған экономикалық даму стратегияларын әзірлей алады. Мысалы, Оңтүстік Қазақстан аграрлық секторға негізделсе, Алматы мен Астана экономикалары негізінен қызмет көрсету мен жоғары технологиялық өндіріс салаларында дамыған. *Әлеуметтік теңдікті арттыру:* Қазақстандағы аймақтық теңдікті арттыру үшін әлеуметтік бағдарламаларды әр аймақтың ерекшеліктеріне қарай бейімдеу қажет. Бұл, әсіресе ауылдық аймақтар мен шекаралық аймақтар үшін маңызды. *Экологиялық таза технологияларды енгізу:* Австрияда аймақтарда экологиялық таза технологиялар мен жаңартылатын энергия көздері кеңінен енгізілген. Қазақстанның аймақтарында да бұл технологияларды қолдау үшін арнайы мемлекеттік бағдарлама әзірлеу қажет. *Табиғат ресурстарын басқару:* Қазақстанның әр аймағы табиғи ресурстарға бай, сондықтан оларды ұтымды пайдалану, су ресурстарын тиімді басқару және қалдықтарды өңдеу жүйесін енгізу керек. *Қалалық инфрақұрылым мен көлік жүйесін дамыту:* Австриядағыдай Қазақстанның қалаларында экологиялық таза көлік жүйелерін дамыту, жасыл аймақтарды көбейту және энергия тиімділігін арттыру керек. *«Жасыл» құрылыс:* Қалаларда энергия үнемдейтін ғимараттар салу, қалалық даму кезінде экологиялық стандарттарға сай болуын қамтамасыз ету.

Осылайша, шетелдік тәжірибелерді зерттеп және ұсынған бағыттарды еліміздің ұлттық жағдайларына дербес бейімдей алады, сондай-ақ оларды имплементациялау нәтижелілігінің нысаналы көрсеткіштерін белгілей алады. Әдетте, белгілі бір міндеттер мен көрсеткіштер ұлттық стратегиялық құжаттарда жазылады. Сондай-ақ, бұл құжаттар үнемі қайта қаралады және осы көрсеткіш бойынша барлық дерлік көшбасшы елдерде ағымдағы сыртқы және ішкі шындыққа бейімделеді.

Мемлекет аймақтық мәселелерді шешуде белсенді рөл атқаратын және ол үшін әртүрлі құралдарды қолданатын көптеген елдердің тәжірибесін зерттеу бізді мынадай қорытындыға әкеледі:

1) қарама-қайшылықтарды еңсеру, әлеуметтік әділеттілікке қол жеткізу, қалалар мен ауылдық елді мекендер арасындағы халықтың көші-қонын есепке алу бөлігінде Батыс елдерінің жинақталған тәжірибесін пайдалану орынды;

2) ескі өнеркәсіптік және аграрлық өңірлерді қайта құрылымдау, технопарктер, технополистер және басқа да бизнес-құрылымдар құру арқылы инновацияларды жылдам енгізу тәжірибесі қызығушылық тудырады;

3) табиғи ресурстарға бай шалғай және шеткі аумақтарды дамыту тәжірибесін ұсынуға болады;

4) энергетикалық, су проблемаларын шешу, тұтыну тауарлары нарығын үйлестіру жөніндегі Орталық Азия елдерінің күш-жігерін интеграциялау үшін ЕО елдерін бірлесіп дамыту бағдарламасын қолдануға мүмкіндік бар.

Кез келген ел сияқты, Қазақстанның да тарихи, саяси, этномәдени, әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктері бар, сондықтан аймақтық проблемаларды шешудің өз жолы таңдалуы тиіс, табысты эксперименттің жекелеген фрагменттерін ала отырып, аумақты басқарудағы қызықты тәсілдерге назар аударған жөн.

2 ҚАЗАҚСТАН АЙМАҚТАРЫНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУ ДЕҢГЕЙІН БАҒАЛАУ

2.1 Қазақстанның аумақтық-кеңістіктік ерекшеліктері

Қазақстанның аумақтық-кеңістіктік дамуы айқын біркелкі емес сипатқа ие. Аумақтық айырмашылықтар көптеген факторлардың әсерінен пайда болды, негізінен объективті сипатта: табиғи ресурстардың болуы, орналасуы, қоныстану деңгейі және урбанизация. Қазақстан дамуының аумақтық-кеңістіктік ерекшеліктерінің ішінде мыналарды бөліп көрсетуге болады [89]:

- жекелеген аймақтар экономикасының шикізаттық бағытын күшейту, олардың дамуының біржақтылығы. Мұнай, газ және конденсаттың ірі кен орны - Теңіз, Қарашығанақ және Қашаған (Атырау, Маңғыстау, Батыс Қазақстан) өнеркәсіптік игеруге енгізілді, Қызылорда және Жамбыл облыстарында мұнай мен газ өндіру басталды. Мұның бәрі мұнай өндіру көлемін төрт есеге арттыруға, экспорттық әлеуетті арттыруға мүмкіндік берді, бұл елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына оң әсерін тигізді. Сонымен бірге мұнай және газ кен орындарын игеру өңірлерінде экологиялық жағдайдың нашарлауы байқалады;

- аймақтардың арасында ғана емес, олардың ішінде ақшалай табыс деңгейі бойынша халықтың стратификациясын тереңдету. Тау-кен өндіру өнеркәсібіндегі жалақының ең жоғары мөлшері мен ауыл шаруашылығындағы ең төменгі жалақының арасындағы алшақтық Батыс Қазақстан облысында - 19 есе, Атырау облысында – 12 есе, Маңғыстау облысында – 8 есе, Қызылорда облысында – 7 есе, Ақтөбе облысында – 5 есе құрайды [121];

- жан басына шаққандағы жалпы аймақтық өнім (ЖӨӨ) бойынша көшбасшы аймақтар (Атырау облысы, Астана және Алматы қалалары) мен басқа да аймақтар (Жамбыл, Солтүстік Қазақстан, Түркістан облыстары) арасындағы алшақтық 8-10 есеге, бюджеттік өзін-өзі қамтамасыз ету бойынша – 8 есеге, негізгі капиталға инвестициялар бойынша - 18 есеге жетеді, жан басына шаққандағы несиелер 35 есе;

- Қазақстанның республикалық шекарадан тысқары орналасқан аймақтарында – атап айтқанда, Ақмола, Шығыс Қазақстан, Солтүстік Қазақстан, Қарағанды, Қостанай және Павлодар облыстарында – көші-қон үдерістері әлі де теріс сипатта сақталып отыр, бұл бірқатар маңызды әлеуметтік-экономикалық мәселелерді туындатып отыр;

- ірі қалалардың дамуы қарқынды және өндірісі бар аймақтарда халықтың басым көбісол жаққа қарай шоғырланады. Осыған байланысты, шағын және орта қалалар мен ауылдық жерлердің дамуы баяулап, артта қалуда.

- жер асты суларының аумақтық ресурстары біркелкі бөлінбейді, бұл елдің жекелеген аймақтарының су қорларымен қамтамасыз етілу деңгейіне әсер етеді: ресурстардың шамамен 50%-ы елдің оңтүстігінде, 30%-ы орталық, солтүстік және шығыс аймақтарда, 20%-дан азы батыста шоғырланған. Жер асты суларының

ресурстарымен (млн. м3/тәулігіне): Алматы (16,7), Шығыс Қазақстан (6,5), Жамбыл (4,7), Павлодар (3,9), Қарағанды (2,8), Оңтүстік Қазақстан (2,1), Ақтөбе (1,9), Қостанай (1,1), Қызылорда (1,5) облыстары қамтамасыз етілген. Жер асты суларының ресурстарымен шектелген (млн. м3 / тәулік): Солтүстік Қазақстан (0,2), Атырау (0,3), Батыс Қазақстан (0,3), Маңғыстау (0,4) және Ақмола (0,5) облыстары [112].

Жоғарыда баяндалған аумақтық-кеңістіктік ерекшеліктер, сондай-ақ экологиялық проблемалардың таралуы Қазақстанда тұрақты дамуды реттеу саласындағы басым қызмет аймақтарын бөлуге мүмкіндік берді.

Бірінші аймақ-мұнай өндіру және мұнай өңдеу салаларында мамандандырылған облыстарды қамтитын Каспий маңы аймағы. Мұндағы басты мәселе-табиғи ортаның мұнаймен ластануы.

Оған Каспий теңізінің жағалауында орналасқан және Қазақстандағы мұнай мен газдың басты өндірушілері болып табылатын Батыс облыстар - Атырау және Маңғыстау облыстары кіреді. Халық саны 1,47 млн. адамды немесе ел халқының 5% - дан азын құрайды, ал ЖІӨ-ге қосқан үлесі шамамен 16% құрайды [122]. Каспий маңы аймақтарында мұнай-газ өнеркәсібінде айтарлықтай өсім күтілуде. Каспий теңізінің солтүстігінде мұнай (3-3,5 млрд.тонна) және газ (2-2,5 трлн. $м^3$). Әзірге ағымдағы мұнай өндіру басқа елдердегі 5-8% - бен салыстырғанда барлық қорлардың 1%-дан аспайды [123].

Солтүстік Каспий – Каспийдің ең өнімді бөлігі. Бұл аймақтың биологиялық ресурстары айтарлықтай ауқымды. Ихтиофаунаның ең маңызды кәсіптік балық түрлерінің ішінде 25 түрі бар, оның ішінде бекіре балықтары осы бассейндегі олардың дүние жүзіндегі қорының 70–80%-дан астамын құрайды [113]. Шамадан тыс аулаудан басқа, мұнайдың ластануы бұл мөлшерді тез азайтады, сондықтан мұнай өнеркәсібін дамыту кезінде биоәртүрлілікті сақтау ерекше назар аударуды қажет етеді. Қазақстанда мұнай өндіру өнеркәсібін дамыту тәжірибесі көрсеткендей, мұндай қауіп нақты. Мұнайдың, табиғи газдың, көмірдің жануы қоршаған ортаға үлкен зиян келтіреді, нәтижесінде парниктік газдар шығарылады. Парниктік газдарға көмірқышқыл газынан басқа (CO2), метан (CH4), азот оксиді (N2O), көмірсутек қосылыстары кіреді, оларда фтор көміртекті ішінара алмастырады [124]. 2023 жылы республиканың ауа бассейніне қорғасын және оның 243,5 тонна қосылыстары, марганец және оның қосылыстары – 71,3 тонна, мыс оксиді – 109,1 тонна, күкірт қышқылы – 384,0 тонна, хлор – 46,7 тонна, сынап – 166 килограмм сияқты ерекше ластаушы заттар түсті. Бұл заттардың нақты шығарылуы белгіленген шекті рұқсат етілген шығарындылар көлемінен аспады. Ластаушы заттардың негізгі көлемі Павлодар (694,2 мың тонна) және Қарағанды (455 мың тонна) облыстарының аумақтарында зиянды қалдықтардың төгілгені белгілі болды [125].

Бұл келесідей қауіп тудырады: физикалық қауіп, экожүйелерге залал, инфрақұрылымның бұзылуы, халықтың өмірі мен денсаулығына зиян. Ескі технологиялардың қолданылуы қаржылық тұрғыдан да, табиғатқа да зиян келтірді.

Топырақтың тозуы, су мен ауаның мұнаймен ластануы адамдардың денсаулығына кері әсерін тигізді, сонымен қатар шөлейттену процестерінің дамуына, биологиялық әртүрліліктің және ландшафттардың жоғалуына алып келетін экожүйелердің жойылуына жол ашты. Осыған байланысты, мұнай өндірілетін аймақтарда тыныс алу жолдары ауруларының деңгейі орташа көрсеткіштен 5-6 есе жоғары екені анық. Көмірсутектердің көптігі мұнай-газ кәсіпорындары орналасқан жерлерде қатерлі ісік және сәбилер өлімінің көбеюіне әкеліп соғады.

Тағы бір аймақ - Шығыс, Қазақстан Республикасының жоғары дамыған өнеркәсіптік аймақтарының бірі болып табылады, түрлі-түсті және қара металлургияның ірі кәсіпорындары, энергетикалық кешен шамадан тыс шоғырланған. Мұнда қоршаған ортада өндірістік қалдықтардың жиналуы, урбанизацияланған аумақтардың атмосфералық ауаның ластануы, ормандардың деградациясы және ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың жетіспеушілігі басым.

Солтүстік-Шығыс және Орталық облыстарды – Абай, Шығыс Қазақстан, Павлодар, Қарағанды және Ақмола облыстарын қамтиды, олардың жалпы халқы 3,5 млн.астам адамды құрайды. Аймақ-тау-кен, көмір өнеркәсібі, металлургия және жылу энергиясын өндірудің негізгі орталығы. Аймақ экономикасында ауыр өнеркәсіп, Химиялық өндіріс, мұнай өңдеу, тамақ және жеңіл өнеркәсіп маңызды орын алады.

Табиғи кіші жүйеде айтарлықтай аумақты (4 млн.га) алып жатқан ормандар бөлінеді, бұл Қазақстанның орман ресурстарының 50%-ын құрайды. Бұл ресурстардың басым бөлігі Шығыс Қазақстан облысына тиесілі. Ертіс-Нұра-Есіл өзендері бассейндерінің су ресурстары-сумен жабдықтаудың негізгі көздері.

Су ресурстарының жағдайы аймақ экономикасының дамуына шешуші әсер етуі мүмкін. Ертіс пен Нұра өзендерінің бассейндері аймақтағы 4,1 млн.адамды сумен қамтамасыз етеді және ішкі және өнеркәсіптік пайдалану үшін 1700 Мвт-тан астам энергияны қамтамасыз етеді. Ертіс өзені, Іле өзені сияқты, Қазақстан үшін тұщы судың аса маңызды көзі болып табылады, республика экономикасында маңызды рөл атқарады, Ертіс-Қарағанды каналымен бірге Астананы ауыз сумен қамтамасыз етеді (Астана тұрған Есіл – суы аз өзен және жүктемені көтере алмайды), Қарағанды, Семей, Павлодар, Екібастұз, Теміртау, Орталық Қазақстанның ауыл шаруашылығы. Ертіс бассейнінің жоғарғы бөлігі – Қара-Ертіс (Қара Ертіс) - ҚХР аумағы арқылы ағып өтеді, онда өзен ағысы жылына орта есеппен 9.0 км3 құрайды. ҚХР аумағында бассейн аралық су беру схемасын кеңейту, Қара Ертістен су алу проблеманы одан әріостықтыруы мүмкін. Тек бір Шығыс Қазақстанда 1,5 млрд. тонна улы өнеркәсіп қалдықтары (елімізде жинақталған 90%) сақталады, олар 32 мың га аумақты алып жатыр. Қарағандыда Нұра өзенінен сумен жабдықтау бірнеше жыл бұрын 25 жылдық кезең ішінде 150 тонна сынаптың төгілуіне байланысты тоқтатылды, бұл түбіндегі шөгінділердің 200% деңгейінде ластануына әкелді мг / кг. Бұл өзеннің қазақстандық бөлігіндегі экологиялық проблемаларды усықтырады, ол онсыз да қолайсыз болып саналады, өйткені салалар немесе Қазақстанда тұрмыстық, ауылшаруашылық, өнеркәсіптік

ағындармен ластанған. Бұл проблемалар Іле өзенінде байқалған су тапшылығымен бірге алдағы жылдары Балқаш көлінің Арал теңізінің тағдырын қайталауына әкелуі мүмкін [126].

Үшінші аймақ - Оңтүстік, негізінен тұрақты сумен жабдықтауды қажет ететін ауылшаруашылық бағытымен сипатталады. Оңтүстік аймақтарда су ресурстарының тапшылығы, су объектілерінің ағынды сулармен ластануы, жайылымдардың деградациясы және табиғи және мәдени мұра ескерткіштерінің жойылуы барынша айқын көрінеді.

Келесі аймақтарда Алматы, Жетісу, Жамбыл, Түркістан және Қызылорда облыстары кіреді. Бұл аймақтың халқы (шамамен 5 миллион адам) бүкіл ел халқының үштен бірін құрайды. Негізгі қызметі-дәстүрлі түрде арал және Алакөл-Балқаш бассейндерінен суды суару үшін пайдаланатын ауыл шаруашылығы. Аймақтың көп бөлігі континентальды климаттық жағдайлары бар шөл аймағында орналасқан.

ЖІӨ-дегі ауыл шаруашылығы секторының үлесі 12% құрайды. 2021 жылдан бастап ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің көлемі 2,4% - ға төмендеп, 7,4 трлн теңгені құрады. Төмендеудің себебі өткен жылғы қалыптан тыс құрғақшылық болып табылады, соның салдарынан өсімдік шаруашылығы өнімін өндіру көлемі 6,7%-ға (4,2 трлн тг) азайды, дегенмен мал шаруашылығында 3,6%-ға (3,1 трлн тг) өсімге қол жеткізілді. Аталған кезеңде Азық-түлік өндірісі 1,9%-ға өсіп, 2,2 трлн теңгені құрады. Бұл аймақтағы суармалы жерлер 17 млн. га немесе Қазақстандағы суармалы жерлердің жалпы санының 70%-ы, бірақ олардың ауданы сор болуы және өнімділіктің жоғалуы нәтижесінде үнемі азаяды. 2010-2022 жылдар аралығында 10 млн. гектардан астам жайылымдық жер өнімділігін жоғалтты, 17 млн.гектар егістік жер ауыл шаруашылығы өндірісінен шығарылды. Жем қоры 10-15% - ға азайды.

Нәтижесінде халықтың, әсіресе облыс орталықтарына сыртқы және ішкі көші-қон үрдісі байқалады. Осы аймақтағы халықтың жалпы өсімі мың адамға шаққанда 15,3-ке дейін төмендеді, соңғы 6 жылда халық сырқаттанушылығының деңгейі мұнда 2-3 есе өсті. Төтенше экологиялық жағдайлар аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына кедергі келтіреді.

Бұл жағдай аймақтардың әлеуметтік және экономикалық дамуы экологиялық жағдайлармен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Аймақтың экологиялық проблемалары негізінен су ресурстарын тиімсіз пайдалану мен ластанумен байланысты. Мұндай дамудың салдары-үлкен аумақтардың шөлейттенуі, жердің деградациясы, мәдениет пен табиғат ескерткіштерінің жойылуы.

Ең танымал аймақтық экологиялық проблемалардың бірі-әлемдік қоғамдастықтың назарын аударған Арал теңізінің апаты. Жыл сайын Арал теңізінің кеуіп қалған түбінен сарапшылардың бағалауы бойынша 50-70 мың тоннадан астам тұз үрленіп, айналадағы аумақтарға тасымалданады. Ауыз судың сапасыздығы балалардың жұқпалы аурулармен ауыруының мыңға шаққанда 107,6 жағдайдың жоғары болуына әкеледі.

Басқа экологиялық проблемалардың ауқымы Арал теңізінің апатынан кем емес. Су ресурстарын тиімсіз пайдалану, судың үлкен шығыны және су қабылдаудың ұлғаюына байланысты Қытайдың үлкен трансшекаралық Іле өзенінің ағыны азайды. Нәтижесінде Балқаш көлі Арал теңізі сияқты тағдырды күтеді деп болжануда. Судың муниципалды ағынды сулармен, ауылшаруашылық ағындарымен және дренаждық сулармен ауқымды ластануы судың қол жетімділігіне әсер етті. Қазіргі уақытта қол жетімді су ресурстары жалпы су сұранысының тек 50% - удовлетвор қанағаттандыра алады.

Сондай-ақ, орнықты даму мақсаттарына қол жеткізу кезінде өңірлердің инфрақұрылымдық секторын дамытуды қамтамасыз ету өте маңызды. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан экономикасының дамуындағы кеңістіктік фактордың рөлі күшейіп, өзгергенін ескеру қажет. Ел жаңа геосаяси жағдайға тап болды және тәуелсіз мемлекет ретінде әлемдік аренадағы өз позициясын бекітуге қолда бар транзиттік әлеуетті тиімді пайдалануға ұмтылуда. Сондықтан кеңістіктік дамудың маңызды факторы темір жолдар мен автожолдар құрылысының ауқымды жобалары болып табылады. Еліміздің бірыңғай экономикалық кеңістігін нығайтуға өңірлердің инфрақұрылымы мен көлік байланысын дамыту ықпал етеді деп болжануда.

Қазақстанда Ұлттық экономикалық кеңістіктің неғұрлым құрылымдалған реттелген түрін қабылдауы үшін оның жаңа конфигурациясын құру қажет. Бұған өңіраралық автожолдар желісінің жобаларын іске асыру ықпал ететін болады. Ол радиалды принцип бойынша қалыптасады: Орталық-Шығыс, Орталық – Оңтүстік, Орталық-Батыс.

Автожолдардың маңызды жобаларының қатарында Батыс Еуропа – Батыс Қытай — 527 км, орталығы – Оңтүстік — 324 км, орталығы – Шығыс — 795 км, Қонаев – Талдықорған — 160 км, Астана – Петропавл – РФ шекарасы — 177 км, Орал – Каменка – 100 км, Ақтөбе – Атырау –халықаралық көлік дәлізінің құрылысын аяқтау бар Астрахань - 42 км, Талдықорған-Өскемен-20 км, Қалбатау-Майқапшағай-18 км, Бейнеу – Ақтау — 382 км, Жетібай — Жаңаөзен – 73 км, Бейнеу-Ақжігіт-85 км, Щучинск-Зеренді-80 км, Таскескен-Бақты-80 км, оңтүстік-батыс айналма жолы Астана — 34 км, Сәтбаевты айналып өту — 15 км, Павлодар — Омбы-59 км, Тобыл өзені арқылы өтетін көпір-3 км [127]. Теміржол желісінде де маңызды өзгерістер орын алуда. Бір ғана "Жезқазған – Бейнеу" теміржолын пайдалануға беру бүкіл теміржол желісіне жаңа сапа береді, өйткені бұл желі елдің орталығы мен батысын өзара қолжетімді етеді.

Осы және алыс болашаққа жоспарланған темір жолдар, автожолдар салудың, порт инфрақұрылымын нығайтудың ауқымды жобалары оның Қазақстанның ірі транзиттік әлеуетін неғұрлым толық іске асыруға мүмкіндік береді. Бұл батыс елдерінің Ресейге қарсы санкциялық саясатының шарттарында өте маңызды, өйткені Қазақстан өз жүктерін экспорттық және импорттық мақсатта тасымалдау үшін жаңа жолдар, маршруттар мен мүмкіндіктер іздеуге мәжбүр. Қазақстан аумағында көлік инфрақұрылымын және халықаралық логистикалық хабтарды

дамыту экономикалық, экологиялық және әлеуметтік дамудың байланыстары мен өзара тәуелділігін сипаттау үшін қызығушылық тудырады.

Қазақстан экономикасының аталған аумақтық-кеңістіктік ерекшеліктерін ескере отырып, дәстүрлі (шикізаттық) мамандандыру кезінде ТДМ әдістерін қолдануға негізделген даму стратегиясын таңдаған жөн. Шикізатты қайта өңдеу дәрежесін арттыруға ("бірінші типті әртараптандыру"), сондай-ақ шикізат секторынан өңдеу өнеркәсібіне және қызмет көрсету секторына ("екінші типті әртараптандыру") өсу импульстарының таралуына жәрдемдесуге баса назар аудару қажет.

Жаңашылдық дамуының негізіндегі кәсіпорындарды жаңарту, қуат пен ресурстарды тиімді пайдалануды қамтамасыз ететіні белгілі. Осыған байланысты Қазақстан өңірлерінде орнықты дамуға қол жеткізу үшін ең алдымен оның бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, әлеуметтік жағдайларды жақсартуға және экономиканы экологияландыруды, яғни ресурстарды үнемдейтін жер қойнауын пайдалануды қамтамасыз етуге, орнықты экологиялық қауіпсіз дамуды қамтамасыз етуге бағытталған қоршаған ортаға зиянды әсерлерді барынша азайтуға қабілетті өндірісті жаңғырту қажет. Экологизацияның екі бағыты бар: экстенсивті бағыт – зиянды жанама Өнімдердің шығарылуын бейтараптандырады; қарқынды бағыт – қалдықсыз және қалдықсыз технологияларды құру.

2.2 Аймақтардың тұрақты даму деңгейін бағалаудың әдістемелік тәсілдері

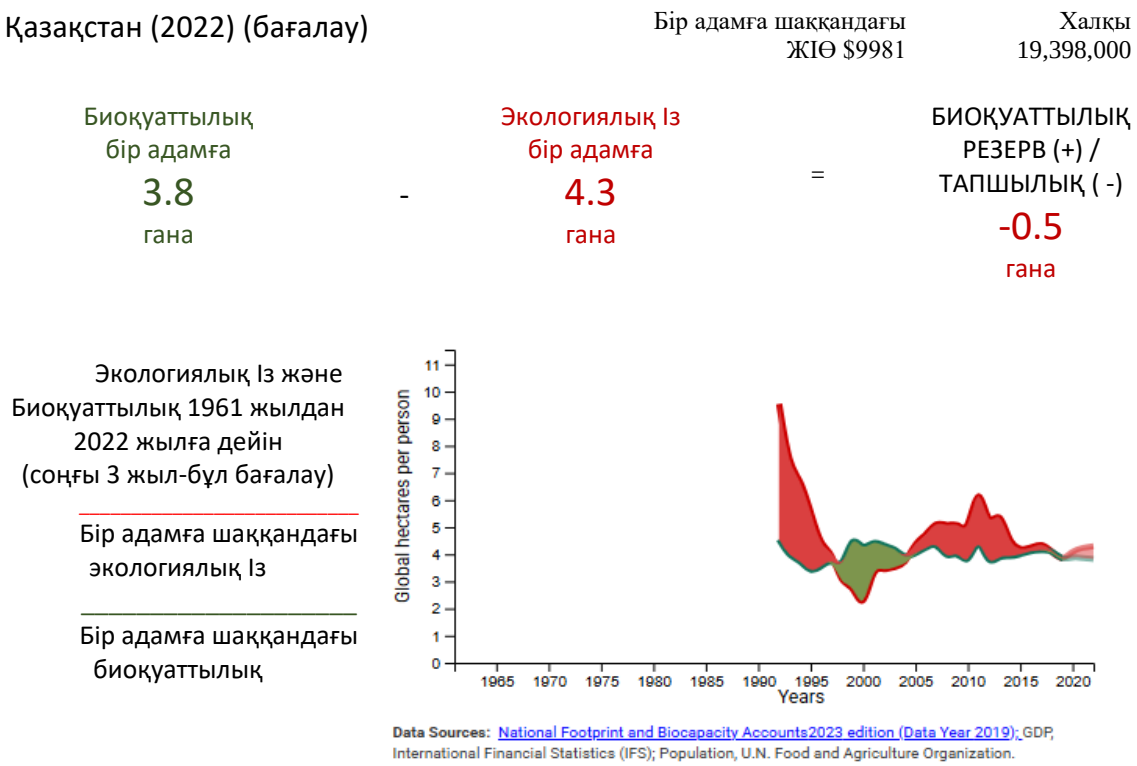
Тұрақты даму – бұл тек қана экологиялық немесе экономикалық мәселелерді шешу емес, сонымен қатар әлеуметтік теңдікті қамтамасыз ету, халықтың өмір сапасын арттыру, және болашақ ұрпақтарға лайықты өмір сүру жағдайларын қалдыруды мақсат етеді. Бұл көпөлшемді үрдіс болғандықтан, оны тиімді бағалау үшін әртүрлі көрсеткіштер мен индикаторлар қажет.

Тұрақты дамуға қол жеткізу проблемасы Индустрия 4.0, цифрландыру, тұрақсыз геосаяси жағдай, энергетикалық және азық-түлік дағдарыстары, климаттық өзгерістер, COVID19 пандемиясының салдары әсерінен шиеленісе түсті [128]. Шикізат экономикасы бар көптеген елдерде тұрақты экономикалық өсуге қол жеткізу мен парниктік газдар көп шығарылатын технологиялардан бас тарту арасында үлкен қайшылықтар бар.

Әлемдік және отандық ғылымда аймақтық бөліністе экологиялық тұрақты даму индекстері мен индикаторларын әзірлеудің айтарлықтай тәжірибесі жинақталған. Қазіргі уақытта әлемде аймақтардың тұрақтылық деңгейін бағалау критерийлері мен көрсеткіштерінің әртүрлі жүйелері бар көптеген әдістер қолданылады [129].

Дүниежүзілік банк (WB) "Түзетілген таза жинақ" индексін әзірледі және жыл сайын есептеуде [130]. Дүниежүзілік жабайы табиғат қоры (WWF) тірі планета индексін (Living Planet Index) әзірлеуде [131]. Footprint ғаламдық желісі Йорк

университетінің қатысуымен ашық деректер платформасын, экологиялық із калькуляторын, бағалау құралдарын жасады (3-сурет) [132].

Ескерту – [133] дереккөзімен құрастырылған

Сурет 3 – Қазақстан экологиялық ізі мен биожиілігін бағалау

Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму бағдарламасы (UNDP) адам дамуының индексін (Human Development Index) әзірлейді, ол 1990 жылдан бастап жыл сайын Қазақстанда Адам дамуы туралы баяндамалар 1997 жылдан бастап жарияланады [134, 135]. Соңғы жылдары Экономикалық зерттеулер институтымен бірлесіп дайындалған бірқатар есептер, оның ішінде Қазақстандағы ТДМ қаржыландыру стратегиясы туралы есеп, [136], Абай, Жетісу, Ұлытау және Қызылорда аймақтарындағы ТДМ-ны оқшаулау есебі [137] және Қазақстан мен оның аймақтарының тұрақты дамуы туралы бірқатар басқа есептер жарияланды.

ТДМ трансформациялау орталығы жыл сайын ТДМ индексі мен бақылау тақталарын қамтитын тұрақты даму туралы есеп шығарады. Бұл есеп БҰҰ-ға мүше барлық 193 мемлекеттің 17 ОДМ бойынша нәтижелерін бағалауды ұсынады [138, 139]. Жаһандық басылымдардан басқа, жоба аймақтық және жергілікті серіктестермен ТДМ аймақтық индекстерінде (мысалы, Еуропа, Африка, Латын Америкасы, шағын аралдық дамушы мемлекеттер және т.б.), сондай-ақ ел мен қала деңгейінде жұмыс жасайды.

Көптеген елдер өз аймақтары үшін түзетілген тұрақты даму индекстерін әзірлеуде. Экологиялық-экономикалық, әлеуметтік-экономикалық, экологиялық көрсеткіштерді біріктіретін интегралды индекстерді құру ең тиімді болып табылады. Тұрақты даму индекстерін әзірлеу әдетте рейтингтерді әзірлеумен тығыз байланысты. Алайда, көбінесе интегралды индикатордың динамикасы мен рейтингтері әрдайым жеке аймақтың нақты даму динамикасын бақылай бермейді. Сондықтан аймақтардың тұрақты даму проблемаларын зерттеу көптеген аспектілермен ұсынылған. Тұрақтылық шекараларын немесе аймақтардың уақыт бойынша тұрақтылық дәліздерін негіздеу әдістері қызығушылық тудырады [140].

Қытай ғалымдары аймақтардың тұрақты даму деңгейін бағалау мәселесіне көп көңіл бөледі. Олар кешенді өткізу қабілеттілігі (comprehensive carrying capacity - UCC) және аймақтардың экономикалық өсуі көрсеткіштерін есептеу және салыстыру арқылы аймақтардың тұрақты дамуын бағалауды ұсынады. Ғалымдар 2006-2014 жылдардағы деректерге талдау жасады Янцзы өзенінің экономикалық белдеуіндегі 84 қаланы зерттеді, онда қытай халқының 40%-дан астамы және оның ЖІӨ-нің 45%-ы шоғырланған [141].

Тақырыпты зерттеу үшін, 32 көрсеткіштен алынған ресми статистика қолданылды. Кейбір мәліметтер жетіспегендіктен, оларды орташалау және теңестіру арқылы толтыруға тура келді. Зерттеу нәтижесінде келесідей қорытындылар шығарылды:

- экономикалық дамудың алғашқы кезеңінде аймақтың өткізу қабілеті артады. Алайда, халық санының көбеюі қоршаған ортаның нашарлауына және инфрақұрылымның тозуына әкеледі, бұл өз кезегінде өткізу қабілетін төмендетеді;

- урбанизацияның қарқынды өсуі ресурстарды шамадан тыс пайдалануға, аймақтың әлеуметтік даму көрсеткіштеріне теріс әсер етуге және экологиялық тепе-теңдікті бұзуға әкелетіні анықталды.

Қытайлық зерттеушілер [142] 112 қаланы зерттей отырып, олардың тұрақты дамуын 5 негізгі факторлық топ бойынша бағалаған. Бұл тәсіл қаланың дамуындағы әртүрлі аспектілерді кешенді қарастырып, нақты жағдайды анықтауға мүмкіндік береді:

1) Елдің ең басты қажеттіліктері: қауіпсіз ауыз суын ұсыну, баспана мәселесінің шешілуі, сапалы медициналық көмек пен білім беру қызметтерінің қолжетімділігі.

2) Ресурстарды үнемдеудің маңызы зор: су мен электр энергиясын ұқыпты пайдалану, өндірістік қалдықтарды қайта өңдеу халықтың жағдайына тікелей әсер етеді.

3) Қоршаған ортаның сапасы: ластаушы заттардың зиянды әсерін азайту аймақтардың тұруға жарамдылығын қамтамасыз етеді.

4) Инфрақұрылымның маңызы: тұрғындардың білім беру, денсаулық сақтау, қоғамдық көлік, сапалы тұрғын үй, жасыл аймақтар және демалыс орындары сияқты әлеуметтік қызметтерге тең қол жеткізуі халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға және аймақтық экономиканың дамуына ықпал етеді.

5) Болашақта тұрақты дамуға бағдарлану. Экожүйелік қызметтердегі жұмысшылар санының және қаржы ресурстарының көлемінің динамикасы аймақтық биліктің жалпыұлттық және жергілікті бағдарламаларды орындаудағы белсенділігін көрсетеді.

Зерттеушілер тобы ағынды суларды тазарту, қоғамдық көлікті пайдалану қарқындылығы, қоршаған ортаны қорғауға салынған инвестиция көлемі сияқты факторлар экономикалық көрсеткіштерге әсер етпеді деген қорытындыға келді. Тұрақты өсудің салыстырмалы корреляциясы электр энергиясын тұтынумен, SO2 шығарындыларымен және ЖІӨ-дегі ресурстарды көп қажет ететін салалардың үлесімен байқалды. Ең тұрақты өсіп келе жатқан аймақтар ЖІӨ-нің орташа деңгейден жоғары өсу қарқынын көрсетті.

Тұрақты дамуды бағалау – бұл үрдіс немесе жоспарланған нәтиже ме, соған орай, әртүрлі тәсілдермен және түрлі көрсеткіштер жиынтығымен жүзеге асырылуы мүмкін. Көрсеткіштердің мақсаты – даму мүмкіндігін, қол жеткізілген жетістіктерді немесе оған әсер ететін себептерді анықтау ма? Бұл мәселе әр түрлі өлшемдерді талап етеді [143]. Осы көзқарасқа сәйкес, ғалымдардың бұл тобы аймақтың тұрақты дамуының қозғаушы күштеріне бағытталған көрсеткіштер жүйесін қолдануды ұсынады. Аймақтардың инновациялық даму әлеуеті мен бәсекеге қабілеттілігін айқындайтын "жоғары білімі бар халықтың үлесі", "10 000 адамға шаққандағы өнертабысқа патенттер саны" сияқты бірқатар нақты көрсеткіштерді қолдану ұсынылады. Бұл таңдау репродуктивті тәсілмен байланысты. Оның мәні аумақтың теңгерімді өзін-өзі дамытуы, әлеуметтік-экономикалық әлеуетті тиімді пайдалану, аймақты одан әрі дамыту үшін қоршаған орта әсеріне бейімделу болып табылады.

Еуропа елдерінде тұрақты қалаларға арналған анықтамалық жүйе қолданылады (тұрақты қалаларға арналған анықтамалық негіз) [144]. Бұл платформа практикалық материалдарды, тұрақты даму бастамаларын жоспарлау құралдарын ұсынады. Бағалау әдістемесі экономиканы, қоғамды, қоршаған ортаны қамтитын 16 негізгі және 300-ден астам қосымша көрсеткіштерден тұрады. Платформа әр ел немесе аймақ үшін икемді көрсеткіштер жиынтығын ұсынады, белгілі бір қаланың қажеттіліктері мен мақсаттарына сәйкес бейімделе алады. Бұл құрал Еуропаның 80-нен астам қалаларында өте кішкентайдан өте үлкенге дейін сыналды және әртүрлі аумақтардың тұрақты дамуын ынталандырудың қолжетімді әдісін ұсынады.

Тұрақты дамуды бағалаудың қолданыстағы әдістерін жалпылау аймақтардың тұрақтылығын бағалаудың бірқатар ерекшеліктері мен қиындықтары бар деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Біріншіден, бұл елдердің тұрақты дамуын өлшеуден айтарлықтай ерекшеленеді. Мұнда қосымша факторлар рөл атқарады: табиғи ресурстармен қамтамасыз етудегі, экономика құрылымындағы аймақтық айырмашылықтар; көлік байланысының деңгейі, ішкі көші-қон және басқалар.

Екіншіден, әр түрлі аймақтардағы экологиялық факторлар әр түрлі табиғи-климаттық жағдайларға, аймақтар экономикасының әр түрлі мамандануына байланысты әр түрлі әсер етеді – аграрлық, шикізат өндіретін, индустриалды, сервистік аймақтар, халықтың тығыздығы, көлік қатынасына.

Үшіншіден, аумақтардың тұрақтылық көрсеткішін бағалауға керекті статистикалық мәліметтер әрқашан табыла бермейді. Әсіресе, қоршаған ортаның тұрақтылығын көрсететін көрсеткіштерді есептеуге қажет ақпараттарға байланысты.

Төртіншіден, дамушы елдердегі аймақтардың, тұрақты даму тұрғысынан дамыған елдердің аймақтарынан көптеген аспектілерде артта қалады.

Бесіншіден, аймақтық деңгейдегі статистикалық есепке алу әдістері айтарлықтай өзгеруі мүмкін. Сондай-ақ, әртүрлі мемлекеттердегі аймақ ұғымы әрқалай қабылданады. Аймақ шеңберіндегі факторлардың себеп-салдарлық қатынастарын нақтылау үнемі қолжетімді емес.

Сондықтан аймақтардың тұрақтылық деңгейін бағалау, әсіресе статистикалық есеп жеткілікті түрде реттелмеген елдерде дамыған елдерде қабылданғаннан өзгеше болуы мүмкін. Сонымен қатар, әр түрлі елдердегі аймақтардың проблемалары өте ерекше болуы мүмкін. Мұның бәрі аймақтардың тұрақты даму деңгейін бағалау әдістемесін әзірлеудің күрделілігін анықтайды. Сонымен бірге, аймақтық басқару органдары тиімді басшылық жасау және тиісті шешімдер қабылдау үшін тұрақты дамудың негізгі компоненттерін бағалаудың ыңғайлы құралдарын қажет етеді.

2.3 Қазақстан аймақтарының тұрақты дамуын бағалау

2.3.1 Көрсеткіштер жүйесінің негіздемесі

Тұрақты даму мақсаттары (ТДМ) кедейлікті жоюға, планетаны қорғауға, әр адамның қай жерде болса да өмірі мен болашағын жақсартуға бағытталған іс-шараларға әмбебап шақыру болып табылады.

Тұрақты даму саласында 17 мақсат пен 169 міндеттер бар, адам құқықтарын жүзеге асыруға арналған. Олар бір-бірімен тығыз байланысты және тұтас, бөлінбейтін сипатқа ие. Олар тұрақты дамудың үш негізгі бөлігі – экономикалық, әлеуметтік және экологиялық – арасындағы теңдікті сақтауға бағытталған.

Сонымен қатар, ТДМ статистикалық мониторингін жүргізу үшін Қазақстанда оны қолдану мүмкіндігін шектейтін бірқатар елеулі кемшіліктер бар.

Қазақстанда ТДМ-не қол жеткізу жөніндегі міндеттемелер аясында 280 индикаторды қамтитын тұрақты даму мақсаттарының мониторингі жүйесі құрылды. 2021 жылы ТДМ жөніндегі үйлестіру кеңесінің V отырысында Ұлттық индикаторлар жүйесі қайта қаралып, 262 көрсеткішке дейін қысқартылды. Оның ішінде: 146 жаһандық көрсеткіш өзгеріссіз қалды, 44 жаһандық көрсеткіш қайта қаралды, 30 балама көрсеткіш және 42 қосымша көрсеткіш енгізілді [145]. Осы

жылдар ішінде ТДМ мониторингі үшін халықаралық деңгейде салыстырылатын деректер шеңберін кеңейтуде прогреске қол жеткізілді. Дегенмен, бұл деректер географиялық қамту, өзектілігі және қажетті бөлшектеу деңгейі тұрғысынан әлі де үлкен олқылықтардан зардап шегеді. Сонымен қатар, жергілікті және ұлттық деңгейдегі ТДМ көрсеткіштері бойынша деректердің сапасын қамтамасыз ету үшін метадеректерді дайындау және тарату саласындағы қиындықтар сақталуда.

Талдау жүргізу үшін біз көрсеткіштердің үш тобын бөлдік: әлеуметтік тұрақтылық, экономикалық тұрақтылық, экологиялық тұрақтылық. Көрсеткіштерді таңдау тұрақты даму мақсаттарымен байланысты.

Әлеуметтік тұрақтылық ТДМ көрсеткіштері арқылы қарастырылады ТДМ 1кедейлікті жою; ТДМ2 аштықты жою, ТДМ3 денсаулық пен әл-ауқат; ТДМ4 сапалы білім; ТДМ5 Гендерлік теңдік; ТДМ10 теңсіздікті азайту.

Әлеуметтік тұрақтылықты бағалауға аймақтардың демографиялық тұрақтылығының көрсеткіштері, атап айтқанда, халық санының өзгеруі және туудың жиынтық коэффициенті енгізілген. Санның өзгеруі барлық факторлардың (көбею және көші-қон) әсерінен халық санының қалай өзгеретінін көрсетеді, туудың жиынтық коэффициенті аймақтағы халықтың көбею түрі мен әлеуетін көрсетеді. Жалпы туу коэффициенті 2-ден аз аймақтарда халықтың азаюы мен қартаю қаупі қалыптасады. Бұл тәуекелдер Алматы қаласындағыдай көші-қон есебінен өтелуі мүмкін.

Кедейлікті жою (ТДМ1) әлеуметтік теңсіздік мәселелерін шешудің бастапқы нүктесі болып табылады. Қазақстанда абсолютті кедейлікті жою міндеті іс жүзінде орындалды. Абсолютті кедейлік дегеніміз - адам өзінің табысына азық-түлікке, киімге, үйге, жылуға деген негізгі қажеттіліктерді қанағаттандыра алмайтын немесе биологиялық өмір сүруді қамтамасыз ететін минималды қажеттіліктерді ғана қанағаттандыра алмайтын жағдай. Салыстырмалы кедейлік белгілі бір қоғамда, елдер тобында қабылданған критерийлермен салыстыру арқылы анықталады. Мәселен, Дүниежүзілік Банктің жіктемесі бойынша табысы орташа деңгейден жоғары елдер тобы үшін кедейлік шегі күніе 6,85 АҚШ долларды құрайды. Әлем халқының 44%-ы 6,85 доллардан аз табысты құрауда. [146]. Қазақстан сондай-ақ табыс деңгейі орташадан жоғары елдер тобына кіреді.

Экономикалық тұрақтылық ТДМ5 көрсеткіштері арқылы қарастырылады Гендерлік теңдік; ТДМ8 лайықты жұмыс және экономикалық өсу; ТДМ9 Индустрияландыру, инновация және инфрақұрылым; ТДМ10 теңсіздікті азайту.

Аймақтардың экономикалық дамуы экономиканы дамыту мүмкіндіктері, инвестициялар, өндеуші өнеркәсіпті дамыту деңгейі, еңбек нарығының жұмыс істеу тиімділігі және лайықты жұмыспен қамту, оның ішінде еңбек нарығындағы гендерлік теңдік тұрғысынан қаралды. Еңбек нарығындағы гендерлік теңсіздік әйелдердің жалақысы аз, ресурстарды бақылауы аз, экономиканың мемлекеттік және коммерциялық секторларында жоғары жалақы алатын жұмыстарға қол жетімділігі аз, еңбек қызметіне, бала тууға және тәрбиелеуге, үй шаруашылығында жұмыспен қамтуға байланысты үлкен еңбек жүктемесі бар екендігінмен

бағаланады. Қазақстан аймақтарында еңбек нарығындағы гендерлік теңдікті бұзу тұрақты даму тәуекелдерін тудыруы мүмкін. Мәселен, Алматы қаласындағы жұмыссыз әйелдердің үлесі. Қарағанды және Маңғыстау облыстарында жұмыссыз еркектердің үлесі едәуір асып түседі, ал мұнай-газ өндіретін аймақтарда ер адамдар әйелдерден 1,5-2 есе көп жалақы алады. ТДМ 10 қаржылық тұрақтылық, мемлекеттік бюджет тапшылығы көрсеткіштерін қамтиды. Аймақтың қаржылық тұрақтылығын бағалау үшін бюджеттік өзін-өзі қамтамасыз ету көрсеткіші ұсынылуы мүмкін. Бюджеттік өзін-өзі қамтамасыз ету жоғары тұрған бюджеттен шығыстарға трансферттерді шегергендегі кірістердің арақатынасы ретінде есептеледі (формула 1).

$$\boldsymbol{B_{self-sufficiency} = \frac{R-T}{E}} \qquad (1)$$

мұнда $B_{\boldsymbol{self-sufficiency}}$ - бюджеттік өзін-өзі қамтамасыз ету, R-кірістер, Т – трансферттер, Е-шығыстар.

Экологиялық тұрақтылық ТДМ6 көрсеткіштері арқылы таза су және санитария қарастырылады; ТДМ7 арзан және таза энергия; ТДМ12 жауапты тұтыну және өндіріс; ТДМ13 климаттың өзгеруіне қарсы күрес.

Ұсынылған индикаторлар жүйесі 6-кестеде келтірілген.

Ұсынылып отырған аймақтардың тұрақты дамуын бағалау жүйесіне тұрақты даму мақсаттарының мониторингі жүйесінің көрсеткіштері енгізілді, осы жүйенің кейбір көрсеткіштері аймақтық көрсеткіштермен толықтырылды және өзгертіледі, қосымша индикаторлар ұсынылды. Осылайша, ТДМ мониторингі жүйесінде ұлттық және аймақтық деңгейде экологиялық тұрақтылық көрсеткіштері ең аз ұсынылған.

Кесте 6 – Аймақтардың тұрақты даму индексі көрсеткіштерінің құрылымы

Критерий	Мақсаттары	ТДМ мониторинг жүйесіне сәйкестігі	Индекс көрсеткіштері
Әлеуметтік тұрақтылық	Демографиялық тұрақтылық	жоқ	2019 жылдан 2023 жылға дейін санның өзгеруі, %
	Демографиялық тұрақтылық	жоқ	Жалпы туу коэффициенті, 2023
	ТДМ 1 кедейлікті жою	1.2.1	Кедейлік деңгейі, %
		1.1.1	Күніне сатып алу қабілетінің паритеті бойынша табысы 6,8 АҚШ долларын құрайтын халықтың үлесі*
	ТДМ 2 аштықты жою	2.2.3. Аймақта жоқ	Темір тапшылығы анемиясы анықталған жүкті әйелдер үшін
	ТДМ 3 жақсы денсаулық және әл ауқат	жоқ	Тұрғын үй қорының ауданы, т. ғ. д. ш. м.
		3.c.1	10000 тұрғынға шаққандағы дәрігерлер саны
		жоқ	10000 тұрғынға шаққандағы аурухана төсектерінің саны
		3.4.2	Суицидтен болатын өлім
		3.2.1	Бес жасқа дейінгі балалардың өлім-жітім коэффициенті
		3.1.1	100 000 тірі туылғандарға шаққандағы ана өлімінің коэффициенті
		жоқ	1000 адамға шаққандағы мүгедектер саны
		жоқ	Жазатайым оқиғалар кезінде зардап шеккендердің саны 100 000 тұрғынға шаққанда
		3.9.2	Қауіпсіз судың болмауынан болатын өлім. қауіпсіз санитария және гигиена,100 000 адамға
	ТДМ 4 сапалы білім беру	жоқ	Жоғары біліммен жалпы қамту
		4.4.1.1	Облыстар бөлінісінде 6-74 жас аралығындағы халықтың цифрлық сауаттылық деңгейі, %
		4.a.1.3	Апатты мектептердің үлесі, %
		4.a.1.2	3 ауысымдық мектептің үлесі, %
		4.5.1.2	Инклюзивті білім беру үшін жағдай жасаған мектептердің үлесі,%
	SDG 5 Гендерлік теңдік	5.5.2	Басшылық лауазымдардағы әйелдер үшін, %
	SDG 10 теңсіздікті азайту	жоқ	Ең аз қамтамасыз етілген халықтың 10% және 10% арақатынасы (қорлардың коэффициенті)

6-кестенің жалғасы

Критерий	Мақсаттары	ТДМ мониторинг жүйесіне сәйкестігі	Индекс көрсеткіштері
Экономикалық тұрақтылық	ТДМ 5 Гендерлік теңдік	Жоқ	Әйелдердің жалақысының еркетердің жалақысына қатынасы, %
	ТДМ 8 лайықты жұмыс және экономикалық өсу	Жоқ	Жан басына шаққандағы ЖӨӨ, АҚШ долл.
		8.1.2 өзгертілген	ЖӨӨ НКИ, %
		8.5.2	Жұмыссыздық деңгейі, %
		Жоқ	Өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың үлесі, %
		8.3.1.1	Жұмыспен қамтылғандардың жалпы санындағы өнімсіз жұмыспен қамтылғандардың үлесі
		8.2.1	Әрбір жұмыспен қамтылғандарға шаққандағы нақты ЖІӨ-нің жылдық өсу қарқыны, өткен жылға қарағанда %
		8.5.1	Қызметкерлердің жынысы, жасы және кәсібі, сондай-ақ мүгедектік белгісі бойынша орташа сағаттық жалақысы
		8.6.1	15 пен 24 жас аралығындағы NEET жастарының үлесі
		8.3.1	Сектор және жыныс бойынша бөліністегі жалпы жұмыспен қамтудан бейресми жұмыспен қамтудың үлесі
	ТДМ 9 Индустрияландыру, инновация және инфрақұрылым	Жоқ	Өнеркәсіптік өндірістің жалпы көлеміндегі өңдеу өнеркәсібінің үлесі
		Жоқ	Жан басына шаққандағы негізгі капиталға инвестициялар, мың теңге
		9.5.1	ЖӨӨ-дегі ҒЗТКЖ-ға арналған шығыстар, %
		9.5.2	1 миллион тұрғынға шаққандағы зерттеушілер саны (толық жұмыс күніне тең)
		9.5.1.1 Аймақта жоқ	ҒЗТКЖ шығындарының жалпы көлеміндегі бизнес шығыстарының үлесі
		9.1.2	Көлік түрлері бойынша бөліністегі жолаушылар және жүк тасымалдарының көлемі, млн. тонна
		9.2.1	Жан басына шаққандағы өңдеу өнеркәсібінде құрылатын қосылған құн
		9.2.1	ЖӨӨ-дегі өңдеу өнеркәсібінің жалпы қосылған құны, %
		9.2.1.1	Өңдеу өнеркәсібіндегі еңбек өнімділігінің өсуі
		9.b.1 Аймақта жоқ	Қосылған құнның жалпы көлеміндегі орта технологиялық және жоғары технологиялық салалар өнімдерінің қосылған құнының үлесі, %
	ТДМ 10 теңсіздікті азайту	10.5.1 өзгертілген	Өңірдің қаржылық тұрақтылығы (бюджеттік өзін-өзі қамтамасыз ету)

6-кестенің жалғасы

Критерий	Мақсаттары	ТДМ мониторинг жүйесіне сәйкестігі	Индекс көрсеткіштері
Экологиялық тұрақтылық	ТДМ 6 Таза су және санитарлық тазалық	6.2, 6.1 ұлттық индикатор өзгертілді. Аймақта жоқ	Халықты сумен жабдықтау, кәріз, жан басына шаққандағы қалдықтарды жинау және шығару қызметтерімен қамтамасыз ету, мың теңге
	ТДМ 7 арзан және таза энергия	7.1.2. Аймақта жоқ	Газдандыру деңгейі, %
		7.b.1.	Белгіленген ЖЭК қуаты, МВт
		7.2.1	Соңғы энергия тұтынудың жалпы көлеміндегі жаңартылатын энергия көздерінің үлесі
		7.b.1. Аймақта жоқ	Белгіленген ЖЭК қуаты, жан басына шаққандағы Ватт
	ТДМ 12 жауапты тұтыну және өндіріс	жоқ	Жан басына шаққандағы қоршаған ортаны қорғауға арналған шығындар, теңге
		жоқ	Атмосфераға стационарлық көздерден ластаушы заттардың шығарындылары, жан басына шаққанда кг
		жоқ	Атмосфераға ластаушы заттар шығарындыларындағы аймақтардың үлесі, %
		жоқ	Қатты ластаушы заттардың шығарындылары, мың тонна
	ТДМ 13 климаттың өзгеруіне қарсы күрес	жоқ	1961 - 1990 жылдар кезеңіндегі орташа жылдық ауа температурасының орташа көпжылдық мәннен ауытқуы (аймақтар бойынша орташа)
		жоқ	Тазарту құрылыстарымен жабдықталған стационарлық шығарындылар көздерінің үлесі, %

2.3.2. Аймақтардың тұрақты даму индекстері мен рейтингін әзірлеу

Аймақтардың тұрақты дамуын бағалау мына алгоритм бойынша жүзеге асырылуы ұсынылады:

- 1-ден 9 баллға дейін көрсеткіштерді нормалау;
- көрсеткіштердің үш тобы бойынша топтық индекстерді есептеу;
- интегралдық индексті есептеу;
- топтық және интегралдық индекстер негізінде аймақтарды жіктеу;
- тұрақты даму қауіптерін көрсететін картаны жасау.

Барлық мәндер 2-формула бойынша 1-ден (ең нашар) 9-ға дейін (ең жақсы) қалыпқа келтірілді.

$$\boldsymbol{X_{scaled}} = \mathbf{8} \times \frac{\boldsymbol{X_{n-}\ X_{min}}}{\boldsymbol{X_{max} - X_{min}}} + \mathbf{1}\ , \qquad (2)$$

мұнда:

X scaled - қалыпқа келтірілген көрсеткіш.

X n - жолдың ағымдағы көрсеткішінің мәні.

X max - жол көрсеткішінің максималды мәні.

X min - жол көрсеткішінің минималды мәні.

Теріс көрсеткіштер үшін, мысалы, атмосфераға ластаушы заттардың шығарылу деңгейі, жұмыссыздық, өлім-жітім, кедейлік деңгейі, теңсіздік, жоғары мән нашар нәтижені көрсетеді. Мұндай көрсеткіштер үшін формула 3 [147] қолданылады. Бұл ретте әлі де 1-ең төменгі балл, 9-ең жоғары балл.

$$\boldsymbol{X_{scaled}} = -\mathbf{8} \times \frac{\boldsymbol{X_{n-}\ X_{min}}}{\boldsymbol{X_{max} - X_{min}}} + \mathbf{9}, \qquad (3)$$

Әлеуметтік, экономикалық және экологиялық бағыттағы дербес индекстер есептеліп, олардан жалпы тұрақты даму индексі құрылады. Аймақтың тұрақты дамуының жалпы көрсеткіші 3-формула арқылы аралық индекстердің қосындысы ретінде анықталды. Бағалау үшін қолданылатын барлық факторлар бірдей салмақпен бағаланады.

$$\begin{cases} ISDR = IS_{Social} + IS_{Econ} + IS_{Ecol} \\ IS_{Social} = \frac{\sum_{i=1}^{n} x_i}{n} \\ IS_{Econ} = \frac{\sum_{j=1}^{n} y_j}{n} \\ IS_{Ecol} = \frac{\sum_{k=1}^{n} z_k}{n} \end{cases} \qquad (4)$$

мұнда:

ISDR – аймақтың тұрақты даму индексі.

IS $_{Social}$ – аймақтың әлеуметтік тұрақтылық индексі.

IS $_{Econ}$ – аймақтың экономикалық тұрақтылық индексі.

IS $_{Ecol}$ - аймақтың экологиялық тұрақтылық индексі.

x_i – аймақтың әлеуметтік дамуының өзгерген і-ші көрсеткіші, $i = \overline{1,7}$.

y_j – аймақтың экономикалық дамуының түрлендірілген j-ші көрсеткіші, $j = \overline{1,7}$.

z_k – аймақтың экологиялық дамуының түрлендірілген k-ші көрсеткіші, $k = \overline{1,7}$.

n – талданатын көрсеткіштердің саны.

Аймақтардағы әлеуметтік, экономикалық және экологиялық тұрақтылықты бағалау үшін қажетті мәліметтер 7-9 кестелерде көрсетілген.

Бұл кестелерге сүйене отырып, аралық индекстер есептелді, нәтижесінде аймақтардың рейтингі құрылды (10-12 кестелер).

Әлеуметтік, экономикалық және экологиялық тұрақтылықтың аралық индекстерін ескере отырып, Қазақстанның аймақтары үшін тұрақтылықтың жиынтық интегралдық рейтингі есептелді (13-кесте).

Кесте 7 – Қазақстан аймақтарының әлеуметтік тұрақтылық көрсеткіштері

	2019 жылдан 2023 жылға дейін санның өзгеруі, %	Жалпы туу коэффициенті	Кедейлік деңгейі, %	Күніне сатып алу қабілетінің паритеті бойынша табысы 6,8 АҚШ долларын құрайтын халықтың үлесі	Темір тапшылығы анемиясы анықталған жүкті әйелдер үшін, %	Тұрғын үй қорының ауданы, т. ғ. д. ш. м.	10000 тұрғынға шаққандағы дәрігерлер саны	10000 тұрғынға шаққандағы аурухана төсектерінің саны	Суицидтен болатын өлім	Бес жасқа дейінгі балалардың өлім-жітім коэффициенті	100 000 тірі туылғандарға шаққандағы ана өлімінің коэффициенті	1000 адамға шаққандағы мүгедектер саны	Жазатайым оқиғалар кезінде зардап шеккендердің саны 100 000 тұрғынға шаққанда	Қауіпсіз судың болмауынан болатын өлім. қауіпсіз санитария және гигиена,100 000 адамға	Жоғары білімменжалпы қамту үлесі	Облыстар бөлінісінде 6-74 жас аралығындағы халықтың цифрлық сауаттылық деңгейі, %	Апатты мектептердің үлесі, %	3 ауысымдық мектептің үлесі, %	Инклюзивті білім беру үшін жағдай жасаған мектептердің үлесі,%	Басшылық лауазым дардағы әйелдер үшін, %	Қорлардың коэффициенті, рет
	B1	**B2**	**B3**	**B4**	**B5**	**B6**	**B7**	**B8**	**B9**	**B10**	**B11**	**B12**	**B13**	**B14**	**B15**	**B16**	**B17**	**B18**	**B19**	**B20**	**B21**
ҚР	**108,91**	**2,80**	**5,6**	3,4	**26,4**	22	**40,57**	**53**	7,67	10,03	11,4	36,2	13,33	0,78	54,38	88,3	0,7	1,4	86,5	41,2	5,96
Абай	95,82	2,96	8,60	5,20	48,50	20,26	26,31	63,40	3,45	8,06	41,90	39,73	20,57	0,99	79,07	79,90	0,90	0,00	88,74	39,79	5,47
Ақмола	106,69	2,12	5,90	2,30	30,30	24,86	26,31	61,17	22,59	8,53	28,70	37,57	13,58	0,51	34,03	83,10	0,40	0,00	90,77	42,32	5,74
Ақтөбе	108,02	2,95	4,00	3,90	24,30	21,86	48,38	46,87	7,39	11,56	10,20	31,27	12,56	0,21	53,84	89,60	1,20	0,90	84,37	31,96	5,53
Алматы	110,59	3,38	3,30	2,30	18,20	20,00	23,37	38,55	9,22	11,25	3,70	28,79	3,33	0,40	12,12	91,90	0,00	9,20	81,16	39,40	4,33
Атырау	111,09	3,26	2,90	1,10	22,50	23,22	29,87	38,29	6,30	10,58	24,30	36,12	11,93	0,43	33,37	85,40	2,20	4,80	85,71	25,99	3,67
БҚО	106,28	2,61	4,30	4,30	26,00	22,15	32,89	54,44	6,23	9,74	0,00	35,66	8,22	0,43	71,87	82,00	3,70	2,60	84,81	41,35	4,21
Жамбыл	108,63	3,32	7,00	2,90	19,60	16,31	29,05	58,75	8,52	10,32	16,30	37,39	8,10	0,08	29,56	85,80	0,60	0,60	76,39	47,75	4,52
Жетісу	106,67	3,13	9,30	3,80	25,50	17,92	50,52	61,90	15,35	11,26	16,30	35,70	5,30	0,14	16,39	85,30	0,00	0,00	77,38	46,57	6,16
Қарағанды	98,39	2,17	2,70	2,00	21,60	23,55	50,52	65,06	17,36	8,14	5,90	49,47	43,69	1,15	66,16	86,20	0,70	0,20	90,05	39,09	6,67
Қостанай	95,09	1,80	4,00	2,00	22,10	23,09	30,53	58,05	13,72	10,75	20,80	34,50	14,22	0,12	44,08	90,90	0,00	0,00	93,26	42,94	5,53
Қызылорда	105,99	3,68	6,50	5,00	40,50	21,66	35,38	59,76	5,25	11,39	10,30	39,29	7,36	0,12	36,31	89,40	2,40	0,30	96,95	43,30	4,12
Маңғыстау	116,02	3,70	7,70	2,20	21,80	24,26	31,15	44,39	2,70	10,92	9,60	40,40	8,77	0,13	20,98	86,00	1,00	7,70	95,17	26,00	3,11
Павлодар	100,01	2,04	4,00	3,00	43,40	22,96	40,88	56,18	3,71	9,25	0,00	38,34	17,11	0,53	45,22	85,10	0,30	2,20	93,54	39,80	6,20
СҚО	95,59	1,71	4,90	1,80	44,50	24,23	32,73	65,93	18,79	11,52	19,10	46,60	7,17	0,19	26,46	82,10	0,60	0,40	85,56	39,83	6,58
Түркістан	107,97	4,25	9,60	7,90	26,30	16,24	30,50	48,36	5,49	11,08	3,70	45,83	2,94	3,99	10,35	89,90	0,40	0,70	78,68	34,95	3,97
Ұлытау	98,65	3,12	5,10	3,10	22,60	21,79	41,55	51,50	5,01	9,96	27,10	51,68	184,13	0,45	17,75	91,80	2,30	0,00	87,21	30,71	7,95
ШҚО	97,67	2,13	4,30	1,70	31,30	21,90	41,55	54,52	7,41	9,52	33,90	41,26	36,17	0,96	50,74	84,80	0,00	0,00	86,30	39,27	6,06
Астана қ.	132,62	2,26	2,70	1,10	33,10	25,65	71,79	55,92	7,76	7,55	9,10	24,30	9,65	0,36	90,84	95,20	0,00	3,40	100,00	46,71	5,81
Алматы қ.	120,17	1,85	5,20	2,70	21,20	25,78	63,97	58,48	2,19	7,75	16,30	26,29	8,12	0,18	122,1	93,80	0,00	0,00	96,74	42,73	6,74
Шымкент қ.	121,11	3,23	7,10	5,00	24,30	19,63	43,94	36,34	2,24	10,41	0,00	33,37	2,21	0,50	106,35	87,50	0,00	0,00	95,80	34,99	3,82
Сипаттамалық статистика																					
Мин	95,09	1,71	2,7	1,1	18,2	16,24	23,37	36,34	2,19	7,55	0,00	24,30	2,21	0,08	10,35	79,90	0,00	0,00	76,39	25,99	3,11
Макс	132,62	4,25	9,6	7,9	48,5	25,78	71,79	65,93	22,59	11,56	41,90	51,68	184,1	3,99	122,1	95,20	3,70	9,20	100,00	47,75	7,95
Орта	107,15	2,78	5,46	3,17	28,38	21,87	39,06	53,89	8,53	9,98	14,86	37,68	21,26	0,59	48,38	87,29	0,84	1,65	88,43	38,77	5,31
Медиана	106,68	2,955	5	2,8	24,9	22,02	34,14	56,05	6,85	10,37	13,30	37,48	9,21	0,42	40,20	86,10	0,50	0,35	87,98	39,80	5,53
Асимметрия	0,93	0,14	0,57	1,24	1,12	-0,69	1,17	-0,70	1,11	-0,59	0,64	0,12	4,00	3,60	0,92	0,20	1,50	1,93	-0,15	-0,74	0,08

Кесте 8 - Қазақстан аймақтарының экономикалық тұрақтылық көрсеткіштері

	Әйелдердің жалақысының еркетерді ң жалақысына қатынасы, %	Жан басына шаққандағы ЖӨӨ, АҚШ долл.	ЖӨӨ НКИ, %	Жұмыссыздық деңгейі, %	Өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың үлесі, %	Өнімсіз жұмыспен қамтылғандардың үлесі, %	1-жұмыспен қамтылғандарға ЖӨӨ өсуінің жылсайынғы қарқыны, %	Орташа сағаттық табыс	NEET жастарының үлесі (15 жастан 24 жасқа дейін)	Бейресми жұмыспен қамту үлесі,%	Өнеркәсіптің жалпы көлеміндегі өңдеу өнеркәсібінің үлесі	Жан басына шаққандағы негізгі капиталға инвестициялар, мың теңге	ЖӨӨ-дегі ҒЗТКЖ-ға арналған шығыстар, %	1 млн. тұрғынға шаққандағы зерттеушілер саны	ҒЗТКЖ шығындарындағы бизнес шығындары, %	Жолаушылар және жүктасымалының көлемі, млн. тонна	Жан басына шаққандағы өңдеу өнеркәсібінің ЖҚҚ	ЖӨӨ-дегі өңдеу өнеркәсібінің ЖҚҚ, %	Өңдеу өнеркәсібіндегі еңбек өнімділігінің өсуі,%	Қосылған құнның жалпы көлеміндегі орта технологиялық және жоғары технологиялық салалардың үлесі,%	Бюджеттік өзін-өзі қамтамасыз ету,%
	B22	**B23**	**B24**	**B25**	**B26**	**B27**	**B28**	**B29**	**B30**	**B31**	**B32**	**B33**	**B34**	**B35**	**B36**	**B37**	**B38**	**B39**	**B40**	**B41**	**B42**
ҚР	74,31	13153,4	105,1	4,70	24,10	1,73	104,7	2016	5,99	12,79	46,92	880,97	0,14	703,36	22,86	999,25	733	12,29	105,40	2,27	65,97
Абай	82,86	9452,6	105,5	4,80	37,14	0,34	104,9	1626	4,32	6,93	32,96	868,01	0,22	734,07	22,76	74,23	483	11,18	86,20	2,22	27,98
Ақмола	84,50	10202,1	99,5	4,80	28,67	3,64	103,9	1709	4,97	17,62	78,35	778,61	0,09	577,15	1,53	86,21	1298	27,87	116,10	4,66	28,77
Ақтөбе	71,88	9827,7	98,9	4,70	15,81	1,51	96,9	1781	8,22	6,37	40,13	1091,93	0,05	282,21	35,60	92,07	657	14,75	101,60	1,39	40,74
Алматы	95,78	7680,7	103,3	4,70	33,96	5,07	104,2	1677	6,33	19,19	90,25	481,82	0,04	128,61	0,78	19,35	787	22,64	107,30	4,28	53,18
Атырау	54,04	47801,9	107,3	4,80	13,14	0,69	105,0	3118	6,44	6,02	7,32	4168,36	0,00	89,78	27,62	110,81	889	4,11	96,50	0,34	98,78
БҚО	76,13	15911,3	106,9	4,90	26,65	2,26	106,8	1812	3,14	27,22	8,69	973,95	0,03	227,86	5,86	30,54	271	3,74	107,60	0,59	42,72
Жамбыл	93,13	5254,3	102,1	4,80	33,41	1,64	102,7	1544	4,13	21,68	68,35	438,90	0,16	281,80	7,74	48,80	243	10,14	100,60	4,45	23,89
Жетісу	99,42	5678,2	113,1	4,90	28,78	4,53	115,2	1494	2,04	17,28	78,61	511,06	0,01	238,42	1,79	11,75	237	9,14	115,00	1,83	16,19
Қарағанды	71,78	14888,8	102,4	4,10	13,83	1,63	108,6	1969	6,75	16,46	74,83	772,03	0,10	522,70	34,58	85,69	2344	34,50	98,40	2,62	43,61
Қостанай	84,08	11698,6	102,6	4,80	26,87	2,08	106,2	1667	3,80	14,19	72,61	676,67	0,03	189,63	11,26	43,00	1394	26,08	111,30	13,60	34,10
Қызылорда	84,05	6731,8	104,7	4,90	33,73	3,08	106,0	1788	6,05	8,43	31,50	610,18	0,05	217,10	12,14	37,94	261	8,55	119,30	0,38	19,23
Маңғыстау	49,63	13535,1	103,0	5,00	8,67	2,92	102,9	2868	10,92	2,96	7,88	1400,76	0,28	812,13	86,08	44,14	221	3,63	105,80	1,18	59,52
Павлодар	74,93	12697,1	101,5	4,80	15,38	1,45	104,5	1849	3,73	13,87	61,49	1057,75	0,03	237,79	22,45	84,04	1309	22,59	102,40	1,62	61,22
СҚО	93,75	9174,5	99,7	4,80	24,40	0,82	104,5	1432	8,30	20,31	84,66	837,00	0,05	116,71	4,62	22,79	744	17,71	112,80	5,48	26,24
Түркістан	90,95	3940,7	102,2	5,00	46,63	0,85	101,3	1619	8,91	17,46	46,08	442,92	0,03	138,22	59,68	26,32	138	7,72	123,80	0,68	14,02
Ұлытау	62,02	19488,1	99,6	4,20	8,25	0,85	102,6	2805	8,02	10,99	75,11	1033,31	0,01	58,69	26,25	39,54	2485	27,95	96,00	0,44	52,64
ШҚО	80,34	13411,1	103,8	4,60	18,48	0,15	103,9	1905	4,62	8,11	88,21	892,10	0,18	665,76	55,78	20,26	1603	26,14	108,40	5,15	37,21
Астана қ.	78,22	20399,9	105,0	4,50	12,10	0,59	101,2	2348	5,83	12,08	90,65	1157,27	0,28	2104,19	14,66	63,06	596	6,57	96,90	1,20	70,24
Алматы қ.	81,64	25186,2	108,9	4,80	11,84	0,50	104,0	2392	5,24	4,31	86,73	809,08	0,31	2773,80	12,46	29,72	472	4,17	113,60	1,48	108,15
Шымкент қ.	87,88	7406,6	105,1	4,90	31,41	0,70	105,6	1650	6,51	4,56	86,95	541,49	0,07	495,58	34,27	29,01	617	18,47	103,40	2,36	55,14
Сипаттамалық статистика																					
Мин	49,63	3940,70	98,90	4,10	8,25	0,15	96,90	1432,0	2,04	2,96	7,32	438,90	0,00	58,69	0,78	11,75	138,00	3,63	86,20	0,34	14,02
Макс	99,42	47801,90	113,10	5,00	46,63	5,07	115,20	3118,0	10,92	27,22	90,65	4168,36	0,31	2773,80	86,08	110,81	2485,00	34,50	123,80	13,60	108,15
Орта	79,85	13518,37	103,76	4,74	23,46	1,76	104,55	1952,65	5,91	12,80	60,57	977,16	0,10	544,61	23,90	49,96	852,45	15,38	106,15	2,80	45,68
Медиана	82,25	10950,35	103,15	4,80	25,53	1,48	104,35	1784,5	5,94	12,98	73,72	823,04	0,05	260,11	18,56	41,27	637,00	12,97	106,55	1,72	41,73
Асимметрия	-0,83	2,50	0,93	-1,73	0,28	1,07	1,04	1,32	0,42	0,31	-0,81	3,70	1,05	2,50	1,38	0,66	1,23	0,39	-0,09	2,54	1,11

Кесте 9 - Қазақстан аймақтарының экологиялық тұрақтылық көрсеткіштері

	Халықты сумен жабдықтау, кәріз, жан басына шаққандағы қалдықтарды жинау және шығару қызметтерімен қамтамасыз ету, мың теңге	Газдандыру деңгейі, %	Белгіленген ЖЭК қуаты, МВт	Соңғы энергия тұтынудың жалпы көлеміндегі жаңартылатын энергия көздерінің үлесі	Белгіленген ЖЭК қуаты, жан басына шаққандағы Ватт	Жан басына шаққандағы қоршаған ортаны қорғауға арналған шығындар, теңге	Атмосфераға стационарлық көздерден ластаушы заттардың шығарындылары, жан басына шаққанда кг	Атмосфераға ластаушы заттар шығарындыларындағы аймақтардың үлесі, %	1961 - 1990 жылдар кезеңіндегі орташа жылдық ауа температурасының орташа көпжылдық мәннен ауытқуы (аймақтар бойынша орташа)	Тазарту құрылыстарымен жабдықталған стационарлық шығарындылар көздерінің үлесі, %
	B43	**B44**	**B45**	**B46**	**B47**	**B48**	**B49**	**B50**	**B51**	**B52**
Қазақстан Республикасы	17122	59,00	2883,54	**12**	**143,93**	17122,00	113,00	100,00	1,60	4,98
Абай	7520	3,10	159,70	97,6	262,84	10847,00	63,00	1,71	1,00	0,30
Ақмола	7273	0,00	541,35	73,4	687,01	7273,00	89,00	3,09	1,00	7,27
Ақтөбе	52654	93,60	96,45	8,9	102,67	52654,00	119,00	4,96	2,10	1,91
Алматы	1396	73,50	371,45	71,5	242,59	1396,00	19,00	1,26	1,50	4,49
Атырау	77414	99,70	52,80	3,5	74,99	77414,00	199,00	6,21	2,60	0,02
Батыс Қазақстан	20551	99,60	0,00		0,00	20551,00	50,00	1,52	2,50	3,17
Жамбыл	6551	90,20	540,83	25,6	442,36	6551,00	42,00	2,27	1,60	3,85
Жетісу	1394	41,20	209,90	81,5	300,71	2111,00	21,00	0,65	1,30	0,10
Қарағанды	33314	1,50	272,47	3,1	239,99	33314,00	401,00	20,16	1,20	7,43
Қостанай	28115	58,30	98,35	19,7	118,50	28115,00	143,00	5,24	1,60	8,54
Қызылорда	5332	70,00	88,97	9,4	105,67	5332,00	30,00	1,12	2,30	0,14
Маңғыстау	9106	99,90	65,60	2,3	83,37	9106,00	110,00	3,82	2,00	0,64
Павлодар	66043	0,00	0,00	0,0	0,00	66043,00	921,00	30,76	0,90	9,57
Солтүстік Қазақстан	8315	0,00	7,96	0,9	15,02	8315,00	111,00	2,61	1,00	12,48
Түркістан	933	73,10	278,29	98,4	129,91	933,00	12,00	1,18	1,90	3,78
Ұлытау	58041	1,50	10,00	1,7	45,13	67881,00	465,00	4,57	1,50	3,20
Шығыс Қазақстан	46527	3,10	66,71	64,1	91,75	46527,00	111,00	3,58	1,20	8,36
Астана қаласы	5120	15,10	0,00		0,00	5120,00	32,00	2,05	1,60	5,14
Алматы қаласы	4454	99,20	1,43	5,5	0,64	4454,00	20,00	1,95	2,40	4,80
Шымкент қаласы	4697	94,20	21,30	4,6	17,43	4697,00	24,00	1,29	2,10	8,61
Сипаттамалық статистика										
Мин	933,0	0,0	0,00	0,00	0,00	933,0	12,0	0,7	0,9	0,0
Макс	77414,0	99,9	541,4	98,4	687,0	77414,0	921,0	30,8	2,6	12,5
Орта	22237,5	50,8	144,2	31,8	148,0	22931,7	149,1	5,0	1,7	4,7
Медиана	7917,5	64,2	77,8	9,1	97,2	8710,5	76,0	2,4	1,6	4,2
Асимметрия	24600,8	42,8	172,9	37,3	175,0	25313,1	219,0	7,4	0,5	3,7

Кесте 50 – Әлеуметтік тұрақтылық индексі және рейтингі

	2019 жылдан 2023 жылға дейін санның өзгеруі, %	Жалпы туу коэффициенті	Кедейлік деңгейі, %	Күніне сатып алу қабілетінің паритеті бойынша табысы 6,8 АҚШ доллары құрайтын халықтың үлесі	Темір тапшылығы анемиясы анықталған жүкті әйелдер үшін, %	Тұрғын үй қорының ауданы, т. ғ. д. ш. м.	10000 тұрғынға шаққандағы дәрігерлер саны	10000 тұрғынға шаққандағы аурухана төсектерінің саны	Суицидтен болатын өлім	Бес жасқа дейінгі балалардың өлім-жітім коэффициенті	100 000 тірі туылғандарға шаққандағы ана өлімінің коэффициенті	1000 адамға шаққандағы мүгедектер саны	Жазатайым оқиғалар кезінде зардап шеккендердің саны 100 000 тұрғынға шаққанда	Қауіпсіз судың болмауынан болатын өлім. қауіпсіз санитария және гигиена, 100 000 адамға	Жоғары біліммен жалпы қамту үлесі	Облыстар бөлінісінде 6-74 жас аралығындағы халықтың цифрлық сауаттылық деңгейі, %	Апатты мектептердің үлесі, %	3 ауысымдық мектептің үлесі, %	Инклюзивті білім беру үшін жағдай жасаған мектептердің үлесі,%	асшылық лауазымдардағы әйелдер үшін, %	Қорларды қоэффициенті, рет	IS_{Social}	Rank
	B1	**B2**	**B3**	**B4**	**B5**	**B6**	**B7**	**B8**	**B9**	**B10**	**B11**	**B12**	**B13**	**B14**	**B15**	**B16**	**B17**	**B18**	**B19**	**B20**	**B21**		
Абай	8,84	5,06	2,16	4,18	1,00	5,63	5,49	1,68	8,51	7,98	1,00	8,19	8,19	7,14	4,08	9,00	7,05	9,00	4,82	3,92	5,10	**5,6**	17
Ақмола	3,47	2,29	5,29	7,59	5,81	8,23	8,5	2,3	1,0	7,0	3,5	8,5	8,5	8,1	7,3	7,3	8,1	9,0	4,1	3,0	4,7	**5,9**	11
Ақтөбе	3,76	4,91	7,49	5,71	7,39	5,71	4,9	6,2	7,0	1,0	7,1	8,5	8,5	8,7	5,9	3,9	6,4	8,2	6,3	6,8	5,0	**6,2**	6
Алматы	4,30	6,26	8,30	7,59	9,00	4,15	9,0	8,4	6,2	1,6	8,3	9,0	9,0	8,3	8,9	2,7	9,0	1,0	7,4	4,1	7,0	**6,6**	3
Атырау	4,41	5,88	8,77	9,00	7,86	6,85	7,9	8,5	7,4	3,0	4,4	8,6	8,6	8,3	7,4	6,1	4,2	4,8	5,8	9,0	8,1	**6,9**	1
БҚО	3,39	3,83	7,14	5,24	6,94	5,95	7,4	4,1	7,4	4,6	9,0	8,7	8,7	8,3	4,6	7,9	1,0	6,7	6,1	3,4	7,2	**6,1**	8
Жамбыл	3,89	6,07	4,01	6,88	8,63	1,06	8,1	2,9	6,5	3,5	5,9	8,7	8,7	9,0	7,6	5,9	7,7	8,5	9,0	1,0	6,7	**6,2**	5
Жетісу	6,53	4,53	1,35	5,82	7,07	7,59	8,6	2,1	3,8	1,6	5,9	8,9	8,9	8,9	8,6	6,2	9,0	9,0	8,7	1,4	4,0	**6,1**	7
Қарағанды	1,70	2,45	9,00	7,94	8,10	7,12	4,5	1,2	3,1	7,8	7,9	7,2	7,2	6,8	5,0	5,7	7,5	8,8	4,4	4,2	3,1	**5,7**	15
Қостанай	1,00	1,28	7,49	7,94	7,97	6,74	7,8	3,1	4,5	2,6	5,0	8,5	8,5	8,9	6,6	3,2	9,0	9,0	3,3	2,8	5,0	**5,7**	16
Қызылорда	3,32	7,20	4,59	4,41	3,11	5,54	7,0	2,7	7,8	1,3	7,0	8,8	8,8	8,9	7,1	4,0	3,8	8,7	2,0	2,6	7,3	**5,5**	18
Маңғыстау	5,46	7,27	3,20	7,71	8,05	7,73	7,7	6,8	8,8	2,3	7,2	8,7	8,7	8,9	8,2	5,8	6,8	2,3	2,6	9,0	9,0	**6,8**	2
Павлодар	2,05	2,04	7,49	6,76	2,35	6,63	6,1	3,6	8,4	5,6	9,0	8,3	8,3	8,1	6,5	6,3	8,4	7,1	3,2	3,9	3,9	**5,9**	9
СҚО	1,11	1,00	6,45	8,18	2,06	7,69	7,5	1,0	2,5	1,1	5,4	8,8	8,8	8,8	7,8	7,8	7,7	8,7	5,9	3,9	3,3	**5,5**	19
Түркістан	3,75	9,00	1,00	1,00	6,86	1,00	7,8	5,8	7,7	2,0	8,3	9,0	9,0	1,0	9,0	3,8	8,1	8,4	8,2	5,7	7,6	**5,9**	10
Ұлытау	8,24	4,56	6,22	6,65	7,84	4,35	8,0	4,9	7,9	4,2	3,8	1,0	1,0	8,2	8,5	2,8	4,0	9,0	5,3	7,3	1,0	**5,5**	20
ШҚО	1,55	2,32	7,14	8,29	5,54	5,75	6,0	4,1	7,0	5,1	2,5	7,5	7,5	7,2	6,1	6,4	9,0	9,0	5,6	4,1	4,1	**5,8**	14
Астана қ.	9,00	2,73	9,00	9,00	5,07	8,89	1,0	3,7	6,8	9,0	7,3	8,7	8,7	8,4	3,2	1,0	9,0	6,0	1,0	1,4	4,5	**5,9**	12
Алматы қ.	6,35	1,44	6,10	7,12	8,21	9,00	2,3	3,0	9,0	8,6	5,9	8,7	8,7	8,8	1,0	1,7	9,0	9,0	2,1	2,8	3,0	**5,8**	13
Шымкент қ.	6,55	5,79	3,90	4,41	7,39	3,84	5,6	9,0	9,0	3,3	9,0	9,0	9,0	8,1	2,1	5,0	9,0	9,0	2,4	5,7	7,8	**6,4**	4

Кесте 61 – Экономикалық тұрақтылық индексі және рейтингі

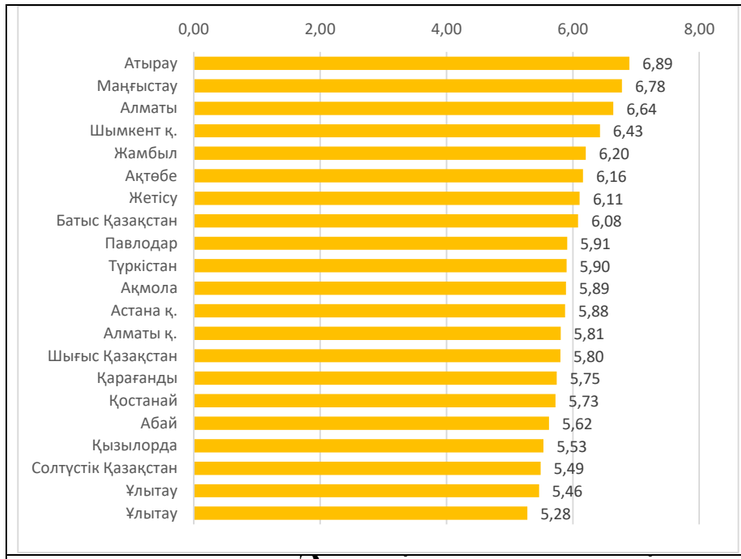
	Әйелдердің жалақысының еркектердің жалақысына қатынасы, %	Жан басына шаққандағы ЖӨӨ, АҚШ долл.	ЖӨӨНКИ, %	Жұмыссыздық деңгейі, %	Өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың үлесі, %	Өнімсіз жұмыспен қамтылғандардың үлесі, %	1 жұмыспен қамтылғандарға ЖӨӨ өсуінің жылсайынғы қарқыны, %	Орташа сағаттық табыс	NEET жастарының үлесі (15 жастан 24 жасқа дейін)	Бейресми жұмыспен қамту үлесі,%	Өнеркәсіптің жалпы көлеміндегі өндеу өнеркәсібінің үлесі	Жан басына шаққандағы негізгі капиталға инвестициялар, мың теңге	ЖӨӨ-дегі ҒЗТК Ж-ға арналған шығыстар, %	1 млн. тұрғынға шаққандағы зерттеуші лер саны	ҒЗТКЖ шығындарындағы бизнес шығындары, %	Жолаушылар және жүк тасымалының көлемі, млн. тонна	Жан басына шаққандағы өндеу өнеркәсібінің ЖҚҚ	ЖӨӨ-дегі өндеу өнеркәсібінің ЖҚҚ, %	Өндеу өнеркәсібіндегі еңбек өнімділігінің өсуі,%	Қосылған құнның жалпы көлеміндегі орта технологиялық және жоғары технологиялық салалардың үлесі,%	Бюджеттік өзін-өзі қамтамасыз ету,%	IS_{Econ}	Rank
	B22	**B23**	**B24**	**B25**	**B26**	**B27**	**B28**	**B29**	**B30**	**B31**	**B32**	**B33**	**B34**	**B35**	**B36**	**B37**	**B38**	**B39**	**B40**	**B41**	**B42**		
Абай	6,34	2,0	4,7	2,8	3,0	0,3	4,5	1,9	6,9	7,0	3,5	1,9	6,7	3,0	3,1	6,0	2,2	3,0	1,0	2,1	2,2	**3,53**	**14**
Ақмола	6,60	2,1	1,3	4,8	4,7	3,6	4,1	2,3	6,4	3,8	7,8	1,7	3,2	2,5	1,1	7,0	5,0	7,3	7,4	3,6	2,3	**4,22**	**7**
Ақтөбе	4,58	2,1	1,0	4,7	7,4	1,5	1,0	2,7	3,4	7,1	4,2	2,4	2,1	1,7	4,3	7,5	2,8	3,9	4,3	1,6	3,3	**3,50**	**15**
Алматы	8,42	1,7	3,5	4,7	3,6	5,1	4,2	2,2	5,1	3,4	9,0	1,1	2,0	1,2	1,0	1,6	3,2	5,9	5,5	3,4	4,3	**3,81**	**13**
Атырау	1,71	9,0	5,7	4,8	8,0	0,7	4,5	9,0	5,0	7,2	1,0	9,0	1,0	1,1	3,5	9,0	3,6	1,1	3,2	1,0	8,2	**4,64**	**2**
БҚО	5,26	3,2	5,5	4,9	5,2	2,3	5,3	2,8	8,0	1,0	1,1	2,1	1,6	1,5	1,5	2,5	1,5	1,0	5,6	1,1	3,4	**3,16**	**19**
Жамбыл	7,99	1,2	2,8	4,8	3,8	1,6	3,5	1,5	7,1	2,6	6,9	1,0	5,2	1,7	1,7	4,0	1,4	2,7	4,1	3,5	1,8	**3,37**	**18**
Жетісу	9,00	1,3	9,0	4,9	4,7	4,5	9,0	1,3	9,0	3,9	7,8	1,2	1,2	1,5	1,1	1,0	1,3	2,4	7,1	1,9	1,2	**4,02**	**11**
Қарағанды	4,56	3,0	3,0	4,1	7,8	1,6	6,1	3,5	4,8	4,2	7,5	1,7	3,6	2,4	4,2	7,0	8,5	9,0	3,6	2,4	3,5	**4,57**	**4**
Қостанай	6,54	2,4	3,1	4,8	5,1	2,1	5,1	2,1	7,4	4,8	7,3	1,5	1,7	1,4	2,0	3,5	5,3	6,8	6,3	9,0	2,7	**4,33**	**6**
Қызылорда	6,53	1,5	4,3	4,9	3,7	3,1	5,0	2,7	5,4	6,5	3,3	1,4	2,1	1,5	2,1	3,1	1,4	2,3	8,0	1,0	1,4	**3,39**	**17**
Маңғыстау	1,00	2,7	3,3	5,0	8,9	2,9	3,6	7,8	1,0	8,1	1,1	3,1	8,4	3,2	9,0	3,6	1,3	1,0	5,2	1,5	4,9	**4,13**	**9**
Павлодар	5,07	2,6	2,5	4,8	7,5	1,4	4,3	3,0	7,5	4,9	6,2	2,3	1,6	1,5	3,0	6,8	5,0	5,9	4,4	1,8	5,0	**4,16**	**8**
СҚО	8,09	2,0	1,5	4,8	5,6	0,8	4,3	1,0	3,4	3,0	8,4	1,9	2,2	1,2	1,4	1,9	3,1	4,6	6,7	4,1	2,0	**3,42**	**16**
Түркістан	7,64	1,0	2,9	5,0	1,0	0,8	2,9	1,9	2,8	3,9	4,7	1,0	1,6	1,2	6,5	2,2	1,0	2,1	9,0	1,2	1,0	**2,92**	**20**
Ұлытау	2,99	3,8	1,4	4,2	9,0	0,9	3,5	7,5	3,6	5,8	7,5	2,3	1,2	1,0	3,4	3,2	9,0	7,3	3,1	1,1	4,3	**4,09**	**10**
ШҚО	5,93	2,7	3,8	4,6	6,9	0,2	4,1	3,2	6,7	6,6	8,8	2,0	5,8	2,8	6,2	1,7	6,0	6,8	5,7	3,9	3,0	**4,63**	**3**
Астана қ.	5,59	4,0	4,4	4,5	8,2	0,6	2,9	5,3	5,6	5,4	9,0	2,5	8,4	7,0	2,3	5,1	2,6	1,8	3,3	1,5	5,8	**4,57**	**5**
Алматы қ.	6,14	4,9	6,6	4,8	8,3	0,5	4,1	5,6	6,1	7,7	8,6	1,8	9,0	9,0	2,1	2,5	2,1	1,1	6,8	1,7	9,0	**5,17**	**1**
Шымкент қ.	7,15	1,6	4,5	4,9	4,2	0,7	4,8	2,0	5,0	7,7	8,6	1,2	2,7	2,3	4,1	2,4	2,6	4,8	4,7	2,2	4,5	**3,94**	**12**

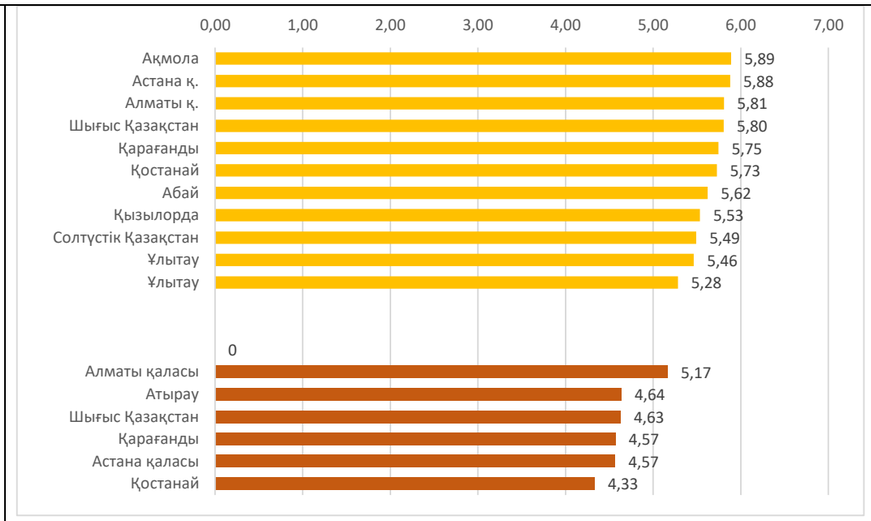
Кесте 72 – Экологиялық тұрақтылық индексі және рейтингі

	Халықты сумен жабдықтау, кәріз, жан басына шаққандағы қалдықтарды жинау және шығару қызметтерімен қамтамасыз ету, мың теңге	Газдандыру деңгейі, %	Белгіленген ЖЭК қуаты, МВт	Соңғы энергия тұтынудың жалпы көлеміндегі жаңартылатын энергия көздерінің үлесі	Белгіленген ЖЭК қуаты, жан басына шаққандағы Ватт	Жан басына шаққандағы қоршаған ортаны қорғауға арналған шығындар, теңге	Атмосфераға стационарлық көздерден ластаушы заттардың шығарындылары, жан басына шаққанда кг	Атмосфераға ластаушы заттар шығарындыларындағы аймақтардың үлесі, %	1961 - 1990 жылдар кезеңіндегі орташа жылдық ауа температурасының орташа көпжылдық мәннен ауытқуы (аймақтар бойынша орташа)	Тазарту құрылыстарымен жабдықталған стационарлық шығарындылар көздерінің үлесі, %	IS_{Ecol}	Rank
	B43	**B44**	**B45**	**B46**	**B47**	**B48**	**B49**	**B50**	**B51**	**B52**		
Абай	1,69	1,25	3,4	8,9	4,1	2,04	8,55	8,72	8,53	1,18	5,18	7
Ақмола	1,66	1,00	9,0	7,0	9,0	1,66	8,32	8,35	8,53	5,65	6,50	1
Ақтөбе	6,41	8,50	2,4	1,7	2,2	6,41	8,06	7,85	3,35	2,21	4,75	9
Алматы	1,05	6,89	6,5	6,8	3,8	1,05	8,94	8,84	6,18	3,87	5,88	3
Атырау	9,00	8,98	1,8	1,3	1,9	9,00	7,35	7,52	1,00	1,00	4,42	12
Батыс Қазақстан	3,05	8,98	1,0	1,0	1,0	3,05	8,67	8,77	1,47	3,02	4,11	16
Жамбыл	1,59	8,22	9,0	3,1	6,2	1,59	8,74	8,57	5,71	3,46	6,06	2
Жетісу	1,05	4,30	4,1	7,6	4,5	1,12	8,92	9,00	7,12	1,05	5,30	5
Қарағанды	4,39	1,12	5,0	1,3	3,8	4,39	5,58	3,82	7,59	5,76	4,26	13
Қостанай	3,84	5,67	2,5	2,6	2,4	3,84	7,85	7,78	5,71	6,47	4,97	8
Қызылорда	1,46	6,61	2,3	1,8	2,2	1,46	8,84	8,88	2,41	1,08	3,95	17
Маңғыстау	1,85	9,00	2,0	1,2	2,0	1,85	8,14	8,16	3,82	1,40	4,17	14
Павлодар	7,81	1,00	1,0	1,0	1,0	7,81	1,00	1,00	9,00	7,13	3,33	20
Солтүстік Қазақстан	1,77	1,00	1,1	1,1	1,2	1,77	8,13	8,48	8,53	9,00	4,47	11
Түркістан	1,00	6,85	5,1	9,0	2,5	1,00	9,00	8,86	4,29	3,41	5,56	4
Ұлытау	6,97	1,12	1,1	1,1	1,5	8,00	5,01	7,96	6,18	3,04	3,90	18
Шығыс Қазақстан	5,77	1,25	2,0	6,2	2,1	5,77	8,13	8,22	7,59	6,35	5,29	6
Астана қаласы	1,44	2,21	1,0	1,0	1,0	1,44	8,82	8,63	5,71	4,29	3,79	19
Алматы қаласы	1,37	8,94	1,0	1,4	1,0	1,37	8,93	8,66	1,94	4,07	4,15	15
Шымкент қаласы	1,39	8,54	1,3	1,4	1,2	1,39	8,89	8,83	3,35	6,52	4,60	10

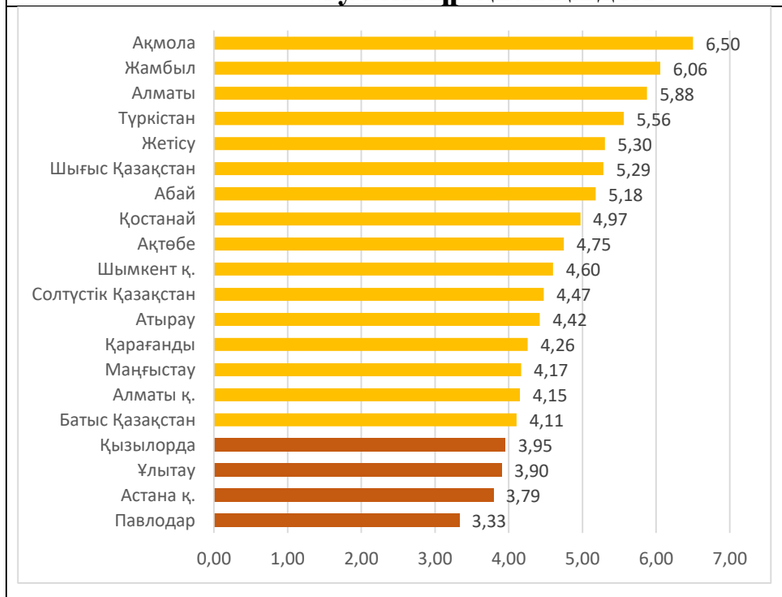
Кесте 83 - - Қазақстан аймақтарының тұрақты даму рейтингі

	Әлеуметтік тұрақтылық индексі, IS_{Social}	Рейтингі	Экономикалық тұрақтылық индексі, IS_{Econ}	Рейтингі	Экологиялық тұрақтылық индексі, IS_{Eco}	Рейтингі	Аймақтардың тұрақтылық дамуының интегралдық индексі, ISDR	Аймақтардың тұрақты даму рейтингі
Абай	5,6	17,0	3,53	14	5,18	7,00	14,33	14
Ақмола	5,9	11,0	4,22	7	6,50	1,00	16,61	1
Ақтөбе	6,2	6,0	3,50	15	4,75	9,00	14,40	12
Алматы	6,6	3,0	3,81	13	5,88	3,00	16,33	2
Атырау	6,9	1,0	4,64	2	4,42	12,00	15,95	3
Батыс Қазақстан	6,1	8,0	3,16	19	4,11	16,00	13,35	19
Жамбыл	6,2	5,0	3,37	18	6,06	2,00	15,64	5
Жетісу	6,1	7,0	4,02	11	5,30	5,00	15,44	6
Қарағанды	5,7	15,0	4,57	4	4,26	13,00	14,57	11
Қостанай	5,7	16,0	4,33	6	4,97	8,00	15,03	9
Қызылорда	5,5	18,0	3,39	17	3,95	17,00	12,88	20
Маңғыстау	6,8	2,0	4,13	9	4,17	14,00	15,07	8
Павлодар	5,9	9,0	4,16	8	3,33	20,00	13,39	17
Солтүстік Қазақстан	5,5	19,0	3,42	16	4,47	11,00	13,39	18
Түркістан	5,9	10,0	2,92	20	5,56	4,00	14,38	13
Ұлытау	5,5	20,0	4,09	10	3,90	18,00	13,46	16
Шығыс Қазақстан	5,8	14,0	4,63	3	5,29	6,00	15,72	4
Астана қаласы	5,9	12,0	4,57	5	3,79	19,00	14,23	15
Алматы қаласы	5,8	13,0	5,17	1	4,15	15,00	15,13	7
Шымкент қаласы	6,4	4,0	3,94	12	4,60	10,00	14,97	10

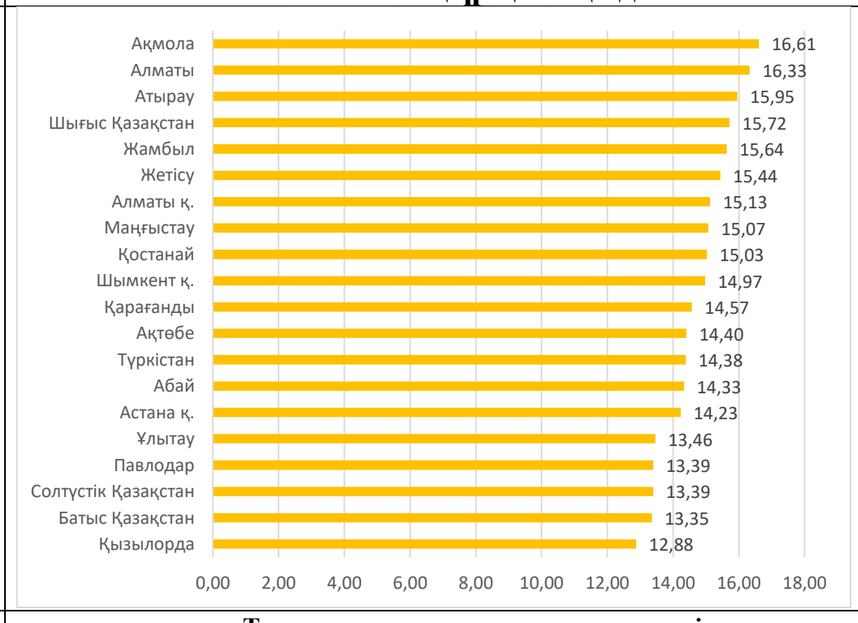

Әлеуметтік тұрақтылық индексі

Экономикалық тұрақтылық индексі

Экологиялық тұрақтылық индексі | **Тұрақты дамудың интегралды индексі**

Сурет 4 - Аймақтардың тұрақты даму индекстері

Аймақтардың тұрақты дамуының интегралдық индексінің мәні 3-тен 27 баллға дейін жетуі мүмкін. 19-дан 27 баллға дейінгі интегралдық индекстің мәні тұрақтылықтың жоғары деңгейіне сәйкес келеді. Тұрақтылықтың орташа деңгейі интегралдық индекстің 11-ден 18, 99 баллға дейінгі мәндеріне сәйкес келеді. Тұрақтылықтың төмен деңгейі интегралдық индекстің 3-тен 10,99 баллға дейінгі мәніне сәйкес келеді.

Есептеулерге сәйкес Қазақстан аймақтарының интегралдық индекстерінің мәндері 12,24-тен 16,78-ге дейінгі аралықта болады, яғни Қазақстан аймақтары тұрақты дамудың орташа деңгейіне ие. Рейтингте бірінші орынды Ақмола облысы, 2 орында – Алматы облысы, 3 орында-Атырау облысы иеленді.

Аймақтың жеке тұрақтылық индекстерінің мәндері 1-ден 9-ға дейінгі аралықта жатыр. Жоғары тұрақтылық деңгейі 7-9 балл, орташа тұрақтылық деңгейі 4-тен 6,99 баллға дейін, төмен деңгей – 1-ден 3,99 баллға дейін.

Қазақстан аймақтарының әлеуметтік тұрақтылық индексінің мәндері 5,28-ден 6,89 балға дейінгі аралықта болады, онда барлық аймақтардың орташа мәндері болады.

Экономикалық тұрақтылық индекстерінің мәні 2,92-5,17 балл аралығында, яғни төмен және орташа мәндерде жатыр. Алматы қаласы ең жоғары маңызға ие. Экономикалық тұрақтылық деңгейі төмен топқа Қазақстанның 9 аймығы - Шымкент қаласы, Алматы облысы, Абай облысы, Ақтөбе облысы, Солтүстік Қазақстан, Қызылорда, Жамбыл, Батыс Қазақстан, Түркістан облыстары жатады.

Қазақстан аймақтарының экологиялық тұрақтылығы саласында баллдар 3,13-тен 6,67 балға дейін құрайды. Сондай-ақ жоғары өнімділікке жатқызуға болатын аймақтар жоқ. Көшбасшы - 6,67 баллмен Ақмола облысы. Жеті аймақтың көрсеткіштері 3,13 - тен 3,95 балға дейін төмен - Батыс Қазақстан, Қарағанды, Маңғыстау, Павлодар, Астана, Қызылорда, Ұлытау қалалары.

Осылайша, осыған байланысты аймақтардың тұрақты даму матрицасын бағалауға болады (кесте 14).

Кесте 94 – Қазақстан аймақтарының тұрақты даму матрицасы

	Төмен тұрақтылық	Орташа тұрақтылық	Жоғары тұрақтылық
Әлеуметтік тұрақтылық		Барлық аймақтар	
Экономикалық тұрақтылық	Шымкент қ. Алматы, Абай, Ақтөбе, Солтүстік Қазақстан, Қызылорда, Жамбыл, Батыс Қазақстан Түркістан	Алматы қ.Атырау Шығыс Қазақстан Қарағанды, Астана қ. Қостанай, Ақмола Павлодар, Маңғыстау Ұлытау, Жетісу	
Экологиялық тұрақтылық	Батыс Қазақстан Қарағанды, Маңғыстау Павлодар, Астана қ., Қызылорда, Ұлытау	Ақмола, Алматы Жамбыл, Түркістан Жетісу, Абай Шығыс Қазақстан Қостанай, Шымкент қ. Ақтөбе, Солтүстік Қазақстан Атырау, Алматы қ.	

2.3.3 Аймақтардың тұрақты даму тәуекелдерінің картасын әзірлеу

Келесі қадам-тәуекел картасын жасау. Рейтингтегі орын әрдайым аймақтың тұрақтылығының толық бейнесін бере бермейді. Тәуекелдерді картаға түсіру аймақтардың дәрежесін ғана емес, сонымен қатар Қазақстан аймақтарындағы проблемалардың әртүрлі топтарына назар аударуға мүмкіндік береді. Аймақтардың тұрақты дамуын сараптағанда қауіп-қатерлерді ескеру аса маңызды, себебі олар "қоғам - экономика – табиғат" үштігінде теңсіздік туғызуы мүмкін. Қауіп-қатерлер үш санатқа бөлінді: жоғары, орташа, төмен. Қауіп деңгейлерін бағалау үшін критерийлер қолданылды: медианалық, орташа мәндер, стандартталған шамалар. Қауіптерді бағалау өлшемдері 16-18 кестелерде берілген.

Кесте15 - Қазақстан аймақтарының әлеуметтік тұрақтылығы тәуекелдерін бағалау критерийлері

Көрсеткіштер	Көрсеткіш коды	Жоғары тәуекелділік	Орташа тәуекелділік	Төмен тәуекелділік
Әлеуметтік тұрақтылық				
2019 жылдан 2023 жылға дейін санның өзгеруі, %	**B1**	B1≤100%	100,01%<B1≤108,9%	B1>108,9%
Жалпы туу коэффициенті, 2023	**B2**	B2<2	2≤B2≤2,9	B2≥3
Кедейлік деңгейі, %	**B3**	B5<4,6	5,3≥B5≥4,6	B5>5,301
Күніне сатып алу қабілетінің паритеті бойынша табысы 6,8 АҚШ долларын құрайтын халықтың үлесі*	**B4**			
Темір тапшылығы анемиясы анықталған жүкті әйелдер үшін	**B5**			
Тұрғын үй қорының ауданы, т. ғ. д. ш. м.	**B6**	B3<21,9	30>B3≥21,9	B3≥30
10000 тұрғынға шаққандағы дәрігерлер саны	**B7**	B6<26	26≤B6≤40	B6>40
10000 тұрғынға шаққандағы аурухана төсектерінің саны	**B8**	B7<55	71≥B7≥55	B7>71
Суицидтен болатын өлім	**B9**			
Бес жасқа дейінгі балалардың өлім-жітім коэффициенті	**B10**			
100 000 тірі туылғандарға шаққандағы ана өлімінің коэффициенті	**B11**			
1000 адамға шаққандағы мүгедектер саны	**B12**			
Жазатайым оқиғалар кезінде зардап шеккендердің саны 100 000 тұрғынға шаққанда	**B13**			
Қауіпсіз судың болмауынан болатын өлім. қауіпсіз санитария және гигиена,100 000 адамға	**B14**			
Жоғары біліммен жалпы қамту	**B15**			
Облыстар бөлінісінде 6-74 жас аралығындағы халықтың цифрлық сауаттылық деңгейі, %	**B16**			
Апатты мектептердің үлесі, %	**B17**			
3 ауысымдық мектептің үлесі, %	**B18**			
Инклюзивті білім беру үшін жағдай жасаған мектептердің үлесі,%	**B19**			
Басшылық лауазымдардағы әйелдер үшін, %	**B20**			
Ең аз қамтамасыз етілген халықтың 10% және 10% арақатынасы (қорлардың коэффициенті)	**B21**			

Кесте 106 – Қазақстан аймақтарының экономикалық тұрақты тәуекелдерін бағалау критерийлері

Көрсеткіштер	Көрсеткіш коды	Жоғары тәуекелділік	Орташа тәуекелділік	Төмен тәуекелділік
Экономикалық тұрақтылық				
Әйелдердің жалақысының еркетердің жалақысына қатынасы, %	B22			
Жан басына шаққандағы ЖӨӨ, АҚШ долл.	B23	B <	≤ B ≤	B >
ЖӨӨ НКИ, %	B24			
Жұмыссыздық деңгейі, %	B25	B > 5,1	4,0 ≤ B ≤ 5,1	B < 4,0
Өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың үлесі, %	B26			
Жұмыспен қамтылғандардың жалпы санындағы өнімсіз жұмыспен қамтылғандардың үлесі	B27			
Әрбір жұмыспен қамтылғандарға шаққандағы нақты ЖІӨ-нің жылдық өсу қарқыны, өткен жылға қарағанда %	B28			
Қызметкерлердің жынысы, жасы және кәсібі, сондай-ақ мүгедектік белгісі бойынша орташа сағаттық жалақысы	B29			
15 пен 24 жас аралығындағы NEET жастарының үлесі	B30			
Сектор және жыныс бойынша бөліністегі жалпы жұмыспен қамтудан бейресми жұмыспен қамтудың үлесі	B31			
Өнеркәсіптік өндірістің жалпы көлеміндегі өңдеу өнеркәсібінің үлесі	B32			
Жан басына шаққандағы негізгі капиталға инвестициялар, мың теңге	B33	B < 809	809 ≤ B ≤ 881	B > 881
ЖӨӨ-дегі ҒЗТКЖ-ға арналған шығыстар, %	B34			
1 миллион тұрғынға шаққандағы зерттеушілер саны (толық жұмыс күніне тең)	B35			
ҒЗТКЖ шығындарының жалпы көлеміндегі бизнес шығыстарының үлесі	B36			
Көлік түрлері бойынша бөліністегі жолаушылар және жүк тасымалдарының көлемі, млн. тонна	B37			
Жан басына шаққандағы өңдеу өнеркәсібінде құрылатын қосылған құн	B38			
ЖӨӨ-дегі өңдеу өнеркәсібінің жалпы қосылған құны, %	B39			
Өңдеу өнеркәсібіндегі еңбек өнімділігінің өсуі	B40			
Қосылған құнның жалпы көлеміндегі орта технологиялық және жоғары технологиялық салалар өнімдерінің қосылған құнының үлесі, %	B41			
Өңірдің қаржылық тұрақтылығы (бюджеттік өзін-өзі қамтамасыз ету)	B42			

Кесте 117 – Қазақстан аймақтарының экологиялық тұрақтылығы тәуекелдерін бағалау критерийлері

Көрсеткіштер	Көрсеткіш коды	Жоғары тәуекелділік	Орташа тәуекелділік	Төмен тәуекелділік
Экологиялық тұрақтылық				
Халықты сумен жабдықтау, кәріз, жан басына шаққандағы қалдықтарды жинау және шығару қызметтерімен қамтамасыз ету, мың теңге	B43	B<14,5	14,5≤B≤21	B>21
Газдандыру деңгейі, %	B44			
Белгіленген ЖЭК қуаты, МВт	B45			
Соңғы энергия тұтынудың жалпы көлеміндегі жаңартылатын энергия көздерінің үлесі	B46			
Белгіленген ЖЭК қуаты, жан басына шаққандағы Ватт	B47			
Жан басына шаққандағы қоршаған ортаны қорғауға арналған шығындар, теңге	B48	B<12500	12500≤B≤27500	B>27500
Атмосфераға стационарлық көздерден ластаушы заттардың шығарындылары, жан басына шаққанда кг	B49	B>113	89<B≤113	B≤89
Атмосфераға ластаушы заттар шығарындыларындағы аймақтардың үлесі, %	B50	B>4	3≤B≤4	B<3
Қатты ластаушы заттардың шығарындылары, мың тонна	B51			
1961 - 1990 жылдар кезеңіндегі орташа жылдық ауа температурасының орташа көпжылдық мәннен ауытқуы (аймақтар бойынша орташа)	B52	B>1,5	1,5≥B≥1	B<1
Тазарту құрылыстарымен жабдықталған стационарлық шығарындылар көздерінің үлесі, %	B43	B<30	30≤B≤70	B>70

7-9 кестедегі мәліметтерді және қауіп-қатер көрсеткіштерін (15-кесте) пайдалана отырып, барлық көрсеткіштер бойынша аймақтардың әлеуметтік-экономикалық және экологиялық тұрақтылығының тәуекелдік карталары құрылды. Осы карталарда қауіптің әртүрлі дәрежелері көрнекілік үшін түстермен белгіленді: жоғары қауіптілік қызылмен, орташа қауіптілік сарымен, ал төмен қауіптілік жасыл түспен белгіленді.

Қазақстан аймақтарының тұрақты даму тәуекелдерінің карталары 18-20 кестелерде келтірілген.

Жүргізілген есептеулер мен тәуекелдер картасын негізге ала отырып, Қазақстан аймақтарының тұрақты дамуына қол жеткізудегі негізгі үрдістер мен проблемаларды анықтауға болады.

Халық саны азайған аймақтарда адами капиталды жоғалту қаупі жоғары. Мұндай жағдай барлық 20 аймақтың 6 аймағынан байқалады. Өсімін молайту көрсеткіштері төмен Алматы қаласы жеке орын алады, бірақ қала халқының өсуі көші-қон есебінен өсуде. Халық санының өсуі байқалған, бірақ жалпы ел бойынша деңгейден артта қалған аймақтар орташа тәуекел тобына жатады.

Базалық қажеттіліктердің ішінде біз тұрғын үй сапасының индикаторларын қарастырдық. Қазіргі стандарттарға сәйкес адамның өмір сүру кеңістігі кемінде 30 шаршы метр болуы керек. [148]. Қазақстанда бір тұрғынға 21,9 шаршы метр тұрғын алаң келеді. Жалпы, бірде-бір аймақ жоғары деңгейге жеткен жоқ.

Бастапқы және қайталама модернизацияны бағалау бойынша зерттеулерге сәйкес [149], қайталама модернизацияның базалық (стандартты) көрсеткіші 10000 тұрғынға шаққанда 26-дан астам адамды дәрігерлермен қамтамасыз ету болып табылады. Қазақстанда Дәрігерлермен орташа қамтамасыз ету өте жоғары және 40 адамды құрайды. Осы критерий негізінде тәуекел деңгейлері бөлінеді: жоғары тәуекел - 10000 тұрғынға шаққанда 26 дәрігерден төмен; орташа тәуекел 26-40, төмен тәуекел – 40-тан жоғары.

Қазақстанда аурухана төсектерімен қамтамасыз етілу көрсеткіші 10000 тұрғынға шаққанда 55 бірлікті құрайды, ал ТМД елдерінде – 71 [150]. Бұл сонымен қатар тәуекел деңгейлерін анықтауға мүмкіндік береді.

Кесте 12 - Қазақстан аймақтарының әлеуметтік тұрақтылығы тәуекелдерінің картасы

Аймақ	2019 жылдан 2023 жылға дейін санның өзгеруі, %	Жалпы туу коэффициенті	Кедейлік деңгейі, %	Күніне сатып алу қабілетінің паритеті бойынша табысы 6,8 АҚШ долларын құрайтын халықтың үлесі	Темір тапшылығы анемиясы анықталған жүкті әйелдер үшін, %	Тұрғын үй қорының ауданы, т. ғ. д. ш. м.	10000 тұрғынға шаққандағы дәрігерлер саны	10000 тұрғынға шаққандағы аурухана төсектерінің саны	Суицидтен болатын өлім	5 жасқа дейінгі балалардың өлімі	100000 тірі туылғандарға шаққандағы ана өлімі
Жоғары тәуекел	B≤100	B<2	B>5,60	B>3,4	B>24,9	B<21,9	B<26	B≤36	B>7,67	B>10,03	B>13,3
Орташа тәуекел	100,01<B≤106,69	2≤B≤2,9	5,6≥B≥4,9	2,8<B<3,4	24,9≥B≥20,5	30>B≥21,9	26≤B≤38	36<B<67	6,8<B<7,67	7,5<B<10,03	11,4<B<13,3
Төмен тәуекел	B>106,70	B≥3	B<4,90	B<2,8	B<20,5	B≥30	B>38	B³67	B<6,8	B<7,5	B<11,4
Код	**B1**	**B2**	**B3**	**B4**	**B5**	**B6**	**B7**	**B8**	**B9**	**B10**	**B11**
Абай	95,82	2,96	8,6	5,20	48,5	20,3	26,3	79,1	3,45	8,06	41,90
Ақмола	106,69	2,12	5,9	2,30	30,3	24,9	26,3	34,0	22,59	8,53	28,70
Ақтөбе	**108,02**	**2,95**	**4,0**	**3,90**	**24,3**	**21,9**	**48,4**	**53,8**	**7,39**	**11,56**	**10,2**
Алматы	110,59	3,38	3,3	2,30	18,2	20,0	23,4	12,1	9,22	11,25	3,70
Атырау	**111,09**	**3,26**	**2,9**	**1,10**	**22,5**	**23,2**	**29,9**	**33,4**	**6,30**	**10,58**	**24,30**
Батыс Қазақстан	**106,28**	**2,61**	**4,3**	**4,30**	**26,0**	**22,1**	**32,9**	**71,9**	**6,23**	**9,74**	**0,00**
Жамбыл	108,63	3,32	7,0	2,90	19,6	16,3	29,1	29,6	8,52	10,32	16,30
Жетісу	106,67	3,13	9,3	3,80	25,5	17,9	50,5	16,4	15,35	11,26	16,30
Қарағанды	98,39	2,17	2,7	2,00	21,6	23,5	50,5	66,2	17,36	8,14	5,90
Қостанай	95,09	1,80	4,0	2,00	22,1	23,1	30,5	44,1	13,72	10,75	20,80
Қызылорда	105,99	3,68	6,5	5,00	40,5	21,7	35,4	36,3	5,25	11,39	10,30
Маңғыстау	**116,02**	**3,70**	**7,7**	**2,20**	**21,8**	**24,3**	**31,2**	**21,0**	**2,70**	**10,92**	**9,60**
Павлодар	100,01	2,04	4,0	3,00	43,4	23,0	40,9	45,2	3,71	9,25	0,00
Солтүстік Қазақстан	95,59	1,71	4,9	1,80	44,5	24,2	32,7	26,5	18,79	11,52	19,10
Түркістан	107,97	4,25	9,6	7,90	26,3	16,2	30,5	10,4	5,49	11,08	3,70
Ұлытау	98,65	3,12	5,1	3,10	22,6	21,8	41,6	17,8	5,01	9,96	27,10
Шығыс Қазақстан	97,67	2,13	4,3	1,70	31,3	21,9	41,6	50,7	7,41	9,52	33,90
Астана қ.	132,62	2,26	2,7	1,10	33,1	25,7	71,8	90,8	7,76	7,55	9,10
Алматы қ.	120,17	1,85	5,2	2,70	21,2	25,8	64,0	122,1	2,19	7,75	16,30
Шымкент қ.	121,11	3,23	7,1	5,00	24,3	19,6	43,9	106,4	2,24	10,41	0,00
Қазақстан Республикасы	108,9	2,8	5,60	3,4	26,4	21,7	40,6	54,4	7,67	10,03	11,4
Орта шама	**107,15**	**2,78**	**5,46**	**3,17**	**28,38**	**21,87**	**39,06**	**48,38**	**8,53**	**9,98**	**14,86**
Медиана	**106,7**	**3,0**	**5,0**	**2,8**	**24,9**	**22,0**	**34,1**	**40,2**	**6,8**	**10,4**	**13,3**
Стандарт					**20,5**	**30**	**26**	**67**		**7,5**	

18-кестенің жалғасы

Аймақ	1000 адамға шаққандағы мүгедектер саны	Жазатайым оқиғалар кезінде зардап шеккендердің саны 100 000 тұрғынға шаққанда	100000 адамға қауіпсіз судың, санитарияның, гигиенаның болмауынан болатын өлім	Жоғары біліммен жалпы қамту	Халықтың цифрлық сауаттылығы (6-74 жас)	Апатты мектептердің үлесі, %	3 ауысымдық мектептің үлесі, %	Инклюзивті білім беру үшін жағдай жасаған мектептердің үлесі, %	Басшы лауазымдардағы әйелдердің үлесі, %	Қорлардың коэффициенті, рет
Жоғары тәуекел	B>37,5	B>13,33	B>0,78	B<40,2	B<86,1	B>0,7	B>1,4	B<86	B<39,8	B³6,0
Орташа тәуекел	36<B<37,5	9,2<B<13,33	0,4<B<0,78	40,2<B<66,9	86,1<B<88,3	0,5<B<0,7	0,4<B<1,4	86,5<B<88	39,8<B<41,19	5,5<B<6,0
Төмен тәуекел	B<36	B<9,2	B<0,4	B>66,98	B>88,3	B<0,5	B<0,4	B>88	B>41,19	B<5,5
Код	**B12**	**B13**	**B14**	**B15**	**B16**	**B17**	**B18**	**B19**	**B20**	**B21**
Абай	39,73	20,57	0,99	79,07	79,90	0,90	0,00	88,74	39,79	5,5
Ақмола	37,57	13,58	0,51	34,03	83,10	0,40	0,00	90,77	42,32	5,7
Ақтөбе	31,27	12,56	0,21	53,84	89,60	1,20	0,90	84,37	31,96	5,5
Алматы	28,79	3,33	0,40	12,12	91,90	0,00	9,20	81,16	39,40	4,3
Атырау	36,12	11,93	0,43	33,37	85,40	2,20	4,80	85,71	25,99	3,7
Батыс Қазақстан	35,66	8,22	0,43	71,87	82,00	3,70	2,60	84,81	41,35	4,2
Жамбыл	37,39	8,10	0,08	29,56	85,80	0,60	0,60	76,39	47,75	4,5
Жетісу	35,70	5,30	0,14	16,39	85,30	0,00	0,00	77,38	46,57	6,2
Қарағанды	49,47	43,69	1,15	66,16	86,20	0,70	0,20	90,05	39,09	6,7
Қостанай	34,50	14,22	0,12	44,08	90,90	0,00	0,00	93,26	42,94	5,5
Қызылорда	39,29	7,36	0,12	36,31	89,40	2,40	0,30	96,95	43,30	4,1
Маңғыстау	40,40	8,77	0,13	20,98	86,00	1,00	7,70	95,17	26,00	3,1
Павлодар	38,34	17,11	0,53	45,22	85,10	0,30	2,20	93,54	39,80	6,2
Солтүстік Қазақстан	46,60	7,17	0,19	26,46	82,10	0,60	0,40	85,56	39,83	6,6
Түркістан	45,83	2,94	3,99	10,35	89,90	0,40	0,70	78,68	34,95	4,0
Ұлытау	51,68	184,13	0,45	17,75	91,80	2,30	0,00	87,21	30,71	8,0
Шығыс Қазақстан	41,26	36,17	0,96	50,74	84,80	0,00	0,00	86,30	39,27	6,1
Астана қ.	24,30	9,65	0,36	90,84	95,20	0,00	3,40	100,00	46,71	5,8
Алматы қ.	26,29	8,12	0,18	122,10	93,80	0,00	0,00	96,74	42,73	6,7
Шымкент қ.	33,37	2,21	0,50	106,35	87,50	0,00	0,00	95,80	34,99	3,8
Қазақстан Республикасы	**36,19**	**13,33**	**0,78**	**54,4**	**88,3**	**0,7**	**1,4**	**86,5**	**41,19**	**6,0**
Орта шама	**37,68**	**21,26**	**0,59**	**48,38**	**87,29**	**0,84**	**1,65**	**88,43**	**38,77**	**5,31**
Медиана	**37,5**	**9,2**	**0,4**	**40,2**	**86,1**	**0,5**	**0,4**	**88,0**	**39,8**	**5,5**
Стандарт				**66,98**						

Кесте 19 - Қазақстан аймақтарының экономикалық тұрақтылығы тәуекелдерінің картасы

Аймақ	Әйелдердің жалақысының ерлердің жалақысына қатынасы, %	Жан басына шаққандағы ЖӨӨ, АҚШ долл.	ЖӨӨ НКИ, %	Жұмыссыздық деңгейі, %	Өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың үлесі, %	Өнімсіз жұмыспен қамтылғандардың үлесі, %	1 жұмыспен қамтылғандарға ЖӨӨ өсуінің жыл сайынғы қарқыны, %	Орташа сағаттық табыс	NEET жастарының үлесі (15 жастан 24 жасқа дейін)	Бейресми жұмыспен қамту үлесі,%	Өнеркәсіптің жалпы көлеміндегі өңдеу өнеркәсібінің үлесі
Жоғары тәуекел	**B<74,31**	**B<10950**	**B<103**	**B>4,8**	**B>26**	**B>1,73**	**B>104,7**	**B<1784,5**	**B>5,99**	**B>12,98**	**B<46,92**
Орташа тәуекел	**74,31<B<82**	**10950<B<13153**	**103<B<105,1**	**4,7<B<4,8**	**24,10<B<26**	**1,48<B<1,73**	**104,34<B<104,7**	**1784,5<B<2016**	**5,94<B<5,99**	**12,79<B<12,98**	**46,94<B<73,72**
Төмен тәуекел	**B>82**	**B>13153**	**B>105,1**	**B<4,7**	**B<24,1**	**B<1,48**	**B<104,35**	**B>2016**	**B<5,94**	**B<12,79**	**B>73,72**
Код	**B22**	**B23**	**B24**	**B25**	**B26**	**B27**	**B28**	**B29**	**B30**	**B31**	**B32**
Абай	82,86	9453	105,5	4,80	37,14	0,34	104,90	1626,00	4,32	6,93	32,96
Ақмола	84,50	10202	99,5	4,80	28,67	3,64	103,90	1709,00	4,97	17,62	78,35
Ақтөбе	71,88	9828	98,9	4,70	15,81	1,51	96,90	1781,00	8,22	6,37	40,13
Алматы	95,78	7681	103,3	4,70	33,96	5,07	104,20	1677,00	6,33	19,19	90,25
Атырау	54,04	47802	107,3	4,80	13,14	0,69	105,00	3118,00	6,44	6,02	7,32
Батыс Қазақстан	76,13	15911	106,9	4,90	26,65	2,26	106,80	1812,00	3,14	27,22	8,69
Жамбыл	93,13	5254	102,1	4,80	33,41	1,64	102,70	1544,00	4,13	21,68	68,35
Жетісу	99,42	5678	113,1	4,90	28,78	4,53	115,20	1494,00	2,04	17,28	78,61
Қарағанды	71,78	14889	102,4	4,10	13,83	1,63	108,60	1969,00	6,75	16,46	74,83
Қостанай	84,08	11699	102,6	4,80	26,87	2,08	106,20	1667,00	3,80	14,19	72,61
Қызылорда	84,05	6732	104,7	4,90	33,73	3,08	106,00	1788,00	6,05	8,43	31,50
Маңғыстау	49,63	13535	103,0	5,00	8,67	2,92	102,90	2868,00	10,92	2,96	7,88
Павлодар	74,93	12697	101,5	4,80	15,38	1,45	104,50	1849,00	3,73	13,87	61,49
Солтүстік Қазақстан	93,75	9175	99,7	4,80	24,40	0,82	104,50	1432,00	8,30	20,31	84,66
Түркістан	90,95	3941	102,2	5,00	46,63	0,85	101,30	1619,00	8,91	17,46	46,08
Ұлытау	62,02	19488	99,6	4,20	8,25	0,85	102,60	2805,00	8,02	10,99	75,11
Шығыс Қазақстан	80,34	13411	103,8	4,60	18,48	0,15	103,90	1905,00	4,62	8,11	88,21
Астана қ.	78,22	20400	105,0	4,50	12,10	0,59	101,20	2348,00	5,83	12,08	90,65
Алматы қ.	81,64	25186	108,9	4,80	11,84	0,50	104,00	2392,00	5,24	4,31	86,73
Шымкент қ.	87,88	7407	105,1	4,90	31,41	0,70	105,60	1650,00	6,51	4,56	86,95
Қазақстан Республикасы	74,31	13153	105,1	4,70	24,10	1,73	104,70	2016,00	5,99	12,79	46,92
Орта шама	**80**	**13518**	**104**	**4,74**	**23**	**1,76**	**104,55**	**1952,65**	**5,91**	**12,80**	**60,57**
Медиана	**82**	**10950**	**103**	**4,80**	**26**	**1,48**	**104,35**	**1784,50**	**5,94**	**12,98**	**73,72**
Стандарт											

19-кестенің жалғасы

Аймақ	Жан басына шаққандағы негізгі капиталға инвестициялар, мың теңге	ЖӨӨ-дегі ҒЗТКЖ-ға арналған шығыстар, %	1 млн. тұрғынға шаққандағы зерттеуші лер саны	ҒЗТКЖ шығындарындағы бизнес шығындары, %	Жолаушылар және жүк тасымалының көлемі, млн. тонна	Жан басына шаққандағы өңдеу өнеркәсібінің ЖҚҚ	ЖӨӨ-дегі өңдеу өнеркәсібінің ЖҚҚ, %	Өңдеу өнеркәсібіндегі еңбек өнімділігінің өсуі,%	Қосылған құнның жалпы көлеміндегі орта технологиялық және жоғары технологиялық салалардың үлесі,%	Бюджеттік өзін-өзі қамтамасыз ету,%
Жоғары тәуекел	B<823	B<0,049	B<260	B<18,53	41,27	B<637	B<12,3	B<105,4	B<1,72	B<41,7
Орташа тәуекел	823<B<880,97	0,049<B<0,14	260<B<703	18,56<B<22,9	41,27<B<49,96	637<B<733	12,3<B<12,97	105,4<B<106,55	1,72<B<2,3	41,7<B<66
Төмен тәуекел	B>880,97	B>0,14	B>703	B>22,9	B<49,96	B>733	12,97	B>106,55	B>2,3	B>66
Код	**B33**	**B34**	B35	B36	B37	B38	B39	B40	B41	B42
Абай	868,01	0,221	734	22,8	74,2	483,0	11,2	86,2	2,2	28,0
Ақмола	778,61	0,087	577	1,5	86,2	1298,0	27,9	116,1	4,7	28,8
Ақтөбе	1091,93	0,046	282	35,6	92,1	657,0	14,8	101,6	1,4	40,7
Алматы	481,82	0,043	129	0,8	19,4	787,0	22,6	107,3	4,3	53,2
Атырау	4168,36	0,004	90	27,6	110,8	889,0	4,1	96,5	0,3	98,8
Батыс Қазақстан	973,95	0,028	228	5,9	30,5	271,0	3,7	107,6	0,6	42,7
Жамбыл	438,90	0,164	282	7,7	48,8	243,0	10,1	100,6	4,4	23,9
Жетісу	511,06	0,012	238	1,8	11,8	237,0	9,1	115,0	1,8	16,2
Қарағанды	772,03	0,101	523	34,6	85,7	2344,0	34,5	98,4	2,6	43,6
Қостанай	676,67	0,029	190	11,3	43,0	1394,0	26,1	111,3	13,6	34,1
Қызылорда	610,18	0,045	217	12,1	37,9	261,0	8,6	119,3	0,4	19,2
Маңғыстау	1400,76	0,283	812	86,1	44,1	221,0	3,6	105,8	1,2	59,5
Павлодар	1057,75	0,028	238	22,5	84,0	1309,0	22,6	102,4	1,6	61,2
Солтүстік Қазақстан	837,00	0,051	117	4,6	22,8	744,0	17,7	112,8	5,5	26,2
Түркістан	442,92	0,027	138	59,7	26,3	138,0	7,7	123,8	0,7	14,0
Ұлытау	1033,31	0,010	59	26,3	39,5	2485,0	28,0	96,0	0,4	52,6
Шығыс Қазақстан	892,10	0,184	666	55,8	20,3	1603,0	26,1	108,4	5,2	37,2
Астана қ.	1157,27	0,283	2104	14,7	63,1	596,0	6,6	96,9	1,2	70,2
Алматы қ.	809,08	0,306	2774	12,5	29,7	472,0	4,2	113,6	1,5	108,2
Шымкент қ.	541,49	0,069	496	34,3	29,0	617,0	18,5	103,4	2,4	55,1
Қазақстан Республикасы	880,97	0,14	703	22,9	999,2	733,0	12,3	105,4	2,3	66,0
Орта шама	**977,16**	**0,101**	**545**	**23,90**	**49,96**	**852,45**	**15,38**	**106,15**	**2,80**	**45,68**
Медиана	**977,16**	**0,101**	**545**	**23,90**	**49,96**	**852,45**	**15,38**	**106,15**	**2,80**	**45,68**
Стандарт	**823,04**	**0,049**	**260**	**18,56**	**41,27**	**637,00**	**12,97**	**106,55**	**1,72**	**41,73**

Кесте 130 - Қазақстан аймақтарының экологиялық тұрақтылығы тәуекелдерінің картасы

Аймақ	Халықты сумен жабдықтау, кәріз, жан басына шаққандағы қалдықтарды жинау және шығару қызметтерімен қамтамасыз ету, мың теңге	Газдандыру деңгейі, %	Белгіленген ЖЭК қуаты, МВт	Соңғы энергия тұтынудың жалпы көлеміндегі жаңартылатын энергия көздерінің үлесі	Белгіленген ЖЭК қуаты, жан басына шаққандағы Ватт	Жан басына шаққандағы қоршаған ортаны қорғауға арналған шығындар, теңге	Атмосфераға стационарлық көздерден ластаушы заттардың шығарындылары, жан басына шаққанда кг	Атмосфераға ластаушы заттар шығарындыларындағы аймақтардың үлесі, %	Халықты сумен жабдықтау, кәріз, жан басына шаққандағы қалдықтарды жинау және шығару қызметтерімен қамтамасыз ету, мың теңге	1961 - 1990 жылдар кезеңіндегі орташа жылдық ауа температурасының орташа көпжылдық мәннен ауытқуы (аймақтар бойынша орташа)	Тазарту құрылыстарымен жабдықталған стационарлық шығарындылар көздерінің үлесі, %
Жоғары тәуекел	В<7918	В<59	В<78	В<7,2	В<97	В17<17688	В>113	В>5	В>1,67	В>1,5	В<50
Орташа тәуекел	7918<В<17122	59<В<64	78<В<144	7,2<В<12	97<В<143,9	17688≤В17≤30463	67<В<113	2,4<В<5	1,6<В<1,67	1,5≥В≥1	4,2<В<50
Төмен тәуекел	В>17122	В>64	В>144	В>12	D>143,9	В17>30463	В<76	В<2,4	В<1,6	В<1	В>50
Абай	7520	3,10	159,70	97,60	263,00	11459	63,00	1,71	1,00	2,1	0,30
Ақмола	7273	0,00	541,35	73,40	687,00	162081	89,00	3,09	1,00	1,0	7,27
Ақтөбе	52654	93,60	96,45	8,90	103,00	54598	119,00	4,96	2,10	2,1	1,91
Алматы	1396	73,50	371,45	71,50	243,00	1879	19,00	1,26	1,50	1,5	4,49
Атырау	77414	99,70	52,80	3,52	75,00	126622	199,00	6,21	2,60	2,6	0,02
Батыс Қазақстан	20551	99,60	0,00	0,00	0,00	21805	50,00	1,52	2,50	2,5	3,17
Жамбыл	6551	90,20	540,83	25,56	442,00	41105	42,00	2,27	1,60	1,6	3,85
Жетісу	1394	41,20	209,90	81,50	301,00	2231	21,00	0,65	1,30	1,3	0,10
Қарағанды	33314	1,50	272,47	3,13	240,00	36855	401,00	20,16	1,20	1,2	7,43
Қостанай	28115	58,30	98,35	19,66	118,00	51851	143,00	5,24	1,60	1,6	8,54
Қызылорда	5332	70,00	88,97	9,40	106,00	5506	30,00	1,12	2,30	2,3	0,14
Маңғыстау	9106	99,90	65,60	2,33	83,00	9106	110,00	3,82	2,00	2,0	0,64
Павлодар	66043	0,00	0,00	0,00	0,00	78913	921,00	30,76	0,90	0,9	9,57
Солтүстік Қазақстан	8315	0,00	7,96	0,86	15,00	13570	111,00	2,61	1,00	1,0	12,48
Түркістан	933	73,10	278,29	98,40	130,00	8559	12,00	1,18	1,90	1,9	3,78
Ұлытау	58041	1,50	10,00	1,68	45,00	67889	465,00	4,57	1,50	1,5	3,20
Шығыс Қазақстан	46527	3,10	66,71	64,10	92,00	53411	111,00	3,58	1,20	1,2	8,36
Астана қ.	5120	15,10	0,00	0,00	0,00	5120	32,00	2,05	1,60	1,6	5,14
Алматы қ.	4454	99,20	1,43	5,50	1,00	5611	20,00	1,95	2,40	2,4	4,80
Шымкент қ.	4697	94,20	21,30	4,60	17,00	8148	24,00	1,29	2,10	2,1	8,61
Қазақстан Республикасы	17122	59,00	2883,54	12,00	144,00	30463	113,00	100,00	1,60		4,98
Орта шама	**22238**	**51**	**144,2**	**28,6**	**148,1**	**38316,0**	**149,1**	**5,0**	**1,7**	**1,72**	**4,7**
Медиана	**7 918**	**64**	**77,8**	**7,2**	**97,5**	**17688**	**76,0**	**2,4**	**1,6**	**1,60**	**4,2**
Стандарт										**1,60**	**50,00**

Талдаудың маңызды көрсеткіші - жалпы аймақтық өнім (ЖӨӨ). Бұрын айтылғандай, бұл көрсеткіш көп бағытты әлеуметтік-экономикалық тенденцияларды орташалайды, аумақтық айырмашылықтардың нақты көрінісін береді және көбінесе құрылымдық өзгерістерді егжей-тегжейлі талдауды қажет етеді.

2023 жылы жан басына шаққандағы ЖӨӨ-нің өсуі Қазақстанның барлық аймақтарында байқалды. Жан басына шаққандағы ЖӨӨ өсуінің жоғары қарқыны Атырау облысы мен Астана және Алматы қалаларында байқалды. Егер 20 жылдық кезеңді (2002-2022 жж.) қарастыратын болсақ, онда өсудің ең жоғары қарқыны табиғи түрде Астана, Алматы қалаларында (өсім тиісінше 38,4 есе және 23,7 есе) және Қызылорда облысында (23,7 есе) қалыптасты. Алматы және Түркістан облыстарында жан басына шаққандағы ЖӨӨ өсу қарқыны ел бойынша орташа деңгейден біршама төмен болды.

Аумақтарды дамыту үшін халықтың қалыпты өмір сүруін қамтамасыз ететін және еңбек пен жалпы экономикалық процестерге көбірек әсер ететін әлеуметтік компонент үлкен маңызға ие. Әлеуметтік дамудағы аймақтық айырмашылықтардың болуы диспропорциялардың себептерін және оларды тегістеу немесе теңестіру үшін нақты мүмкіндіктерді іздеуді қажет етеді. Бұл тұрғыда аймақтық айырмашылықтардың табиғатын анықтау және инклюзивті аймақтық дамуды қамтамасыз ететін әлеуметтік диспропорцияларды жеңудің нақты тетіктерін әзірлеу маңызды [151].

Тұрақтылықтың маңызды тәуекелдері жұмыс жағдайына байланысты. Кедей болу қаупі жоғары халықтың келесі осал санаттары өзін-өзі жұмыспен қамтығандар, бейресми жұмыспен қамтылғандар, NEED жастары, денсаулығы бойынша Даму мүмкіндігі шектеулі адамдар және мүгедектер, асырауындағы көп үй шаруашылықтары болып қала береді.

Жұмыспен қамтылған халықтың ең осал санаты – өзін-өзі жұмыспен қамтыған азаматтар. Өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықтың ең үлкен үлес салмағы әлі де оңтүстік-шығыс аймақтарда байқалады. Жұмыспен қамтудың осы түрінен төмен өнімділік пен кіріс кедейлік қаупін арттырады, бұл топты зейнетақы, әлеуметтік қамсыздандыру және жұмысшылардың құқықтарын қорғау жүйесінен тыс қалдырады. Өзін-өзі жұмыспен қамтығандар негізгі табыс көзі ретінде қосалқы шаруашылыққа ие бола отырып және атаулы әлеуметтік көмек алу құқығынан айырылып, кедейлік қаупіне ұшырайды [152].

Қазақстанда экологиялық тұрақтылық тәуекелдері өте жоғары. Олар әлемнің, сондай-ақ Орталық Азия мен Қазақстанның аймақтарының климатының жылынуымен байланысты. Ауа температурасының өсуі Жер планетасында 1850 жылдан бері байқалады, бұл индустриалды дәуірден туындаған қарқынды өсумен байланысты. Бұл индустрияға дейінгі дәуірмен салыстырғанда температураның 1ºС-қа өсуіне әкелді. Оптимистік сценарийлер бойынша 51 млрд тонна деңгейінде CO2 шығарындылары кезінде жердегі температура 2ºС-тан аспайды, 2100 жылға қарай теріс 5ºС-қа көтеріледі [153]. Орташа температураның 2ºС-қа көтерілуі омыртқалы

жануарлардың тіршілік ету ортасының 8%–ға, өсімдіктердің 16%–ға, жәндіктердің 18%-ға қысқаруына әкеледі. [1545, P.205, P.20].

Сарапшылардың бағалауы бойынша, Орталық Азия қазірдің өзінде 2 градустан астам жылынып үлгерді. Ал, Орталық Азияның жаһандық жылынуға ықпал ететін парниктік әсерге қосқан үлесі небәрі 2%-ға бағаланады. Метеорологтардың бағалауы бойынша, аймақтағы температура әлемнің басқа бөліктеріне қарағанда тез өседі. Қазақстанда ыстық және өте ыстық күндер саны артып келеді. 2100 жылға қарай ыстық күндер 44-тен (2010) 103 күнге дейін өседі деп болжануда. Мәселен, Алматы қаласындағы орташа температура 100 жылда 7°С-тан 12°С-қа дейін, яғни 5°С-қа дейін өсті. Сонымен қатар, Солтүстік Қазақстан, Павлодар, Қостанай, Ақмола облыстарында орташа жылдық ауа температурасының ең жоғары көтерілуі күтілуде. Ең азы Маңғыстау, Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан және Жамбыл облыстарында күтіледі [155]. Сонымен қатар, Қазақстан бойынша ТДМ мониторингінің қабылданған жүйесінде экологиялық көрсеткіштер аз пысықталды. Пайдаланушылар үшін Ұлттық экономика деңгейінде жеке деректер қол жетімді. Жан басына шаққандағы қоршаған ортаны қорғау шығындары 2023 жылы 343,02 млрд теңгені құрады [156]. 2023 жылы атмосфераға ластаушы заттардың шығарындылары 2257,28 мың тоннаны құрады [157]. Атмосфераға шығарылатын барлық ластаушы заттардың жартысынан көбін Павлодар және Қарағанды облыстары өндірді.

Қазақстан дамушы мемлекеттер сияқты, шикізат өнімдерін шығару және сату дамудың маңызды арналары болып келеді. Қазақстандық ғылыми қызметкерлердің зерттеулерінде "энергиялық кедейлік" секілді құбылыс тіркеледі. Қазақстанда таза отын көздеріне жетуде аймақтық айырмашылықтар бар, баспананы жылыту және басқа да жағдайларға көмірді қолдану көбірек (үй шаруашылықтарының 40% шамасында), газ көбінесе тамақ дайындау үшін қолданылады [158]. Мамандар көрсеткендей [159] әлемдік базарлардағы шикізат құнының төмендеуі, көбірек шығарушы елдерде шикізат сатудан түсетін табыстың азаюы тұрақты даму үшін қаражат жинау мүмкіндіктерін шектейді. Энергиялық ресурстар мен инфрақұрылымды жаңарту бойынша мүмкіндіктердің жетіспеуімен қатар шығын әсері бірнеше рет көбейеді.

Ұсынылатын жаңа әдістің артықшылықтары:

1. Қазақстанның ресми статистикалық деректеріне негізделуі. Бұл әдіс ҚР Ұлттық статистика бюросы мен өңірлік басқармалардың жарияланған ашық әрі сенімді деректерін пайдалануға мүмкіндік береді. Осылайша, қосымша күрделі зерттеулерсіз, қолда бар мәліметтер негізінде тұрақты даму деңгейін бағалау жүзеге асады. Бұл әдістің қолжетімділігі мен икемділігі жоғары.

2. Әр аймақтың нақты жағдайын ескеретін жан-жақты бағалау жүйесі. Әдіс аймақтың өсуіне әсер ететін маңызды факторлар мен ішкі ерекшеліктерді қамтиды. Мысалы, табиғи ресурстар, өнеркәсіптік құрылым, халықтың орналасу тығыздығы мен әлеуметтік инфрақұрылым секілді

факторлар назарға алынады. Бұл өңірлік саясатта стратегиялық және нақты шешімдер қабылдауға негіз болады.

3. Экономикалық, әлеуметтік, демографиялық және экологиялық аспектілерді жедел бағалау. Ұсынылған әдіс аймақтың даму жағдайын кешенді бағалау үшін тиімді құрал. Ол арқылы экономикалық көрсеткіштермен қатар, экология, халықтың өмір сүру сапасы, демографиялық ахуал сияқты салалар да ескеріліп, өңірдің тұрақты даму деңгейі объективті анықталады. Бұл, әсіресе, ресурстарды бөлуде және салалық даму басымдықтарын белгілеуде маңызды.

4. Аймақтық басқару мен шешім қабылдаудағы қолданбалы маңыздылығы. Әдісті облыстық және қалалық басқару органдары, сондай-ақ өңірлік даму институттары жергілікті шешімдер қабылдау процесінде қолдана алады. Бағалау нәтижелері нақты аумақтың күшті және әлсіз жақтарын айқындауға, сондай-ақ аймақтық саясатты жетілдіруге бағыт береді.

Тұрақты әлеуметтік-экономикалық-экологиялық даму деңгейі бойынша аймақтық айырмашылықтарды бағалау мемлекеттік билік органдарына осы процестерді реттеуді жетілдіру жөнінде ұсынымдар әзірлеуге негіз болады.

Аймақтық жоспарлау және болжау жүйесіне тұрақты даму көрсеткіштерін енгізу аймақтардың тұрақтылық деңгейін өлшеуді қамтамасыз ететін әдістемені жасауға мүмкіндік беріп қана қоймай, аймақтардың тұрақты дамуын мемлекеттік реттеу саясатын жетілдіруге ықпал ететін болады.

Ұсынылған өзгертілген әдістің тиімді жақтары:

Жаңа рейтингтік бағалау жүйесін әзірлеу және сынау Қазақстан аймақтарының әлеуметтік-экономикалық және экологиялық тұрақтылығының тәуекелдер картасын құруға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде тұрақты даму мақсаттарына жетудегі аймақаралық алшақтықтарды анықтауға ықпал етеді. Бұдан басқа, тек ірі аймақтар мен облыстармен шектелмей, тұрақты даму саласындағы келешек жоспарларды бақылау және жоспарлау құралдарының болуы қажеттілігі, әртүрлі аймақтарды қамту маңыздылығын көрсетеді.

3 ҚАЗАҚСТАН АЙМАҚТАРЫНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

3.1 Қазақстан аймақтарының тұрақты дамуының басымдықтары мен перспективалық сценарийлері

Қазақстан аймақтарының әлеуметтік-экологиялық-экономикалық тұрақтылық деңгейін, сондай – ақ ТДМ-ға қол жеткізу үшін анықталған проблемаларды, тәуекелдер мен қауіптерді бағалау негізінде олардың перспективалық дамуының үш сценарийі - пессимистік, шынайы және оптимистік қалыптастырылды. Сценарийлер ірі аумақтық аймақтардың әрқайсысы үшін, яғни құрамына бірнеше облыстар кіретін Қазақстанның макроаймақ үшін жеке әзірленген. Мәселен, аймақтардың негізгі мамандануына сәйкес бөлінді:

- Мамандануы мұнай-газ өнеркәсібі болып табылатын Ақтөбе, Атырау, Батыс Қазақстан, Маңғыстау облыстарын қамтитын Батыс макроаймақ;
- Абай, Шығыс Қазақстан, Павлодар, Қарағанды, Ұлытау және Ақмола облыстарын қамтитын Өнеркәсіптік бағыттағы Шығыс және Орталық макроаймақ;
- Алматы, Жетісу, Жамбыл, Түркістан және Қызылорда облыстарын қамтитын ауыл шаруашылығы бағытындағы оңтүстік, оңтүстік-шығыс макроаймақ;
- Аралас бағыттағы Солтүстік макроаймақ - Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстарын қамтитын ауыл шаруашылығы және өнеркәсіп (машина жасау).

Сценарийлерді әзірлеуге мұндай көзқарас табиғи-климаттық ерекшеліктерді, экономикалық бейіннің және әлеуметтік дамудың ерекшеліктерін, сондай-ақ ел аймақтарында экологияның жай-күйін ескеру қажеттілігіне байланысты. Қазақстан аймақтарында тұрақты дамуға қол жеткізудің перспективалық сценарийлері 21, 22, 23, 24-кестелерде келтірілген.

Жоғарыда келтірілген сценарийлерді Қазақстан аймақтарының топтастырылуына сәйкес сипаттаймыз.

Дамудың бірінші пессимистік сценарийі негізінен ауыл шаруашылығы бағытындағы аймақтары (Ақмола, Алматы, Жамбыл, Солтүстік Қазақстан, Қостанай, Түркістан облыстары) іске асырылуы мүмкін. Бұл аймақтарда халықтың табысы орташа республикалық деңгейден төмен, шамамен бірдей экономикалық база мен құрылым. Осы сценарийді іске асыру кезінде оның жағымсыз салдарын еңсеру үшін аймақтық саясат макроэкономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етуге, инвестициялар тартуға бағдарлануы тиіс. Осы сценарий аясында бюджеттің төмен шығындары және арзан ұйымдастырушылық-экономикалық тетіктер жиынтығы қол жетімді.

Кесте 21 – Қазақстанның батыс макроаймақтарының тұрақты дамуының перспективалық сценарийлері

Сценарии	Факторлары және тәуекелдері	Сценарийлерді іске асыру нәтижесі
БАТЫС МАКРОАЙМАҚ		
Пессимистік сценарий	- экономикалық дағдарыстардың теріс әсері, әлемдік бағалардың тұрақсыздығы және мұнай мен газға сұраныс; - инвестицияларды қысқарту және энергия және ресурс үнемдеу технологияларын мемлекеттік қолдау; - халық табысының баяу өсуі; - парниктік газдар шығарындыларының көлемін сақтау; - табиғи ортаның мұнаймен ластануы жалғасуда.	- аймақтардың экстенсивті, энергияны қажет ететін экономикалық дамуы; - халық табысының теңсіздігінің артуы және әлеуметтік шиеленістің өсуі; - экологиялық жағдайдың нашарлауы, шөлейттену процестерінің дамуы; - биологиялық және ландшафттық әртүрлілікті жоғалту; - сырқаттанушылықтың өсуі; - жасыл экономикаға көшу бойынша халықаралық міндеттемелерді орындамау.
Реалистік сценарий	- әлемдік шикізат нарықтарындағы қолайсыз жағдайдың ықтимал әсерін есепке алу; - ресурс үнемдеуші технологияларға инвестициялардың біртіндеп ұлғаюы; - жаңа технологияларды енгізу және экономиканың негізгі салалары мен секторларын цифрландыру; - білікті кадрларды даярлау және халық табысының шамалы өсуі; - парниктік газдар шығарындыларын азайту, қоршаған ортаның ластануын азайту.	- негізгі өндірістердің тұрақты жұмыс істеуі; - ресурстарды үнемдеуді жақсартатын жеке технологиялық процестерді эволюциялық жақсарту; - халықтың әлеуметтік жағдайын инерциялық жақсарту; - экологиялық жағдайды жақсарту, шөлейттену процестерін бәсеңдету; - аймақтар аумағында сырқаттанушылықтың төмендеуі.
Оптимистік сценарий	- қолайлы экономикалық және геосаяси жағдай; әлемдік шикізат нарықтарындағы тұрақты және болжамды бағалар; - энергия-ресурс үнемдеуші технологияларға инвестициялардың айтарлықтай өсуі және цифрландыру мен жоғары технологияларды тұрақты мемлекеттік қолдау; - халық табысының тұрақты өсуі; - қоршаған ортаны сақтау.	- инвестициялардың өсуі мен жоғары энергия тиімді технологияларды енгізуді мемлекеттік қолдаудың арқасында экономикалық өсу; - мұнай-химия өндірістерін дамыту; - шағын және орта бизнесті дамыту; - әлеуметтік процестердің, әлеуметтік инфрақұрылымның тұрақты дамуы, халық табыстарының теңсіздігінің төмендеуі; - аймақтар аумағының биологиялық және ландшафттық әртүрлілігін қалпына келтіру; - парниктік газдар шығарындыларын азайту жөніндегі Киото хаттамасының шарттарын орындау.
Ескерту – Автормен құрастырылған		

Кесте 22 – Қазақстанның Шығыс және Орталық макроаймақтарының тұрақты дамуының перспективалық сценарийлерінің негізгі сипаттамалары

Сценарии	Факторлары және тәуекелдері	Сценарийлерді іске асыру нәтижесі
	ШЫҒЫС ОРТАЛЫҚ МАКРОАЙМАҚ	
Пессимистік сценарий	- экономикалық дағдарыстардың теріс әсері, әлемдік бағалардың тұрақсыздығы және қара және түсті металдарға, көмірге сұраныс; - экономиканың қалыптасқан салалық құрылымын сақтау; - жоғары энергия үнемдеу технологияларын әзірлеу және енгізу үшін инвестициялар мен мемлекеттік қолдауды қысқарту; - өндірістік және тұрғын үй-коммуналдық инфрақұрылымның жоғары тозуын сақтау; - халық табысының баяу өсуі, табыс құрылымында әлеуметтік төлемдердің басым болуы; - өнеркәсіптік және тұрмыстық қалдықтарды қайта өңдеу өндірістерінің нашар дамуы; - парниктік газдар шығарындыларының көлемін сақтау; - қоршаған ортаның ластануы жалғасуда.	- экстенсивті, энергияны қажет ететін экономикалық аймақтар; - машина жасау, мұнай химиясы, күрделі химия және өңдеуші өнеркәсіптің басқа да салаларының үлесі төмен болған кезде өндіруші өнеркәсіптің, металлургияның, көмір өндірудің басым болуы, бұл экономикалық тұрақтылық мүмкіндіктерін төмендетеді; - халық табыстарының теңсіздігін арттыру, тұрақсыз әлеуметтік жағдайларды сақтау; - экологиялық жағдайдың нашарлауы, табиғи қазбаларды өндіру бойынша ашық әзірлемелер және үйінділер мен өңделмеген өндірістік және тұрмыстық қалдықтардың болуы салдарынан топырақ эрозиясы; - биологиялық және ландшафттық әртүрлілікті жоғалту; - сырқаттанушылықтың өсуі; - жаңартылатын энергия көздеріне және жасыл экономикаға көшу бойынша халықаралық міндеттемелерді орындамау.
Реалистік сценарий	- әлемдік шикізат нарықтарындағы қолайсыз жағдайдың ықтимал әсерін есепке алу; - экономика құрылымын біртіндеп әртараптандыру; - ресурс үнемдеуші технологияларға инвестициялардың қалыпты өсуі; - жаңа технологияларды енгізу және экономиканың жекелеген өндірістері мен секторларын цифрландыру; -өндірістік және тұрғын үй-коммуналдық инфрақұрылымды біртіндеп қалпына келтіру; - өндіріс қалдықтарын жеткіліксіз өңдеу; - білікті кадрларды даярлау және еңбек кірісі есебінен халық табысының шамалы өсуі; - парниктік газдар шығарындыларын азайту, қоршаған ортаның ластануын азайту.	- негізгі өндірістердің тұрақты жұмыс істеуі; - экономика құрылымында машина жасау, аспап жасау, мұнай химиясы, күрделі химия және басқа да өңдеу өнеркәсібі салаларының үлесінің біртіндеп өсуі, бұл оның тұрақтылығын арттырады; - ресурстарды үнемдеуді, баламалы және жаңартылатын энергия көздерінің пайда болуын арттыратын жекелеген технологиялық процестердің қалыпты жақсаруы; - өндірістік және тұрғын үй-коммуналдық инфрақұрылымның тозуын азайту; - қоршаған ортаны ластайтын үйінділер мен қайта өңделмеген өндіріс қалдықтарын азайту; - халықтың әлеуметтік жағдайын инерциялық жақсарту, тиімді жұмыс орындарының біртіндеп өсуі; - экологиялық жағдайды жақсарту; - өңірлер аумағында сырқаттанушылықты төмендету; - жаңартылатын энергия көздеріне және жасыл экономикаға көшу жөніндегі халықаралық міндеттемелердің негізгі индикаторларын қалыпты орындау.
Оптимистік сценарий	- қолайлы экономикалық және геосаяси жағдай; - әлемдік шикізат нарықтарындағы тұрақты және болжамды бағалар; - экономика құрылымын тиімді әртараптандыру; -энергия-ресурс үнемдеуші технологияларға инвестициялардың айтарлықтай өсуі және цифрландыру мен жоғары технологияларды тұрақты мемлекеттік қолдау; - өндірістік және тұрғын үй-коммуналдық инфрақұрылымды жаңғырту; - тиімді жұмыс орындарының өсуі, халықтың табысының тұрақты өсуі; - қоршаған ортаны сақтау.	- инвестициялардың өсуі мен жоғары энергия тиімді технологияларды енгізуді мемлекеттік қолдаудың арқасында экономикалық өсу; - экономика құрылымында машина жасау, аспап жасау, мұнай-химия және басқа да өңдеу өнеркәсібі салаларының үлесін ұлғайту, бұл оның тұрақтылығын арттырады; - жасыл ресурс үнемдеуші технологияларға көшу, баламалы және жаңартылатын энергия көздерін дамыту; -жаңа технологиялық негізде өндірістік және тұрғын үй-коммуналдық инфрақұрылымның жұмыс істеуі; - әлеуметтік процестердің, әлеуметтік инфрақұрылымның тұрақты дамуы, халық табыстарының теңсіздігінің төмендеуі; - қоршаған ортаны сақтау. - жаңартылатын энергия көздеріне және жасыл экономикаға көшу бойынша барлық халықаралық міндеттемелерді орындау.
Ескерту – Автормен құрастырылған		

Кесте 23 – Қазақстанның Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс макроаймақтарының тұрақты дамуының перспективалық сценарийлерінің негізгі сипаттамалары

Сценарии	Факторлары және тәуекелдері	Сценарийлерді іске асыру нәтижесі
	ОҢТҮСТІК ЖӘНЕ ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС МАКРОАЙМАҒЫ	
Пессимистік сценарий	- экономикалық дағдарыстар, технологиялық тізбектердің бұзылуы; - экономика құрылымының тоқырауы, ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеудің нашар дамуы; - су және энергия үнемдеу технологияларына инвестицияларды қысқарту; қолданыстағы гидромелиоративтік құрылыстарды одан әрі бұзу; - жағымсыз табиғи құбылыстардың (құрғақшылық), апаттар мен катаклизмдердің (жер сілкінісі, қар көшкіні, дауыл және т. б.) қаупі; - халықтың табысының төмен деңгейі, жұмыссыздықтың жоғары деңгейі; - топырақ пен су ресурстарының деградациясы.	- аймақтарды экстенсивті, су және энергия шығынды дамыту; - ұсақ тауарлы және қосалқы ауыл шаруашылығының басым болуы, ауыл шаруашылығы шикізаты мен химия өнеркәсібін өңдеудің әлсіз деңгейі; жоғары су және энергия үнемдеу технологияларының болмауы; - ауыл шаруашылығы үшін су тапшылығын сақтау; - табиғи апаттар мен катаклизмдерден қорғау шараларының болмауы; - жұмыссыздықтың, халық табысының теңсіздігінің, әлеуметтік шиеленістің өсуі; сырқаттанушылықтың өсуі; - дегидратацияны, шөлейттенуді күшейту; жасыл экономикаға көшу бойынша міндеттемелерді орындамау.
Реалистік сценарий	- әлемдік экономикалық процестерді тұрақтандыру, дайын өнімнің, шикізаттың, ауыл шаруашылығы техникасының, жиынтықтауыштардың қалыпты экспортын қамтамасыз ететін сыртқы экономикалық байланыстар мен технологиялық тізбектерді біртіндеп қалпына келтіру; - экономиканы, ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу салаларын біртіндеп әртараптандыру; - су және энергия үнемдеуге инвестициялардың қалыпты өсуі; - гидромелиорациялық құрылыстарды біртіндеп қалпына келтіру; - табиғи апаттар қаупі (жер сілкінісі, қар көшкіні, дауыл және т. б.); топырақ пен су ресурстарының деградациясы; - халықтың табысының төмен деңгейі, жұмыссыздықтың жоғары деңгейі;	- қарқынды су және энергия үнемдейтін дамуға біртіндеп көшу; - ірі ауыл шаруашылығы өндірістерін, ауыл шаруашылығы шикізатын қайта өңдеу өндірістерін дамыту, ауыл шаруашылығы машиналарын жасауды дамыту; химия өнеркәсібін қалыпты дамыту; - ауыл шаруашылығы үшін су тапшылығын еңсеру; - табиғи апаттар мен апаттардан қорғау шаралары; - жұмыссыздықтың, теңсіздіктің төмендеуі, әлеуметтік жағдайлардың тұрақтануы; сырқаттанушылықтың төмендеуі; - дегидратация, шөлейттену қарқындылығының біртіндеп төмендеуі; - жасыл экономикаға көшу бойынша міндеттемелерді ішінара орындау.
Пессимистік сценарий	- нарықтың қолайлы конъюнктурасы, технологиялық тізбектердің дамуы, ауыл шаруашылығы өнімдерінің экспортының өсуі, шикізаттың, ауыл шаруашылығы техникасының, жиынтықтауыштардың тұрақты жеткізілуі; - ауыл шаруашылығы өнімдері мен химиялық өндірістерді әртараптандыру, қайта өңдеуді дамыту; - су және энергия үнемдеу технологияларына инвестициялардың өсуі; - су қоймаларын және басқа гидромелиоративтік құрылыстарды қалпына келтіру және салу; - алдын алу шараларының арқасында табиғи қауіптердің болмауы; - халықтың еңбек табысының, тиімді жұмыс орындарының тұрақты өсуі; - жерді қалпына келтіру, су ресурстарын тиімді пайдалану.	- қарқынды су және энергия үнемдейтін даму, азық-түлік қауіпсіздігі, дайын өнім экспортының өсуі; - АӨК, ірі тауарлы ауыл шаруашылығы өндірісін; АӨК кластерлерін, ауыл шаруашылығы машиналарын жасауды; химия өнеркәсібін дамыту; - ауыл шаруашылығы үшін су тапшылығын еңсеру; - жұмыссыздық деңгейін төмендету, халық табысының теңсіздігі, әлеуметтік жағдайларды жақсарту; - тұрақты экологиялық жағдай, дегидратация, шөлейттену процестерін жеңу; - сырқаттанушылықтың төмендеуі; - жасыл экономикаға көшу бойынша міндеттемелерді орындау.
Ескерту – Автормен құрастырылған		

Кесте 24 – Қазақстанның Солтүстік макроаймақтарының тұрақты дамуының перспективалық сценарийлерінің негізгі сипаттамалары

Сценарии	Факторлары және тәуекелдері	Сценарийлерді іске асыру нәтижесі
	СОЛТҮСТІК МАКРОАЙМАҒЫ	
Пессимистический сценарий	- экономикалық дағдарыстар, технологиялық тізбектердің бұзылуы; - салалық құрылымның тоқырауы, ауыл шаруашылығының (астық және мал шаруашылығы) басым болуы, ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеудің нашар дамуы; машина жасаудың жеткіліксіз дамуы; - ресурс және энергия үнемдеу технологияларына инвестицияларды азайту; - өндірістік және тұрғын үй-коммуналдық инфрақұрылымның жоғары тозуын сақтау; - халықтың табысының төмендеуі, жұмыс орындарының қысқаруы, туу деңгейінің төмендігі және ішкі және сыртқы көші-қонның өсуі; - топырақтың деградациясы, орман алқабының азаюы, экологияның нашарлауы; - қоршаған ортаның ластануы жалғасуда	- экстенсивті, ресурстық және энергияны қажет ететін даму; - шикізатты өңдеудің төмен деңгейінде астық шаруашылығының басым болуы; машина жасаудың нашар дамуы; -жоғары ресурс және энергия үнемдеу технологияларының болмауы; - табиғи апаттардан (орман өрттерінен) қорғау шараларының болмауы; - инфрақұрылымның жоғары тозуы, абаттандырудың төмен деңгейі; - макроаймақ аумағының көлік байланысының төмен деңгейі; - халықтың төмен табысы, жұмыссыздықтың өсуі, табыс теңсіздігі, аумақтардың депопуляциясы; - қоршаған ортаның ластануы, орман алқабының азаюы; - жасыл экономикаға көшу бойынша міндеттемелерді орындамау.
Реалистический сценарий	- экономикалық жағдайды біртіндеп жақсарту, технологиялық тізбектерді қалпына келтіру, дайын өнім экспортының өсуі; - экономика құрылымын әртараптандыру, ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу салаларын дамыту; машина жасаудың өсуі; - ресурстарды және энергияны үнемдейтін технологияларға инвестициялардың қалыпты өсуі; - инфрақұрылымның тозуын біртіндеп азайту; - көлік инфрақұрылымын салу - халықтың табысын тұрақтандыру, жұмыс орындарының өсуі, туу деңгейін ұстап тұру, ішкі және сыртқы көші-қон қарқынын төмендету; - топырақты біртіндеп қалпына келтіру, орман отырғызу, экологияны жақсарту.	- ресурстарды және энергияны үнемдейтін дамуға біртіндеп көшу; - экономиканы қалыпты әртараптандыру, астық шаруашылығы мен мал шаруашылығын тұрақты дамыту, ауыл шаруашылығы шикізатын қайта өңдеу; машина жасауды дамыту; - ресурстарды және энергияны үнемдейтін технологиялардың пайда болуы; - орман өрттерінен қорғау шараларын қабылдау; - инфрақұрылымның тозуын азайту, аумақты абаттандыруды жақсарту; - макроаймақтардың көлік байланысының деңгейін арттыру; - халық табысының қалыпты өсуі, жұмыссыздық пен халық табысының теңсіздігінің төмендеуі, әлеуметтік жағдайлардың біртіндеп жақсаруы, тууды тұрақтандыру, көші-қонның теріс сальдосының төмендеуі; - экологиялық жағдайды жақсарту, орман отырғызу алаңын ұлғайту; - жасыл экономикаға көшу бойынша міндеттемелерді ішінара орындау.
Оптимистический сценарий	- елдегі және әлемдегі экономикалық процестердің оң динамикасы, тұрақты сыртқы экономикалық байланыстар мен технологиялық тізбектер, дайын өнім экспортының өсуі; - экономиканың салалық құрылымын жетілдіру, ауыл шаруашылығымен қатар (астық және мал шаруашылығы) Ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу салаларын дамыту; машина жасау кешенін кеңейту (ауыл шаруашылығы машина жасау және автомобиль жасау); - ресурс және энергия үнемдеу технологияларына инвестициялардың өсуі; - өндірістік және тұрғын үй-коммуналдық инфрақұрылымды жаңғырту; - көлік инфрақұрылымын дамыту - халық табысының өсуі, тиімді жұмыс орындарының ұлғаюы, туу көрсеткішінің жоғарылауы, ішкі және сыртқы көші-қонның төмендеуі; - топырақты қалпына келтіру, орман отырғызу, экологияны жақсарту..	- ресурстарды және энергияны үнемдейтін дамуға біртіндеп көшу; - экономиканы әртараптандыру, ауыл шаруашылығын тұрақты дамыту, қосылған құны жоғары үлесі бар АӨК кластерлерін құру; машина жасауды тиімді дамыту; - ресурс және энергия үнемдеу технологияларын дамыту; - орман өрттерінен қорғауды құру; - инфрақұрылымды дамыту, елді мекендерді абаттандыруды жақсарту; - макроаймақтардың елді мекендерінің көліктік байланысын қамтамасыз ету; - халық табысының тұрақты өсуі, жұмыссыздық пен халық табысының теңсіздігінің төмендеуі, әлеуметтік жағдайлардың жақсаруы, туудың өсуі, көші-қонның оң сальдосы, халық санының артуы; - тұрақты экологиялық жағдай, орман алқабын қалпына келтіру; - жасыл экономикаға көшудің жекелеген индикаторлары бойынша міндеттемелерді орындау.
Ескерту – Автормен құрастырылған		

Жоғарыда келтірілген сценарийлерді Қазақстан аймақтарының топтастырылуына сәйкес сипаттаймыз.

Дамудың алғашқы ***пессимистік сценарийі*** - негізінен ауыл шаруашылығы бағытындағы аймақтарға (Ақмола, Алматы, Жамбыл, Солтүстік Қазақстан, Қостанай, Түркістан облыстары) тән. Осы топтың аймақтарында халықтың жан басына шаққандағы орташа табысы республикалық деңгейден төмен; шамамен бірдей экономикалық база және тең бағытталған құрылым. Бұл сценарий өндірісті және қолда бар технологияларды қолдауға бағытталған іс-шараларды өткізуді және инвестицияларды тартуды көздейді. Бұл сценарий аясында аймақтық саясат мақсаты - макроэкономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету, бюджет шығындарын азайта отырып, адам капиталына инвестиция салу болып табылады. Бұл бағыт, ұйымдық-экономикалық құралдар жиынтығы көп қаражат пен ресурстарды қажет етпейтіндіктен, кластерлік саясат "жоғарыдан төмен" принципімен жүзеге асырылады. Алайда, осы сценарийдің іске асуы Қазақстанның аталған аймақтарға және импорттық технологияларға деген тәуелділігін арттыруы мүмкін.

Осындай даму сценарийі кезінде экономика құрылымын әртараптандыру, экспорттың өсуі және өткізу нарықтарын одан әрі таңдау үшін қолайлы жағдайлар жасау ұсынылады. Сондықтан мұндай аймақтарында ауыл шаруашылығы шикізатын өңдеудің тиімді дамып келе жатқан секторын құру, оның негізгі секторларын цифрландыру, аграрлық-өнеркәсіптік өндіріске ғылыми-техникалық инновацияларды енгізуді қамтамасыз етуге қабілетті әлеуетті дамытуды жандандыру, жасыл ресурстық - суды үнемдейтін технологияларды дамыту және тиімді жұмыс істейтін АӨК кластерлерін қалыптастыру қажет.

Дамудың екінші ***реалистік сценарийі*** ауыр өнеркәсіп өндірістерін дамытуға және табиғи ресурстарды өндіруге көбірек маманданған, озық жасыл технологиялармен жеткіліксіз қамтамасыз етілген және қоршаған ортаға, соның ішінде су ресурстары мен ауаның нашарлауына, жердің деградациясына тұрақты қауіп төндіретін орнықты даму әлеуетінің орташа деңгейі бар өңірлерге тән.

Бұл тізімге индустриялық орталықтарды кіргізуге болады, олар экономикалық және инвестициялық белсенділігі жоғары болғанмен, әлеуметтік тұрақтылық пен қоршаған ортаны қорғау мәселелерінде артта қалған аймақтар. Бұған Шығыс Қазақстан, Қарағанды және Павлодар облыстары, сондай-ақ жаңадан құрылған Абай облысытары. Сондай-ақ, мұнда шикізат аймақтары болып табылатын, олардың қатарында Атырау, Ақтөбе, Батыс Қазақстан, Маңғыстау және Қызылорда облыстары бар. Бұл аймақтар экономикалық дамудың алдыңғы қатарында болғанымен, әлеуметтік сала мен экологиялық мәселелер бойынша көштен қалып отыр. Мұнда жергілікті шикізатты қолданатын өндіру мен өңдеу салалары, сондай-ақ машина жасау, жеңіл және тамақ өнеркәсібі дамыды. Аймақтардың бірінші және екінші топтары үшін аймақтық тұрақты даму бағдарламалары өнеркәсіптік өндірісті негізінен өңдеу салаларында әртараптандыруды, ауыл шаруашылығында кәсіпкерлікті дамытуды, көлік және

байланыс инфрақұрылымын дамытуды қарастырады. Бұл жағдайда қоршаған ортаны қорғау шаралары, әсіресе Каспий теңізінің жағалауында ерекше назар аударуды қажет етеді.

Бұл топтың аймақтарында тұрақты дамудың оптимистік сценарийін жүзеге асырудың әлеуетті мүмкіндіктері бар. Өндіріс саласының тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін жоғары технологиялар, инновациялық шешімдер мен энергия үнемдейтін әдістерді қолдану маңызды. Сонымен қатар, баламалы энергия көздеріне көшу, өңдеу өнеркәсібін дамыту және жоғары қосылған құны бар өнімдер өндірісін арттыру елдің экономикалық жағдайын жақсартады. Осы тұжырымдар мен бағыттарды зерттеу немесе нақты бір аймақтық бағдарлама аясында жүзеге асыру арқылы өндіріс процесін тұрақты әрі тиімді етіп жасауға болады.

Тұрақты дамудың ***оптимистік сценарийі*** шетелдік прогрессивті технологиялар трансферті есебінен өндірісті жаңғыртуға, сондай-ақ шикізат салаларында да, өңдеу өнеркәсібінде де отандық ғылыми әзірлемелерге бағдарланған. Қуып жететін кластерлік даму сценарийі (Оңтүстік Корея, Малайзия, Қытай мысалдарында жақсы белгілі) ғылыми әзірлемелер негізінде технологиялық жаңғырту тұрғысынан мемлекет тарапынан елеулі күш-жігермен және экономиканың неғұрлым перспективалы салаларына шоғырланумен сипатталады.

Сондай-ақ, бұл аймақтарға шетелдік кәсіпорындардың үлгісі бойынша энергия үнемдеу және аяқталған технологиялық тізбектерді құру саласында жаңа техникалық және басқарушылық шешімдерді көбірек іздеуді ұсынуға болады, бұл жақын арада елеулі экономикалық нәтиже беріп, өңір тұрғындарының әлеуметтік әл-ауқатын және өңірдегі экологиялық жағдайды жақсартуды қамтамасыз етеді.

Дамудың үшінші оптимистік сценарийі халықтың жан басына шаққандағы орташа табысының жеткілікті жоғары деңгейімен, әртараптандырылған өнеркәсіппен, дамыған қаржы секторымен және жоғары ғылыми-техникалық әлеуетімен сипатталатын Астана және Алматы қалаларында да іске асырылуы мүмкін, бұл олардың экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Қазіргі уақытта Астана және Алматы қалалары үшін өңдеу өнеркәсібін, инфрақұрылымды, ғылыми, мәдени және өзге де орталықтарды қарқынды дамытуды, туризм мен демалыс инфрақұрылымын қалыптастыруды көздейтін Даму бағдарламалары пысықталып, іске асырылуда. Алайда, бұл қалаларда ауаның ластануымен үлкен проблемалар байқалады, Алматы да жұмыссыздықтың жоғары деңгейімен сипатталады, бұл әлеуметтік және экологиялық орнықты даму мақсаттарына қол жеткізу мүмкіндіктерін шектейді.

Осылайша, әлеуметтік, экономикалық және экологиялық процестерді өзара байланысты реттеусіз, қолданыстағы экономикалық және құқықтық тетіктерді жетілдіру арқылы ресурстарды тұтынуды оңтайландырусыз теңгерімді тұрақты даму мүмкін емес. Бұл әсіресе Қазақстан аймақтары үшін өзекті, өйткені республика әлемдік ресурстардың едәуір бөлігіне ие бола отырып, өңірдің ресурстарға қажеттілігі мен ресурстарды толықтырудың қолжетімді көздерінің болуы арасында, сондай-ақ қолданыстағы материалдық база мен оны дамыту

жөніндегі жоспарлар арасында әлі де теңгерімсіздікке ие; экономикалық өсуді жеделдету міндеттері мен экономиканың тұрақты даму қағидаттарының арасында; адами капиталдың нақты жағдайы мен жаңашыл экономиканың еңбек ресурстарына деген сұраныстарының арасында.

3.2 Қазақстан аймақтарының тұрақты әлеуметтік және экономикалық дамуын қамтамасыз ету тетіктері

Аймақтардың тұрақты дамуы әдетте белгілі бір аумақта қауымдастықтың интегралды дамуы (әлеуметтік, экономикалық, экологиялық, технологиялық, мәдени және рекреациялық) ретінде анықталады. Аймақтардың тұрақты дамуы өмірдің белгілі бір деңгейін ұстап тұруға және аталған құрамдас бөліктер есебінен оның сапасын арттыруға бағытталған олардың оңтайлы арақатынастарына (дамудың әлеуметтік, табиғи және экономикалық аспектілері) негізделуге тиіс.

Қазіргі уақытта көптеген аймақтар тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізуге ұмтылуда. Тұрақты даму әртүрлі жолдармен анықталады, бірақ іс жүзінде оның үш өлшемі бар - экономикалық, экологиялық және әлеуметтік. "Тұрақтылық" сөзі бүгінгі күнде қоғам алдында тұрған көптеген халықаралық, аумақтық және жергілікті түйткілдерді шешудің ықтимал жолы ретінде әлемдік және маңызды құбылысқа айналды: халықтың көбеюі, аурулар, саяси жанжалдар, инфрақұрылымның төмендеуі, қоршаған ортаның ластануы және шектеулі ресурстармен қалалардың тым ұлғаюы.

Аумақтық даму тек белгілі бір аймақтағы әдеттегі саясатты емес, сонымен қатар нақты саяси және мәдени жағдайда ұйымдастырылған әлеуметтік-экономикалық үрдісті де қамтиды. Көптеген дағдарыстар бізді өз заманымыздың экономикалық үлгісін қайта қарауға және қазіргі уақытта болашақ ұрпаққа жұмыспен қамту, әлеуметтік алға жылжу, өмір сүру сапасы мен табиғатқа ұқыпты қарау саласындағы орындалмаған уәделерді қалай жақсы орындау керектігін бағалауға мәжбүр етеді. Тұрақты дамудың басты қағидаларын аумақтық деңгейде біріктірудің маңыздылығына еш күмән жоқ болғанымен, бұл ұғымды іс жүзінде жүзеге асыру қиынға соқты. Негізінде, тұрақты дамудың экологиялық, экономикалық және әлеуметтік жақтарын аумақтық деңгейде біріктіру әр түрлі салаларда бір-бірін толықтыратын және үйлесімді іс-әрекеттерді жүзеге асыруды білдіреді, бұл экономикалық өсуге әкеледі, ол планетаның сирек қорларына зиян келтірмей, әлеуметтік мақсаттарға жетуге жәрдемдесуі тиіс.

Табысты әлеуметтік даму экономикалық өсуге ықпал етудің негізгі элементіне айналды, сонымен бірге әлеуметтік келісімге және саяси және экономикалық тұрақтылықты нығайтуға ықпал етті. Ол үй шаруашылықтары мен жергілікті экономиканың тұрақтылығын арттыруда, экономикалық дағдарыстардың, табиғи апаттардың, климаттың өзгеруі мен қақтығыстардың алдын алуда және олардан кейін қалпына келтіруде маңызды рөл атқарады. Әлеуметтік дамудың экономикалық өсуге қосқан үлесі оның үй

шаруашылықтарының кірістерін қамтамасыз ету арқылы ішкі тұтынуды ынталандырудағы рөлімен одан әрі расталады. Ол сондай-ақ адамдардың еңбек нарығына қатысу қабілетіне әсер ету арқылы адами капиталды және еңбек өнімділігін арттырады, бұл тұтынуға жиынтық сұранысты одан әрі ынталандырады [160].

Әлеуметтік даму азаматтардың өміршеңдігін арттыруда және денсаулық сақтау, лайықты жұмыс, азық-түлік және кепілдендірілген табыс саласындағы оң жанама әсерлерді босатуда іргелі рөл атқаратынын түсінгеніне қарамастан, басқа салалармен қатар, әлем халқының шамамен 80 пайызы кешенді әлеуметтік қорғауға қол жеткізе алмайды. Дәл осы фонда 2030 жылға дейінгі күн тәртібі әлеуметтік қорғауды кедейлік пен теңсіздікке қарсы мақсаттарды енгізді, денсаулық сақтау, жұмыспен қамту, еңбек заңнамасы және ақысыз еңбек күтімі саласындағы мақсаттар арасындағы сөзсіз байланыстар, басқалармен қатар, ұлттық стандарттарға сәйкес әлеуметтік қорғау жүйелері мен шараларын енгізуге шақырды. 2030 жылға дейінгі Тұрақты даму күн тәртібі шеңберінде үкіметтер кедейлік, теңсіздік және экологиялық тәуекелдерді қоса алғанда, ұзақ уақытқа созылған құрылымдық экономикалық, әлеуметтік және экологиялық осалдықтарды жоюға міндеттеме алды. Анықтама бойынша және ТДМ арасындағы тығыз байланысты ескере отырып, тұрақты дамуға шешім қабылдауға кешенді тәсілді қолдану арқылы ғана қол жеткізуге болады [161].

Климаттың өзгеруі қоршаған ортаның нашарлауымен, қоғамдық денсаулық сақтау тәуекелдерімен, әлеуметтік теңсіздіктермен, көші-қонмен және зорлық-зомбылықпен бірге бүкіл жүйелерге каскадты әсер ете отырып, өзара байланысты бола бастады. Урбанизацияның өте жоғары және бақыланбайтын қарқыны елді мекендерді, инфрақұрылымды және кәсіпорындарды сыртқы күйзелістерге ұшыратады. 2019 жылғы жаңа коронавирустық ауру (COVID-19) осы көп қырлы осалдыққа жаңа өлшем қосып, теңсіздікті күшейтіп, пандемияның экономикалық және әлеуметтік салдарымен күресудің жаңа тәсілдерін талап етті. Covid-19 пандемиясының денсаулық пен әлеуметтік-экономикалық дамуға кең таралған салдарымен қазіргі уақытта институттардың маңызды рөлі мен қоғамдық игіліктерді барабар және әділ қамтамасыз етуді қамтамасыз ету, экономикалық өсуді ынталандыру, аумақтық дамуға ықпал ететін технологиялық әлеуетті дамытуды ынталандыру үшін мемлекеттік саясаттың құндылығы танылуда.

Елде институционалдық негіздерді нығайту өміршеңдікті арттыру мәселесін шешудің кілті ретінде қарастырылады. Нығайтылған институционалдық негіздер табиғи апаттар мен төтенше жағдайларға кешенді ден қоюды күшейтуді қамтамасыз етеді. Әлеуметтік, экономикалық және экологиялық сала сапалы базалық күтім және ананы қорғау, білім беру, тамақтану және қоршаған ортаны қорғау саласындағы негізгі негізгі қызметтерге жалпыға бірдей қолжетімділікті қамтамасыз ету жолымен Мыңжылдық декларациясында тұжырымдалған даму саласындағы он жеті мақсатқа қол жеткізудің маңызды құралы болып табылады. Әлеуметтік сала адамдарды денсаулық жағдайының нашарлығы, жұмыссыздық,

кәрілік, өндірістік жарақаттар және т.б. сияқты өмірлік циклдің әртүрлі тәуекелдерінен қорғайды. Бұл күтпеген дамудың әсерін азайтуға мүмкіндік береді және кірісті теңестіруге және негізгі қызметтерге қол жеткізуге көмектеседі. Осы әсерлердің арқасында ол кедейлікпен күресуге және оның алдын алуға көмектеседі, сонымен қатар адамдарға қолайсыз оқиғалардан кейін экономикаға қайта қосылуға мүмкіндік береді.

Осыған орай, әлеуметтік қорғау тұрақты даму мен әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуде аса маңызды рөл атқарады. Тұрақты даму Тұжырымдамасы әлеуметтік өлшемді экологиялық және экономикалық деңгеймен бірдей иерархиялық деңгейге қояды, өйткені оның мақсаттары мен міндеттері табиғи түрде біріктірілген және бөлінбейтін.

Бұл жан-жақты көзқарас мыналарды растайды:

- біріншіден, әлеуметтік мәселелер тек әлеуметтік салада ғана шешілмейді, өйткені макроэкономикалық және экологиялық саясат әлеуметтік мәселелерді шешудің маңызды бөлігі болып табылады - олардың көпшілігі үшін жауап беруден басқа;

- екіншіден, ол өнімділік, экономикалық өсу және экологиялық тұрақтылық әлеуметтік салада да айтарлықтай дәрежеде көрінетінін атап көрсетеді. Азаматтық құқықтарға кепілдік беруден басқа, әлеуметтік мәселелерге ақылға қонымды түрде инвестицияланған ресурстар бүкіл өмірлік цикл бойы адам әлеуетін нығайтуға көмектеседі, бұл азаматтардың хабардарлығын арттыруға және өнімді және сапалы жұмыс орындарындағы еңбек жағдайларын жақсартуға, жауапты тұтыну туралы хабардарлықты арттыруға және қоршаған ортаға ұқыпты қарау қажеттілігіне әкеледі. Бұл ретте тұрақты мониторинг, диагностика және кейіннен өзгерістер енгізу негізінде әлеуметтік қорғау жүйесінің шаралары мен тетіктерін түзету мүмкіндігін көздеу қажет.

Қазіргі уақытта Қазақстанда әлеуметтік қорғау моделі қалыптасты, онда мемлекет тарапынан әлеуметтік кепілдіктер төмендеді және ішінара жұмыс берушілерге (жалдамалы қызметкер жұмыс берушінің ізгі ниетіне байланысты қойылады) және аймақтарға көшірілді. Аймақ деңгейіне жұмыссыздарды қайта даярлау, оларды қоғамдық жұмыстарға жіберу, жұмысқа орналастыру, шағын бизнеспен айналысу үшін жеңілдікті кредит беру жүйесін дамыту, халықтың өзін-өзі жұмыспен қамтуын ынталандыру, жұмыссыздарға өз ісін ашуға жәрдемақы беру, сондай-ақ жұмыссыздарға материалдық көмекті жүзеге асыру, тұрғын үй саясатын жүргізу, балаларға әлеуметтік жәрдемақылар беру жөніндегі шараларды жүргізуге жауапкершілік жүктелді мүгедектерге қызмет көрсету және халықты әлеуметтік қорғаудың басқа да шаралары [162].

Осыған байланысты белгілі бір аумақтың халқын әлеуметтік қорғаудың қолданыстағы моделін жетілдіру қажет, оны келесідей жүзеге асыру ұсынылады.

Ең бірінші, аумақтық деңгейдегі әлеуметтік қорғау жүйесі отбасылардың ерекшеліктерін ескере отырып, отбасылардың алуан түрлілігіне сәйкес нормативтік өлшемдерді және әлеуметтік қолдаудың бірнеше түрін айқындауы керек.

Осылайша, мақсаттылық қағидаты және әлеуметтік проблеманы шешуге сараланған тәсіл іске асырылады.

Әлеуметтік қорғаудың осы қағидаттарына қол жеткізу және оларды сақтау проблемалық-бағдарланған әлеуметтік қорғау жүйесі қалыптасқан жағдайда орын алады. Мұндай жүйеде мемлекеттік және өңірлік деңгейлерде әлеуметтік қорғауды басқарудың әзірленген тетігі ана-литикалық, ақпараттық, түзету және бақылау функцияларының болуын болжайды.

Бюджеттік қаражатты тиімді пайдалану үшін, отбасының жан басына шаққандағы орташа табысын, әрбір отбасы мүшесіне есептелетін әлеуметтік қолдау түрлерін тағайындау кезінде, отбасының ең төменгі күнкөріс деңгейіне сай шкала арқылы алмастыру ұсынылады.

Әлеуметтік қорғаудың үлгісін, үш түрде жасау ұсынылады:

- негізгі (базалық) әлеуметтік қорғау;
- міндетті (сақтандырулық) әлеуметтік қорғау;
- қосымша (ерікті) әлеуметтік қорғау.

Қазақстан үшін жаңа өсу нүктелерін ынталандыру кезінде аймақтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын кезең-кезеңімен теңестіруге жәрдемдесу өте маңызды. Ол үшін негізінен аймақтарды дамытудың индикативтік жоспары, аймақтарды әлеуметтік дамытудың сараланған экономикалық тетіктері және аймақтарды экономикалық дамыту схемалары, әлеуметтік бағдарламаларды жүзеге асыру үшін өңірлік қорлар құру, мемлекеттік-әріптестік қатынастар тетіктерін нығайту, әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациялар идеяларын іске асыру тетіктері арқылы мемлекеттік басқару нысандары пайдаланылуы мүмкін [162].

Мұндай жұмысты құру үшін аймақтардың әлеуметтік даму деңгейін бағалаудың рейтингтік құралдарын құру қажет. Мұндай рейтингтік бағалауды мынадай негізгі көрсеткіштер (критерийлер)бойынша жүргізу ұсынылады:

- аймақтарда кәсіпкерлік белсенділік;
- әлеуметтік саясаттың тиімділігі;
- жұмыс орындарының жаңадан құрылғандағы саны;
- әлеуметтік қызметтермен (медициналық, білім беру, Мәдени)қамтамасыз ету деңгейі;
- аймақтық менеджмент деңгейі.

Аймақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуының рейтингтік бағасы әрдайым біршама шартты ха-рактер киетінін ерекше атап өткен жөн, өйткені:

- әлеуметтік даму көрсеткіштерінің жүйесі ондаған көрсеткіштермен есептеледі, бұл оны аналитикалық мақсаттарда, әсіресе процестің динамикасын және аймақаралық салыстыруды зерттеу кезінде пайдалануды қиындатады;
- Қазақстанның соңғы 10 жылдағы әлеуметтік саласының даму динамикасын талдау оның көп бағытты сипатқа ие екендігін және өзгерістердің тең емес индекстеріне ие екендігін, яғни белгілі бір үрдістерге ие показываетстігін көрсетеді;

- әлеуметтік сала мен экономиканы салыстырмалы аймақаралық талдау, әсіресе ауыл мен қала көрсеткіштерін салыстыру, сондай-ақ олардың даму көрсеткіштері деңгейіндегі елеулі алшақтықты растайды.

Бұл ауыл әлеуметтік саланың жалпы даму тенденцияларын анықтауда "лакмус сынағы" болып табылады. Сондықтан ауылдық әлеуметтік инфрақұрылымды дамытуды қамтамасыз ету, ауыл шаруашылығы еңбегін индустрияландыруға жәрдемдесу маңызды, бұл, сайып келгенде, Қазақстанның бүкіл аумағының әлеуметтік саласын жаңғырту үшін мультипликативтік әсерге алып келеді.

Әлеуметтік саладағы жағымсыз үрдістерді төмендету үшін келесілер ұсынылады:

- ауыл шаруашылығы салаларында шағын және орта бизнесті дамыту, ауыл шаруашылығы құрылымдары мен қайта өңдеу кәсіпорындарының экономикалық қызметін әртараптандыру жолымен ауылдық жерлерде жұмыспен қамту саласын кеңейту;

- отбасының жан басына шаққандағы орташа табысын ескере отырып, әлеуметтік төлемдерді дербестендіру жолымен халықты әлеуметтік қорғаудың, оның ішінде халықтың әлсіз қорғалған бөлігін әлеуметтік қамсыздандыру саласындағы атаулылығын күшейту;

- жергілікті бастаманың рөлін арттыру. Жергілікті бюджет қаражаты, сондай-ақ осы аумақта орналасқан кәсіпорындардың, ұйымдар мен мекемелердің нысаналы аударымдары есебінен аймақтардың әлеуметтік даму қорын құру ұсынылады;

- ауылдық тауар өндірушілердің, өнеркәсіптік, құрылыс ұйымдарының, бірлескен өндірістердің, фирмалардың ауылдық инфрақұрылым объектілерін дамытуға бағытталған табысының бір бөлігіне салықтарын төмендету;

- азаматтардың жекелеген топтарына, атап айтқанда, ең төменгі тұрғын үй жағдайлары жоқ адамдарға, дүлей зілзалалардан зардап шеккен адамдарға және басқа да себептер бойынша олардың тұрғын үй жағдайларын жақсартуда мемлекеттің міндеттемелерін сақтау. Бұл ретте тегін тұрғын үймен қамтамасыз ету қағидаты кепілдік берілген ең төменгі деңгейде ғана сақталады;

- әлеуметтік сала мекемелерін қаржыландыру көлемі олар орналасқан өңірлердің ерекшеліктерін ескере отырып айқындалуға тиіс. Осы аймақ үшін орташа шығыстарды өтеу және әлеуметтік объектілер мен жабдықтарды нормативтік пайдалануды қамтамасыз ету үшін оларды өңірлік ең төменгі нормативтерден төмен емес етіп белгілеу құқығы;

- әлеуметтік инфрақұрылымды сақтау және дамыту үшін қаржы ресурстарын қалыптастырудың дәстүрлі емес көзі бола алатын халықтан қарыз қаражатына қатысты стратегия әзірлеу. Ол үшін мемлекеттік нысаналы облигацияларды одан әрі өтей отырып, белгілі бір мерзімге шығару ұсынылады. Бұл ретте түскен қаражаттың атаулылығы болуға және тек қана әлеуметтік инфрақұрылымды (жолдар, мектептер, ауруханалар және т. б.) дамытуға бағытталуы тиіс;

- төмен экономикалық дамуы бар және шалғай аудандардағы, сондай-ақ қолайсыз табиғи-экономикалық жағдайы бар аймақтардағы шаруашылықтар үшін тұрғын үйлер мен әлеуметтік инфрақұрылым объектілерін салу, ережеге сәйкес, республикалық бюджеттен қаржыландырылуға тиіс.

Аймақтық экономиканы орнықты дамуға бағыттау екі өзара байланысты міндетті шешуді көздейді: біріншісі, экономиканы бәсекеге қабілеттілікке жеткізу стратегиясын таңдау; екіншісі, әлеуметтік саладағы алшақтықты азайту, яғни халықтың тұрмыс деңгейін теңестіру. Объективті аймақтық ерекшеліктерді ескере отырып, дамыту стратегияларын жасау үшін сараланған тәсілдер қолдану қажеттілігі туындайды. Сондықтан, проблемалық аймақтар кластерлерін анықтау маңызды, олардың дамуы кешенді түрде жүзеге асырылуы тиіс.

Экономикадағы қарқынды реформалардың оң салдары бірден байқалмайды, кейде экономикалық өсу табыс теңсіздігінің артуымен және қала мен ауыл тұрғындарының өмір сүру деңгейіндегі айырмашылықтардың тереңдеуімен қатар жүруі мүмкін. Сондықтан әлеуметтік игіліктерге деген қажеттіліктерді қанағаттандыруда тең мүмкіндіктер беру арқылы әртүрлі өңірлер мен елді мекендердегі халықтың әртүрлі топтарының әлеуметтік теңсіздігін еңсеру тетіктерін әзірлеу маңызды.

Қазақстан, аумағы үлкен және әлеуметтік-экономикалық және табиғи-климаттық жағдайлары едәуір алуан мемлекет, теңгерімді өңірлік дамуды қажет етеді. Дамыған жергілікті экономика мен жергілікті өзін-өзі басқаруды құруға мүмкіндік беретін өңірлік параметрлері бар басқа елдермен салыстырғанда Қазақстанның аймақтары кең аумақтармен, халықтың тығыздығының төмендігімен, өндірістік әлеуетінің жоғары дисперсті болуымен және ішкі нарықтың төмен сыйымдылығымен сипатталады. Қазақстан өңірлеріндегі әлеуметтік-экономикалық хал-ахуал, олардың өсуінде белгілі бір салалық үйлесімсіздіктер тудыратындай деңгейге жетті. Біреулері қарқынды даму үстінде болса, енді біреулері тұрақты оң серпінмен көрінуде.

Ең бірінші кезекте, әлеуметтік-экономикалық мәселелерді аймақтық тұрғыдан талдауға негіз болатын бастапқы алғышарттар мен жалпы қағидаларды айқындау маңызды:

1) Аймақтық проблемалар - бүкіл ел үшін ортақ проблемалардың аумақтық деңгейлердегі көрінісі, оларды тек олармен біртұтас негізде түсінуге және тиімді шешуге болады.

2) Әлеуметтік проблемаларды шешу міндетті түрде аумақтық бөліністе өмір сүру деңгейін теңестіруді көздейді. Бұл екі процесс бір-бірінен бөлінбейді және біртұтас тұтастықты білдіреді.

3) Ұлттық масштабтағы әлеуметтік-экономикалық даму проблемасы бір мезгілде және екі бағытта бірлесіп шешілуі тиіс: әрбір аймақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуының жалпы міндеттерін және ресурстарға қолда бар шектеулерді ескере отырып, әрбір аймақтардың жеке-жеке әлеуметтік-

экономикалық дамуы, оның бүкіл елдің экономикасындағы орны мен маңыздылығы тұрғысынан.

Аймақтардың тұрақты дамуға бейімделу деңгейін бағалау сандық және сапалық әдістерді біріктіретін күрделі міндет. Оның зерттеу объектісі аймақтың әлеуметтік-экономикалық әлеуеті болғандықтан, оны пайдалану жалпы республика экономикасын реформалау бағытымен анықталады. Аймақтың әлеуметтік-экономикалық әлеуеті жалпы қоғамда болып жатқан терең сандық және сапалық өзгерістерге байланысты.

Әлеуметтік-экономикалық мүмкіндіктердің аймақтық сипаты:

- экономикалық, әлеуметтік және табиғатты қорғау салаларының күрделі өзара байланысы;
- табиғи ресурстарды тиімді пайдалану мен қоршаған ортаны сақтаудың ортақ мақсаттары;
- өндірістің аумақтық шоғырлануы мен өзара әрекеттестігі;
- халық санының салыстырмалы тұрақтылығы мен елді мекендердің өзара байланысы;
- аумақтағы өндірістік, әлеуметтік және нарықтық инфрақұрылымдардың бірігуі.

Аймақтық деңгейде тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз ету тетіктерін негіздеу үшін ҚР мен аймақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуының қабылданған ұзақ мерзімді стратегиясы шеңберінде ғылыми әдістер мен тәсілдердің жеткілікті үлкен саны қолданылды: жүйелеу, талдау және синтездеу, нақтылау және жалпылау әдістері; салыстырмалы талдау; ақпарат жинау, байқау әдістері.

Тұрақты дамуға бейімделудің аймақтық коэффициентін бағалау 2016-2022 жылдар ішінде Атырау облысы мен Астана және Алматы қалаларының тұрақты көшбасшы екенін көрсетті. Аутсайдерлер Оңтүстік Қазақстанның аймақтары болып табылады. Оңтүстік Қазақстан облысы 2018 жылы оның құрамынан Түркістан облысы мен Республикалық маңызы бар қала мәртебесі бар Шымкент қаласын бөле отырып қайта құрылды. Ең төменгі көрсеткішті Жамбыл және Түркістан облыстары, сондай-ақ шағын және орта кәсіпорындардың көптігіне қарамастан Алматы облысы көрсетіп отыр [163].

Тұрақты дамудың айрықша сипаты - әрбір жеке тұлғаның арнайы қажеттіліктерін өтеу міндеті жалпы қоғамға, соның ішінде жергілікті қауымдастықтарға жүктеледі, себебі ол барлық адамдардың өз қабілеттерін көрсетуге, өздерін толықтай дамытуға мүмкіндік беретін жағдай жасауы тиіс. Осы - тұрақты даму концепциясының түпкі идеясы, оны экономикалық прогрестің әр түрлі сатысындағы аумақтардың әлеуметтік өсуіне бейімдеуге болады.

Ел аймақтарының әлеуметтік-экономикалық дамуындағы теңсіздік халықтың өмір сүру деңгейі бойынша аймақаралық саралауға әкелетіні белгілі:

- әр түрлі аймақтардың халқы өз кірістеріне қанағаттанбайды (неге біз көршілерімізге қарағанда нашар өмір сүруіміз керек?);

- аймақтардың экономикалық әлеуетіндегі айырмашылықтар үкімет үшін проблемалар туғызады (мемлекеттік қолдау көрсету, трансферттер беру, қаржы ресурстарын қайта бөлу).

Шамадан тыс дифференциацияны болдырмау үшін уақытша әсер ететін әртүрлі механизмдер жасалды және қолданылды, бірақ халықтың өмір сүру деңгейін толық теңестіруге қол жеткізілмеді. Осы механизмдердің ішінде мыналарды атауға болады:

- "артта қалған" аймақтарға олардың инфрақұрылымын (әлеуметтік және іскерлік) тартуға мемлекет қаржыландыратын трансферттер мен жеңілдіктер жүйесі;

- арнайы жағдайлар (АЭА) жасалатын анклавтар аумағында мемлекеттік ресурстар шоғырланады, бұл олардың дамуына серпін береді, ал олар өз кезегінде іргелес аймақтар үшін локомотивке айналады [164].

Халыққа жұмыс күшін молайту және қажетті өмірлік әлеуметтік қажеттіліктерді қолдау үшін негізгі әлеуметтік қызметтер көрсетілетін денсаулық сақтауды, білім беруді және әлеуметтік қызмет көрсету жүйесін дамытудың негізгі контурлары мен тетіктерін ұсынамыз.

Аймақтық денсаулық сақтау саласын реттеу тетіктерін жетілдіру.

Елімізде бюджеттік-сақтандыру және жеке медицинаның дамуы, сондай-ақ денсаулық сақтау саласын қаржыландыру тапшылығы кезеңінде әрбірДенсаулық сақтау мекемесінің жұмыс тиімділігін арттырудың жаңа нысандары мен әдістерін іздеу қажет. Бұл ретте басты мақсат медициналық көмектің қолжетімділігін және пациенттердің медициналық мекемелердің жұмысына қанағаттану дәрежесін арттыру болып қала береді. Осы мақсатқа жету үшін денсаулық сақтау жүйесіндегі бірқатар проблемалық мәселелерді шешу қажет:

- медициналық саланың кейбір бағыттарында мамандардың жетіспеушілігі;

- дерттерді анықтау мен емдеу әдістерінде бірыңғайлықтың сақталмауы;

- емдеу және профилактикалық ұйымдар арасында мәлімет алмасу мүмкіндігінің шектеулігі;

- көптеген аймақтарда халық тығыздығының аздығынан, шалғай елді мекендерде (мәселен, Ақтөбе, Маңғыстау, Қарағанды, Қызылорда облыстарында) тұратын тұрғындардың медициналық көмек алу мүмкіндігі шектеулі.Медициналық мекемелер жұмысының тиімділігін арттыру және олар көрсететін қызметтердің сапасын жақсарту тетіктерін әзірлеу кезінде қаржыландырудың болжамды көлемін негізге ала отырып, әрбір аймақ үшін неғұрлым маңызды бағыттар бойынша халыққа медициналық көмектің сапасын одан әрі арттыруға күш-жігерді шоғырландыру маңызды болып табылады. Бұл ретте сапаны арттырудың негізі заманауи жабдықтармен жарақтандырылған және білікті кадрлармен жасақталған қажетті Үй-жайлар жиынтығы бар емдеу-профилактикалық мекемелерде медициналық көмек көрсету стандарттарын енгізу болады.

Біздің ойымызша, Қазақстан аймақтарында денсаулық сақтауды дамытуды ынталандырудың негізгі тетіктері мыналар болып табылады:

а) медициналық мекемелерде заманауи ақпараттық жүйелерді енгізу. Атап айтқанда, барлық аудандық емханалар мен учаскелік ауруханаларда, әйелдер консультацияларында, дәрігерлік амбулаторияларда, стационарларда, бөлімше меңгерушісі мен аға медбикенің кабинеттерінде дәрігердің жұмыс орындарын компьютерлендіруді білдіреді. Автоматтандырылған жұмыс орындарын барлық елді мекендердің дәріханаларында және жедел жәрдем бөлімшелерінде енгізу керек.

Осы шараларды іске асыру ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымды дамытуға мүмкіндік береді, бұл бірқатар медициналық қызметтер көрсетудің сапасы мен қолжетімділігін жақсарту үшін негіз болады.

б) медициналық көмек көрсету стандарттарын жетілдіру және оларды ұтымды пайдалану. Бұл стандарттар медициналық көмек көрсетудің аумақтық ерекшеліктерін көрсетуі және бірыңғай тәсілдер негізінде емдеу-профилактикалық мекемелерде олардың сапасын бағалау мен бақылауға қатысты болуы тиіс. Осындай стандарттардың негізінде халыққа тегін көмек көрсетудің және медициналық мекемелерді материалдық-техникалық қамтамасыз етудің мемлекеттік кепілдіктерін қаржыландыру көлемін есептеу және негіздеу мүмкін.

Пациенттердің қанағаттанушылығын арттыру: емханаларда жайлылықты арттыру, қабылдауды күту уақытын қысқарту, қабылдауларда қызмет көрсету сапасын арттыру. Емдеу сапасын жақсарту: медицина қызметкерлерін қосымша кәсіптік оқыту, ұтқырлығы шектеулі пациенттерге демеушілік схемасын енгізу [165].

Тарифтер материалдық-техникалық базаның мүмкіндіктерін және 4 топ бойынша медициналық кадрларды даярлау деңгейін ескере отырып әзірленуі мүмкін:

- аудандық және ауылдық учаскелік ауруханалар;
- орталық аудандық және қалалық ауруханалар;
- әкімшілік-аумақтық орталықтардың орталық аудандық және қалалық ауруханалары;
- облыстық ауруханалар.

Ең көп таралған аурулар бойынша медициналық-экономикалық стандарттар бойынша медициналық көмекке ақы төлеу:

- медициналық мекемелердің дәрілік препараттармен және медициналық жабдықтармен қамтамасыз етілуін жақсарту;
- заманауи диагностикалық және емдеу шараларын қолдану арқылы көрсетілетін медициналық қызметтердің сапасын арттыру;
- халықтың әртүрлі түрдегі және деңгейдегі медициналық көмекке қолжетімділігін арттыру.

в) соңғы нәтижеге бағдарланған (клиенттердің толық немесе ішінара сауығуы; медициналық көмектің оңтайлы көлемін көрсету; оның сапасын жақсарту; емдеуге жатқызу деңгейін төмендету және тәулік бойы стационарда емдеу ұзақтығын қысқарту) ақы төлеу жүйесін енгізу жолымен стационарлық және

амбулаториялық-емханалық көмектің медицина қызметкерлеріне еңбекақы төлеуді жетілдіру, бұл денсаулық сақтау шығындарын неғұрлым дәл жоспарлауға мүмкіндік береді;

Аймақтық білім беру саласын реттеу тетіктерін жетілдіру.

1) білім беру сапасын бағалаудың аймақтық жүйелерін қалыптастыру.

Қазіргі уақытта аймақтық деңгейде білім беру сапасын бағалау жүйе ретінде қалыптаспаған. Білім беру қызметіне рұқсат беру тәртібі, білім беру мекемелерін мемлекеттік аккредиттеу, педагогикалық және басшы қызметкерлерді аттестаттау, түлектерді қорытынды (мемлекеттік) аттестаттау, білім беру саласындағы заңнаманың орындалуын бақылау және қадағалау және т. б. сияқты мемлекеттік бақылау және қадағалау тетіктеріне қатысты элементтер ғана бар. Білім беру мекемелерінің қызметін бағалау үшін жалпы білім беру сапасын бағалау рәсімдерін әзірлеу қажет.

2) мұғалімдердің әлеуетін дамыту, оның ішінде: - мұғалімдердің кәсіби дамуы үшін мүмкіндіктерді кеңейту.

- мұғалімдердің кәсіби дамуы үшін мүмкіндіктерді кеңейту және мұғалімдердің кәсіби қоғамдастығын құру;

- үздіксіз кәсіптік педагогикалық білім беру бойынша қызметтер спектрін кеңейту;

- Педагогика және басқару саласындағы мамандарды сертификаттаудың жаңа моделін енгізу.

3) мектеп инфрақұрылымын өзгерту; қамтамасыз ету:

-сапалы білімге қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін жағдайлар; балалардың (мүгедек балалар, мүмкіндігі шектеулі балалар)әртүрлі санаттары үшін білім беру мүмкіндіктерін кеңейту;

- жайлы өмір сүру және оқу ортасын қамтамасыз ету үшін жалпы білім беретін мекемелерде оқу жабдықтарын жаңарту.

4) ақпараттық және коммуникациялық технологиялар негізінде ақпараттық-білім беру ортасын дамыту.

5) білім беру мекемелеріне неғұрлым қаржылық және заңдық Тәуелсіздік беру, олардың ашықтығын арттыру, білім беру мекемелерін басқаруға жұртшылықтың неғұрлым кең қатысуы есебінен олардың тәуелсіздігін кеңейту. Бұл бағыттарды іс жүзінде іске асыру білім беру секторын қаржыландыру тетіктерін реформалауға байланысты.

Қазақстанда білім мен ғылымды дамыту бойынша бірқатар жүйелі шаралар іске асырылды: 2015 жылы республика БҰҰ-ның 2030 орнықты даму мақсаттарына қол жеткізу бойынша міндеттемелерді өзіне алды, оның ішінде 4-мақсат баршаға инклюзивті және әділ сапалы білім беруді қамтамасыз етуге және өмір бойы оқыту мүмкіндіктеріне жәрдемдесуге шақырады. Осы мақсатқа жету үшін әлем елдерінде білім беру мен дамудың негізгі бағыттары анықталды: мектепке дейінгі білім беруді қамтамасыз ету, 12 жылдық мектепте білім беру моделі, 21 ғасырдың дағдыларын

дамыту және арзан, сапалы ТжКБ мен жоғары білімге тең қол жеткізу. Бұл бағыттар Қазақстанның білім беру жүйесі үшін де басым бағыттар болып табылады.

Инклюзивті білім беру – барлық адамдарға, соның ішінде арнайы білім алуға мұқтаж балаларға, дене бітіміне, психикасына, ақыл-ойына, мәдени-этностық ерекшеліктеріне, тіліне немесе басқа да ерекшеліктеріне қарамастан сапалы білім алуға, қоғамға сіңісуіне және әлеуметтік ортаға бейімделуіне барлық мүмкіндіктерді жасауды көздейтін үрдіс. Бұл осыған қол жеткізу үшін кедергілердің барлығын жояды. Инклюзивті білім беруді дамыту XX ғасырдың соңынан бастап көптеген дамыған елдердің, мысалы, АҚШ, Ұлыбритания, Дания, Испания, Финляндия, Германия, Италия, Австралия және т.б. білім беру саясатының басты бағытына айналды. Осы елдерде психофизикалық кемшілігі бар және дамуында артта қалған балалар қалыпты балалармен бірге жалпы білім беретін мектептерде оқытылады, олардың дамуына қолайлы жағдайлар жасалады және психологиялық-педагогикалық қолдау көрсетіледі. Инклюзивті білім беруді дамытудың негізгі қағидаттары адам құқықтары жөніндегі халықаралық құжаттарға сәйкес, білім беру саласындағы әлемдік тәжірибенің жаңашылдықтары мен жетістіктерін және Қазақстанның білім беру жүйесін дамытудың маңызды міндеттерін ескере отырып әзірленген [166].

Осылайша, Қазақстан Республикасындағы инклюзивті білім берудің дамуы мақсатындағы бағыттары:

- шектеулі мүмкіндіктері бар балаларды білім беру жүйесіне қосу;
- қазіргі заманғы қоғамдағы мүмкіндігі шектеулі балаларды бейімдеу және оларға қолайлы жағдай жасау;
- шектеулі мүмкіндіктері бар балаларға өз кемшіліктерін артықшылыққа айналдыруды үйрету.

Инклюзивті білім берудің проблемаларын шешу, мүмкіндігі шектеулі балалардың, яғни еліміздегі кәмелетке толмаған азаматтардың жалпы санының 3,15% - ын құрайтындардың, қазіргі қоғамға сәтті бейімделуіне жағдай жасайды.

Бүгінгі таңда инклюзивті білім беру мәселесі назар аударуды қажет етеді, өйткені бұл халықтың өзі тұратын аймақтың әлеуметтік дамуына қатысуының ажырамас бөлігі.

Сонымен, азаматтардың тұрғылықты жеріне қарамастан әлеуметтік қызметтерге тең қол жетімділігін қамтамасыз ету мыналарды қамтиды:

- қызметтер нарығын қалыптастыру мәселелерін қарау;
- әлеуметтік қызмет көрсетудің мемлекеттік емес секторынан қызметтерді орындаушыларды тарту;
- қызмет көрсету сапасын арттыру;
- әлеуметтік қызметтер көрсету кезінде шарттық қатынастардың ерекшеліктерін реттейтін және әлеуметтік қызмет көрсету саласында азаматтық қоғамның рөлін арттыруға ықпал ететін нормаларды қайта қарау негізінде қаржылық шығындарды оңтайландыру.

Әлеуметтік-экономикалық, демографиялық және құқықтық ахуал

өзгерістерін ескере отырып, әлеуметтік қолдау жүйесін жаңашалау керек:

- тұратын жеріне қарамай, қолжетімді, әрі әлемдік талаптарға сай келетін әлеуметтік жәрдем көрсету арқылы;
- мүмкіндігі шектеулі жандарға реабилитациялық көмек беру мүмкіндігін кеңейту мақсатында, стационарлардың техникалық жабдықталуын жақсарту қажет;
- мемлекеттік емес әлеуметтік қызметтердің дамуына кең жол ашу керек;
- халықты сапалы да қолжетімді әлеуметтік көмекпен қамтамасыз ету үшін, мемлекеттің, қоғамның және әлеуметтік жауапты бизнестің бірлескен іс-қимыл механизмдерін жасау керек;
- инклюзивті әлеуметтік қызметті қамтамасыз ету мақсатында, көмек алушылардың табысына қарай көрсетілетін қызметтерге төлем жасаудың бірлескен қаржыландыру жүйесін жетілдіру өте маңызды.

Тұрақты экономикалық дамуға қол жеткізу саласындағы өңірлік саясатты іске асыру әдістері мен тетіктерін жетілдіру.

1) аймақ экономикасының прогрессивті құрылымдық өзгерістерге және "Индустрия 4.0" жаңа революцияға көшуіне бағдарлануы. Аймақтардың салалық құрылымының сапалы жаңа түрін құру. Аймақтық өнеркәсіптік өндірісін әртараптандыру.

Әсер ету амалдары: ғылымды қажетсінетін жаңа өндірістерді мемлекеттік қолдау – бағдарламалау арқылы, салықтық жеңілдіктер мен кедендік жеңілдіктер ұсыну, мемлекеттік субсидиялар мен кепілдіктер беру; дәстүрлі салалардың өндірісін қайта жаңарту – "ақылды" технологияларды, сенсорлық интерфейстерді және басқа да технологияларды қолдану.

2) бәсекелестікті күшейту жағдайында өңірлердің орнықты дамуы көбінесе жаңғыртуды жүзеге асыруға және әртүрлі инновациялар мен инновацияларды енгізуге белсенді қатысуға ықпал ететін ішкі ерекше факторларды пайдалануға байланысты болады. Аймақтардың дамуын теңестіру процесінде туындайтын күрделіліктер өңірлік әлеуметтік-экономикалық жүйенің әлеуетін тиімді пайдалануды қамтамасыз етуге ерекше назар аударуды талап етеді. Оның ішінде қажет:

а) цифрлық технологияларды қолдана отырып, инновациялар мен жаңа индустрияларды дамыту үшін жағдайлар жасау.

б) іргелі зерттеулерді қолдау, ғылыми-зерттеу әзірлемелерін коммерцияландыру.

в) инновациялық процесті жеделдету.

г) өндірістік процестерді цифрландыру арқылы өңір экономикасының өнеркәсіптік секторларын жаңғырту үшін жағдайлар жасау.

д) "жасыл" және "ақылды" технологияларды дамыту (ағылш. Smart Solution) ыңғайлы қалалардың пайда болуы.

Әсер ету тәсілдері: іргелі және қолданбалы зерттеулерге қолдау көрсету; мемлекеттік және жеке серіктестіктің негізінде ғылыми-техникалық әзірлемелерге бірлесе қаржы бөлу; жаңа технологиялар мен техникалық шешімдерді енгізгенде

субсидия, салықтық және кедендік жеңілдіктер қарастыру; сандық технологияларды (3D-басу, роботтандыру, компьютерлік тіл білімі, жасанды интеллект және тағы басқалары) дамытуды қамтамасыз ету. Әртүрлі қаржыландыру көздерін тарту және инвесторлар үшін қолайлы жағдай жасау. Инвестиция тарту үшін жағымды орта құру.

3) инвестициялық ағындарды тиімді қайта бөлу. Өңір экономикасының жедел дамуына бағдарланған ынталандырулар жасау. Сыртқы қаржыландыруды тартудың стандартты емес жолдарын іздеу.

Әсер ету құралдары: жобаларды қолдау үшін өтеусіз қаржыландырудың мемлекеттік бағдарламалары (гранттар, шартты түрде қайтарылатын кредиттер, үлестік қаржыландыру және т.б.) пайдалану; мемлекеттік инвестициялар мен тапсырыстар, сондай-ақ кепілдіктер ұсыну; ішкі және сыртқы инвесторларды тарту үшін инвестициялық жағдайды, салық және несие саясатын жақсарту; өңірдің инвестициялық ашықтығы мен тартымдылығын, яғни инвестициялық имиджін қалыптастыру.

1) Еңбек ресурстарын тиімді қайта бөлу және олардың мобильділігін арттыру үшін жағдай жасау. Еңбек ресурстарының сапасының аймақ экономикасының жаңа салалық мамандану талаптарына сай болуына қол жеткізу. Аймақтардағы еңбек жағдайларының ұйымдастырушылық-экономикалық және әлеуметтік-психологиялық аспектілерін жақсарту.

2) Әсер ету тетіктері: мемлекеттік кепілдіктерді пайдалану; өтемақы механизмін жасау; әлеуметтік құрылымды өзгерту, демократия және өзін-өзі басқаруды дамыту; өңірдің салалық мамандануына сай кадрларды даярлау және қайта даярту; медициналық қызмет көрсетуді дамыту.Аймақтардың институционалдық ортасын жетілдіру. Аймақтық саясаттың бағыттарын аймақтардың даму деңгейлерін тегістеуден институционалдық инфрақұрылымды дамытудың ұзақ мерзімді стратегиясына өзгерту. Бастапқы жағдайлар жасау және депрессиялық аймақтардың дамуын ынталандыру.

Аймақтардың әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламаларын қалыптастыру. Ықпал ету тетіктері: мемлекеттік қаржылық қолдау; салықтық және кедендік жеңілдіктер; жергілікті өзін-өзі басқаруды күшейту, еңбек ресурстары мен адами капиталды дамыту, басқа да жеңілдіктер беру. Тұрақты дамудың негізгі мақсаттарына қол жеткізуде табиғатты қорғау аса маңызды. Тұрақтылықты бақылау деректеріне сәйкес, 2021 жылы Қазақстанда қауіпті қалдықтардың көлемі әр адамға шаққанда 9,75 тоннаға жетті (қауіптілік деңгейлерін қосқанда), оның ішінде 225 кг – аса қауіпті қалдықтар. Тұрмыстық қатты қалдықтарды қайта өңдеу мен пайдалану көрсеткіші тек 14,9% құрады.

Осыған байланысты, экологияны қорғау мақсатында экологиялық қажеттіліктерді дамыту қоршаған ортаны ластағаны үшін айыппұл санкцияларынан маңыздырақ екенін ескере отырып, мынадай тетіктерді пайдалану қажет:

- авариялардың, қылмыстардың алдын алудан, өрттерді сөндіруден бастап жанжалдарды жоюға, пайдалы дәстүрлер мен жаппай бастамалардың тууына

дейін айқын нәтижесі бар кез келген қоғамдық-пайдалы қызметті жедел көпжақты ынталандыруды көздеу;

- әрбір адамның басты құқығы-қоғамның өмірін жақсартуға қосқан үлесі үшін қаржылық және моральдық көтермелеу;
- әлеуметтік аса құнды, атап айтқанда, экологиялық таза өнімді өндіру және сату үшін салықтық ынталандырулар жасау;
- барлық аумақтар үшін ортақ, сондай-ақ жеке аумақтар үшін орнықты даму көрсеткіштері негізінде әкімшілік аумақтардың өмір сүру сапасын кешенді жақсарту үшін көпжақты, оның ішінде салықтық ынталандырулар жасау.

Тұрақты даму көрсеткіштерін жақсартуға байланысты республикалық бюджетке аударымдар нормативтерін қою.

Экологиялық ресурстардың жағдайын жақсартудың тікелей және жанама экономикалық пайдасы келесідей:

- халықтың аурушаңдығын және емделуге жұмсалатын шығындарды азайту;
- экологиялық таза және биологиялық әртүрлі ортада өнімділік пен көңіл-күйді арттыру;
- ауыл шаруашылығы дақылдары мен малдың өнімділігін арттыру;
- жануарлар мен өсімдіктер ауруларының төмендеуі.

Жоғарыда келтірілген міндеттер, тетіктер мен әдістердің тізімі толық емес, бірақ жиынтығында белгілі бір жүйені құрайды, оның шеңберінде болашақта аймақтардың тұрақты дамуын дамытуды ынталандыру саясаты жүргізілуі мүмкін. Ғылымды қажет ететін салалар мен инновациялық процестерді қолдау тетіктері аймақтардың түрлері бойынша сараланған. Тұрақты дамуды іске асыру тетіктерін қалыптастыру үшін "өсу нүктелерін" қалыптастыруды және Қазақстан аймақтарының әлеуметтік дамуын қамтамасыз ететін жаңа мультисекторлық тәсілді қолдану қажет, бұл мыналарды болжайды:

- аймақ экономикасының прогрессивті құрылымдық өзгерістерге бағдарлануы және "Индустрия 4.0" жаңа революциясына көшуі;
- цифрлық технологияларды қолдана отырып, инновациялар мен жаңа индустрияларды дамытуды ынталандыру;
- әлеуетті инвесторлар үшін қолайлы климат құру;
- еңбек ресурстарын тиімді қайта бөлу және ұтқырлығын арттыру үшін жағдайлар жасау;
- аймақтардың институционалдық ортасын жетілдіру.

Тұрақты даму мақсатына жету үшін, қоғам өмірінің әр саласында біріге қимылдау, мемлекеттік әлеуметтік, экономикалық және табиғатты қорғау институттарын қайта құру керек. Бұл жерде мемлекеттің реттеуші рөлі өте маңызды. Әр аймақтың өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып, тұрақты даму жоспарын жасап, соны жүзеге асыру қажет. Мұндай жағдайларда әлеуметтік-экономикалық саладағы оң динамиканы қамтамасыз ету, өңірді орнықты өзін-өзі дамытатын жүйеге айналдыру жөніндегі стратегиялық міндеттерді шешу үшін мемлекеттік ықпалдың барлық нысандары мен әдістерін тиімді пайдалануға

қабілетті өңірлік атқарушы және өкілді билік органдарының маңызы бірнеше есе артып келеді.

Тұрақты дамуға көшу қажеттілігі, ең алдымен, көбею механизмінің терең бұзылуынан туындайды. Бұл халықтың көбеюіне, демек, еңбек ресурстарына және капитал ресурстарының көбеюіне қатысты. Тұрақты дамуға көшу қажеттілігін белгілейтін екінші фактор-аймақаралық дифференциацияның күшеюі. Бұл, атап айтқанда, аймақтық душ бюджеттік кірістерінің өзгеруінің өсуімен дәлелденеді. Тұрақты дамуға көшудің қажеттілігін анықтайтын үшінші фактор институционалдық фактор болып табылады. Нарықтың "автоматизмі" туралы идеялар іс жүзінде ресурстарды пайдалану үшін ғана жарамды екені белгілі. Керісінше, олардың көбею процестері, яғни қалпына келтіру және көбейту, нарықтық экономика жағдайында айтарлықтай күрделене түседі. Сонымен қатар, олар көбінесе нарықтан тыс жерлерде жүреді. Мысалы, еңбек ресурстарының көбеюі – отбасында және білім беру, денсаулық сақтау жүйелерінде, биологиялық ресурстардың көбеюі-биосфераның тиісті ішкі жүйелерінде, білім мен іскерлік көзқарастардың көбеюі - ғылым мен мәдениет сияқты коммерциялық емес салаларда және т. б. демек, көбею мәселелерін шешу аймақтар мен аймақтар өзегі болуы керек өзінің институционалдық құрылымын құруды талап етеді. қалалар мамандандырылған репродуктивті жүйелер ретінде.

Аймақ экономикасының тұрақты даму тетігін қалыптастыру қазіргі заманғы жағдайлардың шұғыл қажеттілігі болып табылады. Бұл аймақты тиімді басқаруды және оның тұрақты дамуға көшуін қамтамасыз ететін аймақ экономикасының тұрақты даму тетігі. Сонымен қатар, қазіргі жағдайда өңірлік дамуды реттеудің ең жоғары мақсаты өңір халқының әл-ауқатын дамыған елдердің стандарттарына жақындату болып табылатынын ұмытпаған жөн. Бұл міндетке жету тек аймақтық экономиканы ұстап тұру және оның тұрақты дамуын қолдау арқылы ғана мүмкін болады. Бұл дегеніміз – тұрақты, тиімді әрі дамыған, яғни халықтың әл-ауқаты жақсы болатын мемлекетке жол ашатын аймақтық экономиканың тұрақты дамуы. Бүгінгі таңда инновациялық үдеріс өңірлердің экономикалық дамуының маңызды факторына айналуда. Инновациялар ғылым мен ғылыми білімнің магистральдық бағыттарында, өндіріс техникасы мен технологияларында, сондай-ақ көптеген әлеуметтік және ұйымдастырушылық-басқарушылық жаңалықтардың пайда болуымен қатар жүретін өте кең ауқымды өзгерістерге әкеледі. Сондықтан, аймақтардың одан әрі ілгерілеуі, көбінесе, аумақтың экономикасының тұрақты дамуын қалыптастырудағы маңызды фактор ретінде олардың инновациялық мүмкіндіктерін жүзеге асыру қабілетіне байланысты.

Осылайша, аймақ экономикасының тұрақты дамуын қамтамасыз ету үдерісі инновациялық әлеуетті кеңейту арқылы бәсекеге қабілеттілікті нығайтуда көрініс табатын, нарық талаптарына сай экономикалық ішкі жүйені бейімдеудің үздіксіз үдерісі болып табылады. Демек, инновациялық әлеует жекелеген өңірлердің ғана емес, тұтастай алғанда бүкіл елдің болашақ дамуын айқындайтын маңызды элемент болып табылады.

3.3 Аймақтардың тұрақты дамуындағы институционалдық реттеу тетігін жетілдіру

Тұрақты дамуға жету міндеттері экономикалық және әлеуметтік саланы басқару принциптері мен тәсілдеріне, қоса аймақтардағы табиғи ортаның сапасына жаңаша көзқарас талап етеді. Бір уақытта экономикалық іргетасты нығайтып, халықтың тұрмыс деңгейін көтеруге және әлеуметтік мәселелерді шешуге, сонымен қатар өңірдегі экологиялық жағдайды жақсартуға жағдай жасайтын экономикалық, қаржылық және ұйымдастырушылық құралдардың тиімді жүйесін жасау қажет.

Нарықтық экономика тәжірибесінде тұрақтылық мақсатында қолдануға болатын аймақтық дамуды экономикалық реттеудің әртүрлі әдістері кеңінен қолданылады. Олардың ішінде мыналарды ажыратуға болады:

- күрделі әлеуметтік-экономикалық және экологиялық ахуалдардағы кәсіпорындар үшін субвенциялар саласын іске асыру;
- аудандық саясат мақсаттарына жету үшін жеке инвесторларды ынталандыру, олардың қатысуын арттыру;
- шаруашылық жүргізуші субъектілердің күрделі жағдайы бар жерлерде кәсіпорындарын орналастырғандағы артық шығындарын өтеу;
- "жер қойнауының сарқылуы" салдарымен күресу үшін салық жеңілдіктерін беру, табиғи байлықтарды тиімді пайдалану және қорларды сақтау, әсіресе төтенше аймақтарда өзекті;
- күрделі жағдайлары бар аймақтардағы кәсіпорындар үшін жеделдетілген амортизацияны қаржыландыруды қамтамасыз ететін аймақтық-жіктелген амортизация нормаларын қолданысқа енгізу;
- экологиялық таза тауарларға жоғары баға белгілеу;
- экологияны бұзатын кәсіпорындарға, әсіресе қолайсыз аудандарда орналасқандарға санкциялар қолдану.

Бейімделудің әртүрлі дәрежесі бар осы әдістердің барлығын аймақтарды тұрақты дамытудың экономикалық тетігін құру кезінде пайдалануға болады.

Әңгіме экологияны қорғау шаралары өндірістік және аумақтық жүйелердің әлеуметтік-экономикалық мақсаттарына қайшы келмейтін, сондай-ақ, аймақтық әлеуметтік-экономикалық міндеттерді шешу экологиялық тепе-теңдікке зиян келтірмейтін экономикалық құралдар жасау туралы болып отыр.

Бұл тетік, біздің ойымызша, мына негізгі қағидаларды ескере отырып жасалуы тиіс:

- тұрақты даму қағидаларына сай келетін аймақтарды және оның ішіндегі кәсіпорындарды дамыту мақсаттарын біріктіру;
- кәсіпорындардың табысын нарықтағы коммерциялық мақсаттарды орындай отырып, қоршаған ортаны тиімді қорғауды қамтамасыз ету жолымен қалыптастыру және бөлу;
- аймақтық бюджетті оның әлеуметтік-экономикалық және экологиялық тұрақты дамуын қамтамасыз ететін жолдармен қалыптастыру және бөлу.

Яғни, тұрақты даму тетігі мына ережелерді қамтыса, осы қағидаларды орындауға болады:

- аймақтағы құрылымдық инвестициялық саясаттың тұрақты даму мүдделеріне сәйкестігі;

- табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы мекемелік өзгерістер;

- қоршаған ортаны қорғаудың экономикалық құралын жақсарту.

Осы тұрғыда табиғи ресурстарды экономикалық пайдалану саласындағы мекемелік өзгерістер тұрақты дамудың міндеттері болып табылады:

- баға және жергілікті басқару органдары арасындағы өкілеттіктерді негізді ажыратуды жүзеге асыруды қоса алғанда, табиғатты пайдалануды басқару жүйесін жетілдіру;

- табиғи рента пайдаланудағы аймақтардың рөлін ықтимал арттыруды ескере отырып, табиғи ресурстарға мемлекеттік меншік институтын күшейту;

- табиғи ресурстарды есепке алу және экономикалық бағалау жүйесін, экологиялық шектеулер жүйесін және табиғат пайдалануды лицензиялау жүйесін дамыту;

- салықтың басқа түрлері бойынша ставкаларды төмендету кезінде бюджеттің кіріс бөлігіндегі ресурстық төлемдердің үлесін ұлғайтуға бағытталған салық жүйесін біртіндеп реформалауды жүргізу;

- табиғи ресурстарды ұдайы өндірудің экономикалық және қаржылық тетіктерін жетілдіру (табиғат пайдаланғаны үшін төлем, келтірілген зиянды бағалау және өтеу, экологиялық сақтандыру және т. б.), табиғат пайдалану саласындағы қызметтер нарығын дамыту;

- табиғи ресурстардың жай-күйін мониторингілеу және табиғи ресурстарды пайдалану мен қорғауды бақылау жүйелерін дамыту;

- ресурс және энергия үнемдеу технологияларын енгізуді ынталандыру, қайталама ресурстарды пайдалану үлесін ұлғайту, қалдықтарды кәдеге жарату дәрежесін арттыру.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы өңірлік экономикалық тетікті жетілдіру мыналарды көздейді:

- шаруашылық және өзге де қызметтің қоршаған ортаның жай-күйіне теріс әсерін экономикалық бағалау әдістерін дамыту;

- қоршаған табиғи ортаның ластануы үшін төлемдерді жетілдіру;

- технологиялық процестер мен өндірілетін өнімдердің халықаралық стандарттар жүйесіне дәйекті көшу;

- биологиялық әртүрлілікті, экожүйелер мен ландшафттарды сақтау, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар мен бірегей табиғи ресурстары мен қасиеттері бар аумақтар желісін дамыту, табиғатты шектеулі пайдалану аймақтарын кеңейту жөніндегі қызметті күшейту.

Табиғи ресурстарды игеру өңірлеріндегі шаруашылық дамуды реттеу мынадай бағыттар бойынша жүзеге асырылуға тиіс:

- аумақтың табиғи ресурстарын есепке алу және әлеуметтік-экономикалық

бағалау, табиғи ресурстар кадастрларын жүргізу;

- табиғи ресурстарды пайдалану, молықтыру және қоршаған ортаны қорғау жөніндегі өңірлік нысаналы бағдарламаларды әзірлеу және іске асыру;

- табиғи ресурстарды пайдаланудың табиғат қорғау және экологиялық лимиттерін лицензиялық негізде ұйымдастыру және белгілеу (қоршаған ортаға ластаушы заттардың шығарындыларына, төгінділеріне және қалдықтарды орналастыруға арналған лимиттер және табиғи ресурстарды экожүйеден алуға арналған лимиттер);

- табиғи ресурстарды пайдаланудан немесе пайдалануға беруден алынуы тиіс кірістердің мөлшерін айқындау, табиғи ресурстарды молықтыру үшін табиғат пайдаланғаны үшін төлемдердің бір бөлігін пайдалануды қамтамасыз ету;

- табиғи ресурстарды қорғауды, пайдалануды және молықтыруды басқару жөніндегі қызметті қаржыландыру үшін жағдайларды қамтамасыз ету;

- табиғатты пайдалану және қоршаған ортаны қорғау саласындағы қызметтің жекелеген түрлерін лицензиялау;

- аймақтық деңгейде қорғалатын табиғи аумақтар желісін дамыту;

- аймақтық деңгейде қоршаған ортаны қорғау және табиғат ресурстарын тиімді пайдалану мәселелері бойынша халықаралық серіктестікті құру.

Әрине, аймақтың тұрақты дамуын реттеу тетіктерінің барлық аталған элементтерін бірден құру мүмкін емес. Олар тұрақты даму ұзақ мерзімді болған кезде толық көрініс қабылдайды. Әзірге тұрақты дамуға көшу кезеңінде механизм де өтпелі сипатқа ие болады. Сонымен қатар, келесі тармақтар ерекше назар аударуға тұрарлық.

1. Аймақтардың табиғи ресурстарын ұтымды пайдалану оларды жан-жақты есепке алу кезінде ғана жүзеге асырылуы мүмкін. Мұндай есеп әдетте табиғи ресурстар кадастрларын құруда көрініс табады және минералды-шикізат, жер, су, биологиялық, рекреациялық ресурстарды бағалауды қамтиды. Қазақстанда кадастрларды әзірлеу тәжірибесі бар, бірақ олар республикалық деңгеймен (өңірлік кадастрлар жоқ) және негізінен тек минералдық-шикізаттық, жер және су ресурстарымен шектеледі.

2. Сонымен қатар, Қазақстан үшін аумақтық ресурстар сияқты табиғи ресурстардың бұл түрін бағалау да маңызды. Олар экономикалық қызметке әлі әсер етпеген аудандарды білдіреді. Олардың маңыздылығы мынада: табиғи ортасы өзгермейтін мұндай аудандар белгілі бір елдің аумақтық резерві ғана емес, сонымен қатар әртүрлі минералды-шикізат ресурстарының көзі болып табылады. Олар биосфераға зиянды шығарындыларды бейтараптандырғыш, климаттық жағдайларды тұрақтандырғыш, табиғи циклдар және т. б. ретінде экономикалық құндылыққа ие. Қазақстаннан басқа, XXI ғасырда болжанатын экологиялық жағдайдың жаһандық нашарлауы қарсаңында бағасы өлшеусіз өсетін аумақтық ресурстарға ие елдер көп емес.

3. Аймақтардың табиғи ресурстарының кадастрын құрумен қатар, олардың аумағының экономиканың әртүрлі салаларына қатысты экологиялық

сыйымдылығын айқындау, сондай-ақ олардың дамуының экологиялық тәуекелін бағалау талап етіледі. Экологиялық із-бұл ресурстарды пайдалану/тұтынумен, қалдықтар мен ластаушы заттардың шығарындыларымен және оның ізімен байланысты адамның қоршаған ортаға деген қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажет биологиялық өнімді аймақ [167]. Атмосфераның қызып кетуі, жердің мәдени қабатының сарқылуы, қарқынды экономикалық қызмет нәтижесінде өндірістік және тұрмыстық қалдықтар мен улы өнімдердің жиналуы аймақтардың ассимиляциялық әлеуетіне нұқсан келтіреді.

Экологиялық сыйымдылық гетерогенді және аймақтық сипатта болады, оның айырмашылықтары өндіргіш күштерді орналастыру, аумақты экономикалық дамыту кезінде ескерілуі керек. Экологиялық сыйымдылықты бағалау, егер ескерілсе, оның деңгейі төмен бірқатар аймақтарда жекелеген өндірістерді орналастыруды болдырмауға мүмкіндік береді, ал экологиялық тәуекелдерді экономикалық бағалау оларды экологиялық осал аумақтарда орналастыруды тиімсіз етеді.

Аймақтардың тұрақты дамуы экологиялық проблемалардың шиеленісуін болдырмау және қоршаған ортаның сапасын жақсарту мақсатында Қазақстан аумағы бойынша антропогендік жүктемелерді неғұрлым ұтымды бөлуді талап етеді. Бұған аумақтың экологиялық-экономикалық құрылымы, яғни табиғи орта мен экономикалық қызметтің әртүрлі түрлері арасындағы теңдестірілген қатынасқа қол жеткізу арқылы қол жеткізуге болады. Аумақтың экологиялық сыйымдылығы шексіз емес. Осыған байланысты аймақтардың озық ғылыми-техникалық және әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ететін аумақтарды ұйымдастырудың жаңа нысандарын дамытудың әлемдік тәжірибесі қызығушылық тудырады. Ғылыми қалашықтар, экоқалалар, агро-және техноэкоқалашықтар, технологиялық ауылдар – жиі кездесетін нысандар. Бұл құрылымдар экологиялық мәселелерді шеше отырып, ауылдық жерлердің дамуына, ауыл шаруашылығы секторын жандандыруға және инновациялық қызметті енгізуге ықпал ете алады.

1. Өздеріңіз білетіндей, олар орналасқан кәсіпорындар мен аймақтардың мүдделері көбінесе сәйкес келмейді. Нарықтық ортадағы кәсіпорындарды басқарудың басты бағыттары: табысты көбейту, нарықтағы үлесті ұлғайту, өнім сапасын жақсарту, өз құнын және бағасын төмендету арқылы тауарларының бәсекеге қабілеттілігін жоғарылату. Бұл жағдайда аймақтық тұрақты даму мәселелері назардан тыс қалуы мүмкін. Мәселен, кәсіпорындарда табиғатты қорғау іс-шараларына қызығушылық жоқ, себебі оған жұмсалған қаржы өнімнің қымбаттауына, әрі бәсекеге қабілеттілігінің төмендеуіне әкеледі. Сондай-ақ, олар қазіргі аймақтық мүдделерге сай келмеуі мүмкін, өйткені өндіріс қарқынын баяулатады, тұрмыс деңгейінің өсуін тежейді. Осындай қайшылықтарды тек аймақтық, шаруашылық жүргізуші субъектілер мен халықтың экономикалық, әлеуметтік және экологиялық мүдделерін ұштастыратын икемді аймақтық экономикалық жүйе арқылы жоюға болады.

Мұнда, аймақтық экономикалық, әлеуметтік және экологиялық міндеттерге

қол жеткізу жағдайлары кәсіпорындардың өндірістік және нарықтық әрекеттері аясында іске асатынын ескеру маңызды. Бұл бағытта аймақтың бюджеті, сондай-ақ ауыл халқының әл-ауқаты осы істегі табыстарына тікелей тәуелді. Экологиялық мәселелер кәсіпорындардың арнайы тазалау құралдарын орнатуы және қоршаған ортаға зиянсыз технологияларды пайдалануы арқылы шешіледі.

Осыған орай, аумақтар мен сол аумақтардағы кәсіпорындардың мақсаттарын жалпылама даму мақсатына сай етіп, аймақтық дамудың басымдықтарымен ұштастыру қиындығы туындайды. Бұл мәселе салық саясатын тиімді жүргізу арқылы және кәсіпорындар мен аймақтардың қаржысын қалыптастыру мен жұмсау қағидаттарын, пропорцияларын белгілейтін жазалау, шектеу және ынталандыру жүйелерін енгізу арқылы шешілуі тиіс. Салық төлеу міндетті болса, санкцияларға қатысты кәсіпорындар нақты жағдайларда не тиімді екенін өздері таңдауға, белгілі бір еркіндікке ие болуы тиіс. Яғни, табиғат қорғауға қосымша қаржы жұмсап, шектеулерге сай болу немесе шектеулерді бұзып, айыппұл төлеу арқылы үнемдеу мүмкіндігі болуы керек.

Шетелдік тәжірибе санкциялар мен ынталандырудың түрлі амалдарын қамтиды: белгіленген рұқсат етілген шығарындылар шегіндегі ластану үшін төлемдер, нормадан асқан ластану үшін айыппұлдар, қоршаған ортаның ластануы салдарынан жұмысшылардың денсаулығына келтірілген зиян үшін өтемақы, болжамды зардаптарды ескере отырып, өндірістік апаттар қаупін бағалайтын сақтандыру жарналары, табиғат ресурстарын пайдалану үшін төлемдердің арнайы жүйесі, қорғау құралдарына салықтық жеңілдіктер және аймақтық және мемлекеттік деңгейдегі экологиялық бағдарламаларды тегін қаржыландыру [168].

Тұрақты аймақтық даму тетігі үшін табиғатты пайдалану үшін төлемдер жүйесі бірнеше түрге бөлінеді. Әр түрлі жүйелер табиғатты пайдаланудың экологиялық, экономикалық және әлеуметтік әсерлерін реттеуге бағытталған. Төменде осы жүйелердің негізгі түрлері келтірілген:

1) Ресурстарды пайдалану үшін төлемдер (экологиялық төлемдер): - жүйе табиғи ресурстарды пайдалануға байланысты төлемдерді қамтиды. Мысалы, ормандарды, су қорларын, минералдық ресурстарды немесе жерді пайдалану үшін төлемдер; - ресурстарды пайдаланудың тиімділігін арттыру үшін осы төлемдер көбіне табиғи ресурстардың шектелгендігі мен құнын ескере отырып белгіленеді.

2) Ластау үшін төлемдер: - қоршаған ортаға зиян келтіргені үшін төлемдер. Мысалы, өнеркәсіптік кәсіпорындар, көлік құралдары мен энергетикалық нысандар ауаға зиянды заттар шығарса, төлем жасауы керек, яғни бұл экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған маңызды экономикалық құрал.

3) Қалдықтарды шығару үшін төлемдер: - қалдықтарды өңдеу немесе жоюға байланысты төлемдер. Бұл жүйе қалдықтарды азайту және қайта өңдеуді ынталандырады; - төлемдер қалдықтардың көлеміне, қауіптілік дәрежесіне немесе олардың өңделуіне қатысты белгіленеді.

4) Қоршаған ортаны қорғау және қалпына келтіру үшін төлемдер: - жүйе экологиялық қалпына келтіру, табиғат қорғау шараларына қатысу немесе

экологиялық бағдарламаларды жүзеге асыру үшін төлемдерді қамтиды; - мұндай төлемдер табиғатты пайдалану кезінде оның қалпына келуін қамтамасыз етуге көмектеседі.

5) Табиғи ресурстарды сақтауға бағытталған ынталандырулар: - кейбір жүйелер табиғи ресурстарды үнемді пайдалану мен олардың қорларын сақтауды ынталандыру үшін әр түрлі жеңілдіктер мен субсидиялар ұсынады.

Тұрақты дамудың аймақтық тетігінің құрамында дамыған елдердің тәжірибесі көрсетіп отырғандай, кәсіпорындарға ластаушы заттар шығарындыларының "резервтерін" сату және тиісінше сатып алу құқығын беруге байланысты шаралар, яғни нақты шығарындылар деңгейі мен шекті жол берілетін шығарындылар нормасы арасындағы айырмашылық бар. Бұл жағдайда шығарындыларды азайтуға ынталандыру едәуір артады және олардың әлеуметтік-экономикалық және экологиялық мәселелерінің кешенін шешу кезінде кәсіпорындардағы қолда бар ресурстарды маневрлеу еркіндігі артады.

Аймақтың кәсіпорындары табиғатты қорғау шараларының пайдасын шынымен сезінуі керек. Олардың мөлшері, экономикалық залалдың төмендеуіне сай болуы қажет, ол қоршаған орта жағдайының жақсаруының нәтижесінде туындайды: жұмысшылардың аурушаңдығының және жабдықтардың істен шығуының азаюы, сонымен қатар, табиғатқа артық салмақ түсірмегені үшін ынталандыру арқылы, ластаушы заттардың шығарындыларына салынатын айыппұлдардың немесе төлемдердің азаюы. Әсер кәсіпорын деңгейінде былайша көрініс табады: өндіріс көлемі мен сипаты – қауіпсіздікке салынған инвестициялар – ластану деңгейі – персоналдың аурушаңдығы – еңбекке жарамдылықтың төмендеуінен, жабдықтардың шығынынан, айыппұлдар мен төлемдерден болатын шығындар.

Салықтар, төлемдер мен айыппұлдардың мөлшерін белгілеу керек, бір жағынан, кәсіпорындардағы табиғатты қорғау қызметін ынталандыратындай, екінші жағынан, олардың ресурстық мүмкіндіктері мен бәсекеге қабілеттілігіне нұқсан келтірмейтіндей болуы қажет, себебі тек олардың жоғары әлеуеті ғана аймақтық дамудың экономикалық негізін құрайды. Қазіргі уақытта бұл өлшемдерді бағалау мәселесі өте өткір. Бір жағынан, бірқатар аймақтардағы антропогендік жүктеменің қазіргі жоғары деңгейі табиғатты қорғау қызметіне қомақты қаражат салуды талап етеді. Екінші жағынан, бұл қаражаттың көздері бюджет қаражатының жалпы шектеулілігіне, Өңдеуші өнеркәсіптің көптеген кәсіпорындарының шығынына байланысты шектеулі. Мұндай жағдайларда, мысалы, көптеген кәсіпорындар дамыған елдерде қабылданған шығарындылар үшін айыппұл деңгейлерін пайдаланған кезде тиімсіз болады.

Мұндай мәселеде, әрине, табиғи ортаны сақтау әрекеттерін іске асыруды кейінге қалдыруға болмайды, бірақ бұл сатылап жүргізілуі тиіс. Мәселен, шығарындылар үшін төлемдерді енгізу салыстырмалы түрде кішігірім ставкалардан басталуы қажет. Бұл кәсіпорындарға қазіргі жағдайларға үйлесуге мүмкіндік береді. Алайда, болашақта мұндай төлемдер, нарықтық жүйенің

жағдайында материалдық мүмкіндіктердің дамуын ескере отырып, тұрақты түрде артуы тиіс. Төлемдердің ұлғаюы қоршаған ортаны қорғауға деген тұрақты талаптың туындауына себеп болуы тиіс.

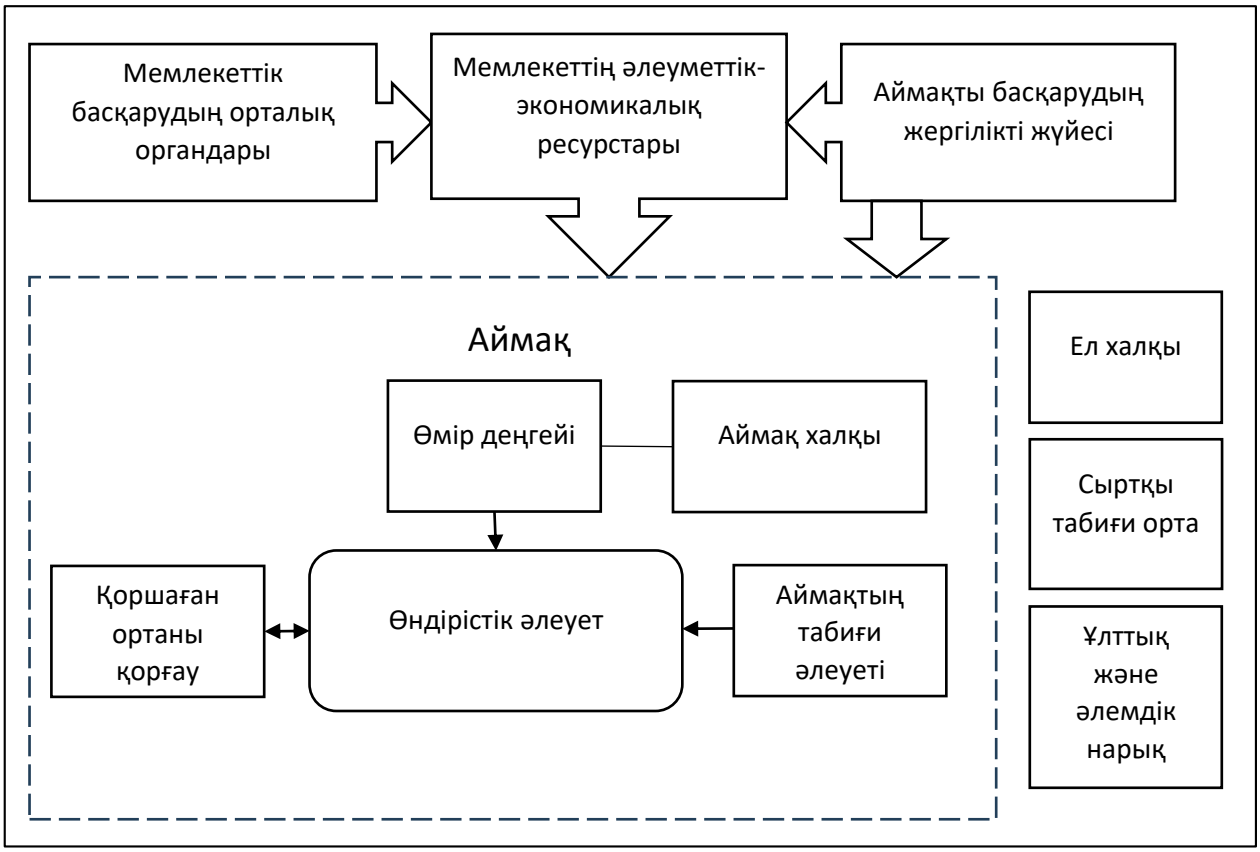
Аймақтардың тұрақты даму тетігінің маңызды элементі оның бюджеті болуы тиіс. Аймақ бюджетін жұмсау пропорциялары аймақтардың тұрақты даму мақсаттарымен тығыз байланысты болуы тиіс. Осыған байланысты аймақтық бюджет шығыстарының мынадай негізгі баптарын бөліп көрсету орынды болып көрінеді:

- өз кәсіпорындарының жоғары бәсекеге қабілеттілігін қолдау үшін экономикалық салаға;
- халықтың тұрмыс жағдайын жақсарту мақсатында инфрақұрылым мен әлеуметтік саланы дамытуға;
- аймақтардағы экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан тиімді кәсіпорындардың қоршаған ортаны қорғау жүйелерін жетілдіруге;
- қоршаған орта сапасының нашарлауынан зардап шеккен немесе техногендік апат қаупіне тап болған халыққа өтемақы беруге.

Республикалық бюджет қаражаты да пайдаланылуға тиіс. Олар аса ірі экологиялық проблемаларды шешу, жекелеген аймақ өз бетінше шеше алмайтын Елеулі апаттардың салдарын жою үшін қажет.

Аймақтарды тұрақты дамытудың негізі – тиімді басқару жүйесі. Бұл жүйе аймақтық дамудың түрлі жолдарын, олардың өзара байланысын ескере отырып, қабылданатын шешімдерге байланысты бағалауға мүмкіндік береді. Бұл үшін процестерді дұрыс көрсететін концептуалды модель қолданылады. Модельдің шамамен құрылымы 5-суретте көрсетілген.

Әрбір модель блогында тиісті процестердің сандық көрсеткіштерін анықтауға мүмкіндік беретін әдістер жиынтығы болады. Блок кірістері олар үшін қажетті сандық мәндерді алу үшін қажетті сыртқы ақпарат ағындарын сипаттайды.

Ескерту - Автормен құрастырылған

5 сурет - Аймақтардың тұрақты даму моделінің құрылымы

Әрі қарай, бұл бағалаулар есептеулердің орта және қорытынды нәтижелерін көрсететін шығыс ағындарында бейнеленеді. Енді кейбір блоктар арасындағы қатынастардың мән-жайларын тереңірек зерттейік.

Олай болса, өндіріс блогы мен өндірістік ресурстардың әсерінен белгіленеді:

- аймақтарда өндірілетін өнімнің құрылымы мен мөлшері;
- аймақ ішінде тұтыну мен жинақтауға аударымдар, сондай-ақ сыртқа тасымал көлемі;
- қоршаған ортаны қорғауға жұмсалатын қаржы;
- қоршаған ортаға түсетін ластаушы заттардың шығарындылары мен төгінділерінің саны.

Осындай бағаларды жасау үшін алғашқы мәліметтер аймақтағы кәсіпорындар мен ұйымдардың өзара іс-қимылын, сондай-ақ сыртқы ортамен байланысын көрсететін салааралық қаржылық және заттай ағындар ретінде құрылады: салықтық стандарттар, шектеулер, санкциялар және ынталандырулар жүйесі. Айта кетелік, алғашқы деректердің кейбір бөлігі субъектілік әсер етеді және аймақтық, сыртқы басқару жүйелерімен реттеледі (оның ішінде салық мөлшерлемелері, төлемдер мен

ластану айыппұлдары); басқа бөлігі салыстырмалы түрде объективті сипатқа ие. Бұл өндіріс және өндіріс шығындары арасындағы, өндіріс технологиясы мен шығарындылар көлемі арасындағы байланыстарды қамтиды.

"Табиғи орта" бөлімінде қолданылатын тәсілдердің арқасында оның негізгі құрамдас бөліктеріндегі ластаушы заттардың мөлшері мен тығыздығы анықталады: ауа, су және топырақ, сондай-ақ шуылдың деңгейі және тағы басқалары. Бұл бағалауды жасау үшін, адамның өндірістік және тұрмыстық іс-әрекеттеріне байланысты ластаушы заттардың кіру қарқынын, заттардың табиғи ортадағы таралуын және әрқайсысындағы қалпына келтіру процесстерін, ластаушы заттардың аймақтар арасындағы тасымалын ескеру қажет.

Осындай бағалауды жүргізу үшін бастапқы деректер, аймақтағы кәсіпорындардан және көршілес аумақтардан, аймақтың табиғи ортасына түсетін ластаушы заттар туралы; сонымен қатар, осы заттардың аумақтан тыс шығуы туралы мәліметтер, және қалпына келтіру процесстерінің нәтижесінде табиғи ортаның әр түрлі салаларындағы ластаушы заттардың құрамының өзгеру ерекшеліктерін анықтайтын сандық заңдылықтар қажет.

"Халық" блогы облыстық тұрғындардың және еңбек ресурстарының болашақ санын, жасы мен әлеуметтік құрамын белгілеуге ықпал жасайды, сондай-ақ туу, қайтыс болу, әлеуметтік өзгерістер және көші-қон үдерістерінің ерекшеліктерін ескереді. Бұдан басқа, аумақта күтілетін тұрмыс жағдайларына, табиғи ортаның күйіне, материалдық игіліктермен және қызметтермен қамтамасыз ету деңгейіне қатысты халықтың сапалық белгілерін (ауырушаңдық, орташа өмір сүру ұзақтығы және т.б.) анықтауға мүмкіндік береді. Осыған "табиғи орта" және "өмір сүру деңгейі" блоктарынан бастапқы мәліметтер қолданылады. Көші-қон ағындарын талдау үшін өндірістің жұмыс күшіне деген қажеттілігі, зерттеліп отырған аймақтағы және мемлекеттің басқа бөліктеріндегі тұрғын үй жағдайларының арақатынасы туралы деректерді пайдалануға болады. Бастапқы мәліметтердің бір бөлігі (туу туралы болжамдар, ішінара қайтыс болу, әлеуметтік қозғалыс параметрлері) осы блоктың ішінде қалыптастырылады.

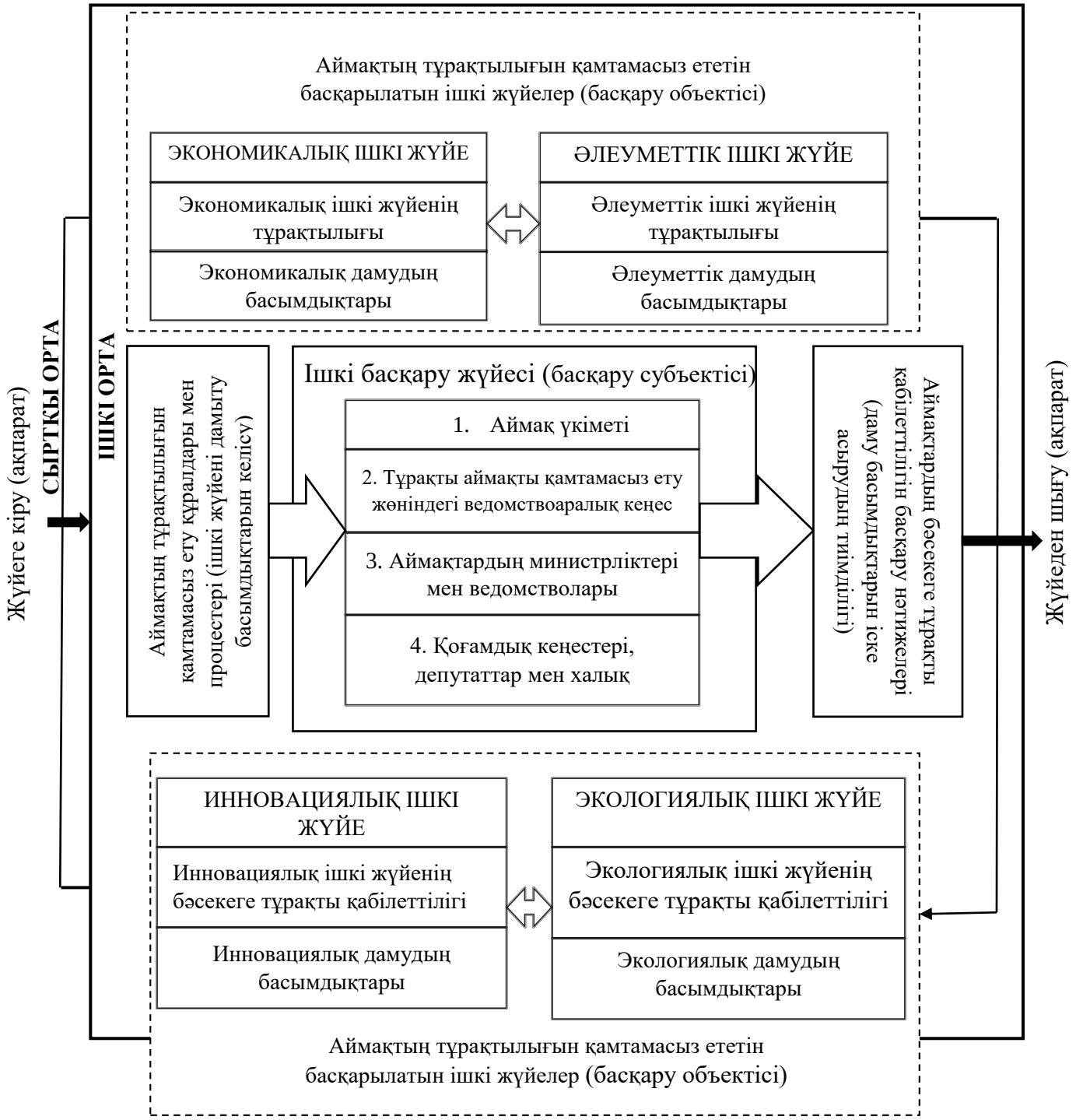
"Халық" блогы кіріс мәліметтерді қамтиды: "өндіріс" (еңбек ресурстарының мөлшері мен құрамы), "өмір сүру деңгейі" (жан басына шаққандағы орташа тұтыну көрсеткіштері, сондай-ақ басқа да сипаттамалар есебі үшін) және "табиғи орта" (онымен байланысты жүктемелерді бағалау үшін). Сонымен қатар, бұл блок арқылы жергілікті басқару органдарына аймақтық деңгейде қабылданған шаруашылық шешімдерге қатысты халық пікірі туралы деректер жіберілуі қажет.

Аймақтың тұрақтылығын қалыптастыру және дамыту процесі қазіргі заманғы сын-қатерлерге барабар басқару жүйесін құру жағдайында стихиялық емес, басқарылуы мүмкін. 6-суретте аймақтың тұрақтылығын басқарудың тұжырымдамалық моделі ұсынылған, ол екі негізгі блоктан тұрады аймақтың тұрақтылығын басқару ішкі жүйесі және басқарылатын Ішкі жүйе.

Басқарудың ішкі жүйесіне аумақтың тұрақтылығының жоғары деңгейін қамтамасыз ету бойынша шешімдер қабылдауға жауапты өңірлік басқару органдары кіреді. Тиісті министрліктер мен ведомстволарда жауапты орындаушыларды анықтап қана қоймай, сонымен қатар өңірдің Үкіметі жанынан орнықтылықты қамтамасыз ету жөніндегі ведомствоаралық кеңесті құратын алқалы орган құру маңызды. Оның құрамына министрліктер мен ведомстволардың, шаруашылық жүргізуші субъектілердің, ғылыми-білім беру мекемелерінің, қоғамдық ұйымдардың және т. б. өкілдерін қосқан жөн. Салааралық кеңестің басты міндеті - аймақтың тұрақты дамуының жоғары деңгейіне жетуге және оны сақтауға бағытталған аумақтық дамудың басым бағыттарын әзірлеу, тұрақтылықты басқару мониторингі жүйесін құру, сондай-ақ дамудың стратегиялық басымдықтарын жүзеге асыру тетіктерін жасау.

Аймақтардың тұрақтылығын басқару процесіне тек аумақтық басқару органдары ғана емес, сонымен қатар халық, депутаттар, қоғамдық кеңестер, ғылыми-білім беру мекемелері де қатысуы керек. Тек осы жағдайда аймақтың барлық мүдделі тараптарымен келісілген тұрақтылықтың жоғары деңгейіне қол жеткізу және оны ұстап тұру жөніндегі дамудың басымдықтарын айқындауға болады.

Басқарылатын тұрақтылық ішкі жүйесі аймақтың мынадай ішкі жүйелерін қамтиды: экономикалық, әлеуметтік, инновациялық және экологиялық. Олар бір-бірімен байланысты және өзара әрекеттеседі. Аумақтық басқару органдары үшін осы ішкі жүйелердің теңгерімді жұмыс істеуі мен дамуын қамтамасыз ету міндетін шешу маңызды болып табылады, өйткені бұл жағдайда ғана орта және ұзақ мерзімді перспективада өңірдің тұрақтылығының жоғары деңгейіне қол жеткізуге және сақтауға және сол арқылы халықтың өмір сүру сапасының өсуіне ықпал етуге болады.

Ескерту - Автормен құрастырылған

6 сурет - Тұжырымдамалық басқару моделі аймақтың тұрақтылығы

Модельге кіру ретінде аймақтың тұрақтылығын басқару процестерін қамтамасыз ету үшін қажетті ақпарат, соның ішінде тиісті құралдар жиынтығы қолданылады. Модельден шығу кезінде аймақтың тұрақтылығын қамтамасыз ету

бойынша басқарушылық шешімдер қабылдау нәтижелері туралы ақпарат қолданылады. Осы ақпаратты ескере отырып, тұрақтылықты қамтамасыз ету жөніндегі іс-шаралар кешенін іске асыруды ұзарту туралы шешімдер қабылданады және қажет болған жағдайда оларды түзету жүргізіледі. Осылайша, аймақтың тұрақтылығын қамтамасыз ету саласында басқарушылық шешімдерді әзірлеу үшін жаңа ақпараттың түсуінің үздіксіздігі мен цикльділігі қамтамасыз етіледі.

Аймақтардың тұрақтылығын басқарудың ұсынылған моделін аумақтық басқару практикасына енгізу аумақтардың бәсекелестік артықшылықтарын қалыптастыруға, дамытуға және тиімді пайдалануға, қауіптерді уақтылы көрсетуге мүмкіндік береді, бұл халықтың өмір сүру сапасын арттыруға ықпал етеді.

Сонымен, аумақтардың тұрақты дамуына жетудің ұйымдастырушылық-экономикалық механизмдерінің нәтижелілігі заңнамалық актілер мен заңға бағынышты нормативтік құжаттарға, сондай-ақ өңірлік бағдарламалардың іске асуына тығыз байланысты.

Осыған орай, аумақтардың тұрақты дамуын қамтамасыз етудегі институционалдық және реттеуші өзгерістер – аймақтық саясаттың маңызды элементі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу негізінде келесі тұжырымдар мен ұсыныстар жасалынды:

1) Тұрақты дамудың мәні мен факторларына теориялық көзқарастарды зерттеу мәселенің аймақтық аспектісінің мәні мен маңызды ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Біріншіден, аймақтардың тұрақтылығы өзара байланыстағы әлеуметтік, экологиялық және экономикалық проблемаларды шешуді көздейді; екіншіден, аймақтық деңгейдегі тұрақтылықтың барлық тұжырымдамалары "XXI ғасырға арналған жергілікті күн тәртібінде" тұжырымдалған жергілікті жағдайлар мен қажеттіліктерді ескеруді, сондай-ақ жергілікті деңгейден тыс мәселелерді шешу үшін ынтымақтастықты дамытуды талап етеді; үшіншіден, аймақтың тұрақты дамуы қазіргі ұрпақ пен болашақ үшін ресурстар мен мүмкіндіктерді әділ бөлуді қолдау арқылы мүмкін болады.

2) Әлеуметтік тұрақтылық пен табиғат қауіпсіздігін қатар қамтамасыз ете отырып, бүгінгі және ертеңгі күндерде де тұрақты әрі жоғары экономикалық өсуді кепілдендіретін жағдайлар мен ресурстардың, олардың сипаттамаларының жиынтығы ретінде түсіндірілетін, аймақтардың тұрақты дамуының объективті және субъективті факторлары айқындалып, сипатталды. Атап айтқанда, аймақтардың тұрақты даму факторларының: табиғи - ресурстық; әлеуметтік-экономикалық; өндірістік; инновациялық-технологиялық; институционалдық; экологиялық сияқты ірі топтары бөлінді.

3) Тұрақты аймақтық даму проблемаларын зерттеуге қазіргі заманғы әдіснамалық тәсілдерді талдау көп деңгейлі әлеуметтік-экономикалық жүйелердің стратегияларында кеңістіктік компоненттерді ескеруге мүмкіндік беретін аймақтық және кеңістіктік тәсілдерді интеграциялау қажеттілігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Аталған әдістемелік тәсіл бір жағынан әрбір санатқа өз орны мен мазмұны бөлінетін аймақтық тұрақты дамудың тұжырымдамалық апаратын құруға, ал екінші жағынан – капитал мен жұмыс күшінің еркін аймақ аралық қозғалысын ескере отырып, тұрақты даму процестерін жаңартылған негізде зерттеуге мүмкіндік береді.

4) Аймақтарды дамытудың әлемдік тәжірибесін жалпылау көптеген сарапшыларға жаһандық сын-қатерлердің күшеюі жағдайында тұрақты аймақтық даму проблемаларын шешу барған сайын күрделене түседі және аймақтардың тұрақтылық деңгейін барабар бағалау негізінде ұтымды басқару шешімдерін қабылдауды талап етеді деген маңызды қорытындыға келуге мүмкіндік берді. Ол үшін ғылыми негізделген әдіснамалық тәсіл және өңірдің тұрақтылық деңгейін мониторингтеу мен бағалаудың тиімді құралы қажет.

5) Әлемдік тәжірибе мен ғылымда аймақтардың тұрақтылығын анықтауға бағытталған түрлі жүйелер бар. Олар әр түрлі көрсеткіштер мен өлшемдерге ие. Көптеген жүйелер Еуропа, Солтүстік Америка және Қытай сияқты үлкен аймақтарға назар аударады. Сонымен бірге, бұл әдістер статистикалық деректердің қол жетімділігінің төмендігіне байланысты дамушы елдердің аймақтарының тұрақтылық деңгейін өлшеуге мүмкіндігі төмен болды. Қолайсыз климаттық және әлеуметтік-

экономикалық жағдайлары бар бұл аймақтарда, әсіресе шалғай жерлерде тұрақтылық проблемалары өзекті болып табылады.

6) Қолданыстағы әдіснамалық тәсілдерді жалпылау Қазақстандағы аймақтардың тұрақтылық деңгейін бағалаудың бірқатар ерекшеліктері мен қиындықтары бар деген қорытындыға келуге мүмкіндік береді, өйткені оған бірқатар қосымша факторлар әсер етеді – аймақтық процестерді жеткіліксіз жолға қойылған есепке алу және ақпаратқа қол жеткізудегі шектеулер. Осы ерекшеліктерді ескере отырып, Қазақстан аймақтарының жағдайына бейімделген және өзгертілген әдістеме ұсынылады, онда аймақтардың тұрақты даму көрсеткіштерінің үш негізгі блогы: әлеуметтік, экономикалық, экологиялық бөлінді.

Жаңа әдістеменің артықшылықтары: толыққанды бағалау мүмкіндігі бар; жергілікті басқару ұйымдарының жедел бақылау, жоспарлау және болжау жұмыстарына қолдануға ыңғайлы; аймақтардың тұрақты дамуына қолдау көрсететін мемлекеттік реттеуді жақсарту бойынша шешімдер қабылдауға көмектеседі.

7) Аймақтардың әлеуметтік-экономикалық және экологиялық тұрақтылығын бағалаудың жаңартылған әдістемесімен жасалған зерттеулер мен тексерулердің нәтижелері тұрақты даму міндеттеріне қол жеткізудегі аймақтардың алшақтықтарын анықтайды. Бұдан басқа, осы еңбек тұрақты даму саласындағы алдағы жобаларды қадағалау және жоспарлау үшін тиімді құралдардың қажеттігін, әр түрлі типтегі аймақтардың өзгешеліктерін ескере отырып, белгілеуге жол ашады.

8) Қазақстан аймақтарының әлеуметтік-экологиялық-экономикалық тұрақтылығы деңгейін, сонымен қатар жергілікті жағдайлар мен ішкі және сыртқы факторлардың әсерін ескере отырып, анықталған проблемаларды, тәуекелдер мен ТДМ-ға қол жеткізу қатерлерін бағалау негізінде олардың перспективалық дамуының - пессимистік, шынайы және оптимистік үш сценарийі қалыптастырылды. Сценарийлер Қазақстанның 4 ірі аумақтық аймағы - Батыс, Шығыс және Орталық, Оңтүстік және Оңтүстік – Шығыс, Солтүстік макроөңірлері үшін жеке әзірленді, олардың құрамына бірнеше облыстар кіреді. Сценарийлерді әзірлеуге мұндай тәсіл табиғи-климаттық ерекшеліктерді, экономикалық бағыт пен әлеуметтік өсудің ерекшеліктерін, сонымен қатар елдің аймақтарындағы экологиялық жағдайды назарға алуға жол ашады.

9) Аймақтардың әртүрлілігіне байланысты тұрақты дамуға қол жеткізудің ең тиімді жолдарын анықтау келесідей:

а) ауыл шаруашылығы бағытындағы аймақтар үшін ауыл шаруашылығы шикізатын қайта өңдеудің тиімді дамып келе жатқан секторын құру, оның негізгі секторларын цифрландыру, аграрлық-өнеркәсіптік өндіріске ғылыми-техникалық инновацияларды енгізу, жасыл ресурстық - суды үнемдейтін технологияларды дамыту, АӨК тиімді жұмыс істейтін кластерлерін қалыптастыру.

б) орташа тұрақтылық деңгейі бар өндіруші аймақтардың шикізаты үшін: өндірілетін шикізатты терең өңдеу бойынша өндірістер құру, энергия мен энергия үнемдеудің баламалы көздерін пайдалану, өңдеуші салаларды, кәсіпкерлікті дамыту, инфрақұрылымды, көлік пен байланысты жаңғырту қажет. Қоршаған ортаны қорғау,

жасыл технологияларды енгізу, әсіресе Каспий теңізінің қайраңында іс-шараларды жандандыруды, өңір тұрғындарының әлеуметтік әл-ауқатын арттыруды қамтамасыз ету маңызды.

в) экономика тұрақтылығының жеткілікті жоғары деңгейі бар аймақтар - Астана және Алматы қалалары үшін көлік инфрақұрылымын жетілдіру, ауаның ластануына қарсы күрес жөніндегі шараларды жандандыру, өңдеу өнеркәсібін, инфрақұрылымды, ғылыми, мәдени және өзге де орталықтарды қарқынды дамыту, туризм және демалыс инфрақұрылымын қалыптастыру жөніндегі тиімді шаралар қажет.

10) Қазақстан аймақтарында әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ету мақсатында мынадай тетіктер ұсынылады:

- отбасының жан басына шаққандағы орташа табысын ескере отырып, әлеуметтік төлемдерді дербестендіру жолымен халықты әлеуметтік қорғаудың, оның ішінде халықтың әлсіз қорғалған бөлігін әлеуметтік қамсыздандыру саласындағы атаулылығын күшейту;

- жергілікті бастаманы күшейту, әрбір өңірде әлеуметтік даму қорларын құру арқылы жергілікті бюджеттің қаржысы мен сол аймақтағы кәсіпорындардың, ұйымдар мен мекемелердің нысаналы төлемдерін пайдалану;

- осы аймақ үшін орташа шығыстарды өтеу және әлеуметтік объектілер мен жабдықтардың қалыпты пайдаланылуын қамтамасыз ету үшін олар орналасқан аймақтардың ерекшелігін ескере отырып, бірақ аймақтар ең төменгі нормативтерден төмен емес әлеуметтік саланы қаржыландыру көлемін белгілеу;

- өнеркәсіптік, ауыл шаруашылығы, құрылыс және өзге де өндірістердің әлеуметтік инфрақұрылым объектілерін дамытуға бағытталған табысының бір бөлігіне салықтарын төмендету;

- әлеуметтік инфрақұрылымды сақтау және дамыту үшін оларды біртіндеп өтей отырып, белгілі бір мерзімге мемлекеттік нысаналы облигациялар шығару. Бұл ретте түскен қаражаттың атаулылығы болуға және тек қана әлеуметтік инфрақұрылымды (жолдар, мектептер, ауруханалар және т. б.) дамытуға бағытталуы тиіс;

- экономикалық жағынан артта қалған және шалғай аудандарда, сондай-ақ табиғи-экономикалық жағдайлары қолайсыз аймақтарда орналасқан шаруашылықтар үшін негізінен республикалық бюджет есебінен тұрғын үйлер мен әлеуметтік инфрақұрылым объектілерінің құрылысын қаржыландыру.

11) тұрақты экономикалық дамуға қол жеткізу саласындағы аймақтық саясатты іске асыру әдістері мен тетіктерін жетілдірудің мынадай бағыттары ұсынылады.

а) стартаптар, ғылымға сүйенетін жаңа өндірістерді қолдау арқылы, цифрлық технологиялар (3D-басып шығару, роботтық техника, компьютерлік тіл білімі, жасанды интеллект және басқалары) дамыту және дәстүрлі салалар өндірісін жаңарту жолымен аймақтардың салалық құрылымын сапалы түрде жаңалау - "ақылды" технологияларды, сенсорлық интерфейстерді қолдану және т.б.

б) мемлекеттік-жекеменшік серіктестікті дамыту маңызды мәселе. Ол үшін әртүрлі қаржыландыру көздерін іздеу және оларға жол ашу керек. Сонымен қатар, әлеуетті инвесторларға қолайлы орта қалыптастыру маңызды. Инвестициялық

ағындарды тиімді қайта бөлуді қамтамасыз ету. Сыртқы қаржыландыруды тартудың стандартты емес схемаларын іздеу, аймақтың инвестициялық ашықтығы мен тартымдылығын қалыптастыру (инвестициялық имидж).

в) аймақ экономикасының жаңа салалық мамандануының және еңбек ресурстарының ұтқырлығының қажеттіліктеріне сәйкес еңбек ресурстарының сапасын арттыру үшін жағдайлар жасау.

г) нормативтік-құқықтық базаны және бюджетаралық қатынастарды жетілдіру, салықтық-бюджеттік дербестікті қамтамасыз ету үшін толыққанды бюджеттерге дамуды қалыптастыру жолымен аймақтардың институционалдық ортасын жақсарту. Бастапқы жағдайлар жасау және депрессиялық аймақтардың дамуын ынталандыру.

12) Аймақтардың тұрақты даму тетігінің маңызды элементі оның бюджеті болуға тиіс. Аймақ бюджетін жұмсау пропорциялары аймақтардың тұрақты даму мақсаттарымен тығыз байланысты болуы тиіс. Осыған байланысты аймақтық бюджет шығыстарының мынадай негізгі баптарын бөліп көрсету орынды болып көрінеді:

- өз кәсіпорындарының жоғары бәсекеге қабілеттілігін қолдау үшін экономикалық салаға;

- елдің тұрмыс деңгейін жақсарту мақсатындағы инфрақұрылым мен әлеуметтік саладағы;

- қоршаған ортаның нашарлауынан зардап шеккен немесе техногендік авариялар қаупіне ұшыраған халыққа өтемақы төлеуге.

13) Аймақтардың экологиялық тепе-теңдігін жақсарту, қоршаған ортаның ластануын азайту үшін келесі әдістер мен тетіктер ұсынылады:

- қоршаған ортаның жай-күйіне шаруашылық және өзге де қызметтің теріс әсерін экономикалық бағалау әдіснамасын дамыту;

- қоршаған ортаға келтірілген зиян үшін төлемдерді жақсарту, соның ішінде: а) табиғи қорларды пайдалануға рұқсат үшін бюджетке (республикалық және жергілікті) салық салуды енгізу; б) табиғи ресурстарды дамыту және сақтау мақсатында бюджеттен тыс қорларға нысаналы төлемдерді белгілеу; в) экологиялық қауіпті тауарлар мен қызметтер құнына экологиялық салықтарды қосу; г) экологиялық факторларды ескере отырып, кәсіпорындардың табысына салық салу және өнім өткізу кезінде салық жеңілдіктерін немесе санкциялар жүйесін құру;

- технологиялық процестер мен өндірілетін өнімдерді халықаралық стандарттар жүйесіне ымыраласуы;

- қоршаған ортаның сапасының қолайсыз өзгерістері бар аумақтарды бөлу және қалпына келтіру, зиянды экологиялық салдардан келтірілген азаматтардың денсаулығы мен мүлкіне келтірілген залалды өтеу;

- биологиялық әртүрлілікті, экожүйелер мен ландшафттарды сақтау, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар мен бірегей табиғи ресурстары мен қасиеттері бар аумақтар желісін дамыту, табиғатты шектеулі пайдалану аймақтарын кеңейту жөніндегі қызметті күшейту.

- табиғи және техногендік катаклизмдердің (су тасқыны, өрт, жер сілкінісі, авариялар, қылмыстар және т. б.) салдарларын болдырмау, жанжалдарды жоюға,

пайдалы дәстүрлер мен жаппай бастамалар жасауға дейін кез келген қоғамдық пайдалы қызметті жедел көпжақты ынталандыру;

- әлеуметтік аса құнды және, атап айтқанда, экологиялық таза өнімді өндіру және сату үшін салықтық ынталандыруды қамтамасыз ету;

- тұрақты даму көрсеткіштері негізінде әкімшілік аумақтардың экологиялық жағдайын кешенді жақсарту үшін ынталандыру жасау;

- тұрақты даму көрсеткіштерін жақсартуға байланысты шаруашылық жүргізуші субъектілердің республикалық бюджетке аударымдарының нормативтерін айқындау.

Жоғарыда келтірілген міндеттер, тетіктер мен әдістердің тізімі толық емес, бірақ жиынтығында белгілі бір жүйені құрайды, оның шеңберінде болашақта аймақтардың тұрақты дамуын ынталандыру саясаты жүргізілуі мүмкін.

14) Аймақтардың тұрақтылығын арттырудың әртүрлі сценарийлерін іске асыру көбінесе таңдалған басқару шешімдеріне байланысты болады. Бұл берілген процесс стихиялық емес, басқарылатын болуы керек дегенді білдіреді. Ол үшін аймақтың тұрақтылығын басқарудың тұжырымдамалық моделі жасалды, ол аймақтың тұрақтылығын басқарудың екі негізгі блогынан және басқарылатын ішкі жүйеден тұрады.

Ұсынылған модельге сәйкес басқарудың кіші жүйесі тиісті министрліктерде, ведомстволарда, аймақтық басқару органдарында жауапты орындаушыларды ғана емес, сонымен қатар аймақтық Үкімет жанынан алқалы орган – тұрақтылықты қамтамасыз ету жөніндегі ведомствоаралық кеңесті құруды көздейді. Оның құрамына билік органдарының орындаушыларынан басқа, шаруашылық жүргізуші субъектілердің, ғылыми-білім беру мекемелерінің, қоғамдық ұйымдардың және т. б. өкілдерін қосу ұсынылады. Ведомствоаралық кеңестің маңызды міндеті – аймақтардың тұрақты дамуына жету және оны сақтау үшін аумақтық дамудың басты бағыттарын жасау. Бұған қоса, тұрақтылықты бақылау жүйесін құру және дамудың стратегиялық басымдықтарын жүзеге асыру тетіктерін қарастыру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасының "Жасыл экономикаға" көшуі жөніндегі тұжырымдама туралы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 ж. 30 мамырдағы №577 Жарлығы. - https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1300000577. 20.01.2022.

2 ООН. Меры по борьбе с изменением климата. - https://www.un.org/ru/climatechange/paris-agreement. 20.01.2022.

3 ҚР экологиялық кодексі. Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 қаңтардағы № 400-VI ҚРЗ Кодексі. - https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400. 20.01.2022.

4 Қазақстан Республикасының көміртегі бейтараптығына қол жеткізуінің 2060 жылға дейінгі стратегиясын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2023 ж. 2 ақпандағы №121 Жарлығы. - https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2300000121. 24.01.2022.

5 Panzera, D., Postiglione P. The impact of regional inequality on economic growth: a spatial econometric approach // Regional Studies. – 2022. - № 56(5). – P. 687-702. https://doi.org/10.1080/00343404.2021.1910228.

6 Glinskiy V., Serga L., Novikov A., Litvintseva G., Bulkina A. Investigation of Correlation between the Regions Sustainability and Territorial Differentiation. // Procedia Manufacturing. 14th Global Conference on Sustainable Manufacturing. - South Africa. – 2017. – P. 323 – 329.

7 Haughton G., Counsell D. Regions and sustainable development: regional planning matters // The Geographical Journal. – 2004. - № 170(2). – P. 135-145. https://doi.org/10.1111/j.0016-7398.2004.00115.x.

8 Tian, L., Wang, H.H., Chen, Y. Spatial externalities in China regional economic growth // China Econ. Rev. - 2010. - № 21 (3). – P. 20-31.

9 Elisabeth Conrad and Louis F. Cassar Decoupling Economic Growth and Environmental Degradation: Reviewing Progress to Date in the Small Island State of Malta // Sustainability. – 2014. - № 6. – P. 6729-6750. // https:doi:10.3390/su6106729.

10 Kerschner, C., O´Neill, D. W. Economic Growth and Sustainability. In: Kopnina, H., Shoreman-Ouimet, E. (eds.) // Sustainability: Key Issues. Routledge. – 2015. - P. 243-276.

11 Dietz, R., O'Neill, D.W. Enough Is Enough: Building a Sustainable Economy in a World of Finite Resources // Berrett-Koehler. - San Francisco. – 2013. – P. 205-222.

12 Наше общее будущее. Доклад всемирной комиссии по вопросам окружающей среды и развитию от 4 августа 1987. - https://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf. 10.02.2022.

13 Beckerman, W. Sustainable Development: Is it a Useful Concept? // Environmental. – 1994. - №3. – P.191-209. - // https://doi.org/10.3197/096327194776679700.

14 Lele S. Sustainable development: A critical review // World Development. – 1991. - №19. – P. 607-621. // https://doi.org/10.1016/0305-750X(91)90197-P.

15 Jabareen Y. A New Conceptual Framework for Sustainable Development // Environment, Development and Sustainability. – 2008. - № 10. – P. 179-192. - https://doi.org/10.1007/S10668-006-9058-Z.

16 Ruggerio C. Sustainability and sustainable development: A review of principles and definitions // The Science of the total environment. – 2021. - №786. – P. 147481. - https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2021.147481.

17 Mebratu, D. Sustainability and sustainable development: Historical and conceptual review // Environmental Impact Assessment Review. – 1998. - №18. – P. 493-520. - https://doi.org/10.1016/S0195-9255(98)00019-5.

18 Alizadeh H., Doostvandi M., & Zandsalimi M. Redefining sustainable urban development: A critical analysis in the wake of COVID-19 // Sustainable Development. – 2024. - https://doi.org/10.1002/sd.3018.

19 Robinson, J. Squaring the circle? Some thoughts on the idea of sustainable development. // Ecological Economics. – 2004. - № 48. – P. 369-384. - https://doi.org/10.1016/J.ECOLECON.2003.10.017.

20 Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jørgen Randers, William Behrens. The Limits to Growth. – Washington, 1972. – 211 p. - https://www.clubofrome.org/publication/the-limits-to-growth/.

21 Brief History Of IFIAS. Stockholm, 1972. - https://ifias.ca/index.php/a-brief-history-of-ifias/.

22 Barbier E. The Concept of Sustainable Economic Development // Environmental Conservation. - 1987. - №14. – P. 101 – 110.

23 Harwood R.R. The history of sustainable agriculture. - Sustainable Agricultural Systems, 1990. – P. 3-19.

24 Meadows Donella. Definition of Sustainability. – 1995. - https://donellameadows.org/archives/definition-of-sustainability/#:~:text=

25 Berke P., Conroy M. Are We Planning for Sustainable Development? // Journal of the American Planning Association. - 2000. - №66. – P. 21 – 33.

26 Vare P., Scott W. Learning for a change exploring the relationship between education and sustainable development // Journal of Education for Sustainable Development. - 2007. - № 1. – P. 191-198.

27 Duran C.D., Gogan L.M., Artene A. & Duran V. The components of sustainable develop-ment - a possible approach // Procedia Economics and Finance. - 2015. № 26. – P. 806-811. - https://doi.org/10.1016/S2212-5671(15)00849-7.

28 Устойчивое развитие: новые вызовы / Под ред. ред. Данилова-Данильяна В.И., Н.А. Пискулова. - М.: Издательство «Аспект Пресс», 2015. - 336 с.

29 X. Liang, D. Si, X. Zhang, Regional Sustainable Development Analysis Based on Information Entropy - Sichuan Province as an Example // International Journal of Environmental Research and Public Health. – 2017. - №14. – P. 12-19.

30 Нурланова Н.К. Региональная парадигма устойчивого развития Казахстана: проблемы теории и практики. – Алматы: Институт экономики КН МОН РК, 2009. – 328 с.

31 Лаженцев В. Н. Территориальное развитие как экономико-географическая деятельность (теория, методология, практика) // Экономика региона. - 2013. - №1. - С. 10–20.

32 Szetey K., Moallemi E., Ashton E., Butcher M., Sprunt B., & Bryan B. Co-creating local socioeconomic pathways for achieving the sustainable development goals. // Sustainability Science. - 2020. - № 16. – P. 1251 – 1268. - https://doi.org/10.1007/s11625-021-00921-2.

33 Benedek J. Spatial Localization of the Sustainable Development Goals // Public Finance Quarterly. - 2023. - № 69(1). – P. 64–74.

34 Klarin T. The Concept of Sustainable Development: From its Beginning to the Contemporary Issues // Zagreb Int. Rev. Econ. Bus. – 2018. - № 21. – P. 67–94.

35 Доклад Всемирной комиссии по вопросам окружающей среды и развития. – 1987. - https://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf. 10.03.2022

36 Конференция Рио-де-Жанейро, Бразилия, 3–14 июня 1992 года. https://www.un.org/ru/conferences/environment/rio1992.

37 Қазақстан Республикасы Президентінің «Климаттың өзгеруі жөніндегі Біріккен Ұлттар ұйымының негізгі Конвенциясын бекіту туралы» Жарлығы. 4 мамыр 1995 ж. N 2260. - https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U950002260_/links (02.02.2024).

38 Report of the Conference of the Parties on its second session, held at Geneva from 8 to 19 July 1996. - https://unfccc.int/resource/docs/russian/cop2/g9664238.pdf.

39 Harrison Neil E. Unexpected Events in Geneva: Progress Toward a Protocol on Climate Change // The Journal of Environment & Development. – 1997. - № 1. - P. 85-92. - doi:10.1177/107049659700600105.

40 Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасының 2004-2015 жылдарға арналған экологиялық қауіпсіздігі тұжырымдамасы туралы» 2003 жылғы 3 желтоқсандағы N 1241 Жарлығы. - https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U030001241_. 02.02.2024.

41 Конференция ООН, Нью-Йорк, 23–27 июня 1997 года. - https://www.un.org/ru/conferences/environment/newyork1997. 03.02.2024.

42 Киотский протокол к Рамочной конвенции Организации Объединенных Наций об изменении климата, 1 декабря 1997 года. - https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/kyoto.shtml. 03.02.2024.

43 Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясына Киото хаттамасын ратификациялау туралы. Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 26 наурыздағы N144-IV Заңы. - https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000144_. 03.02.2024.

44 Декларация тысячелетия ООН. – URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml. 03.02.2024.

45 Priority Actions Programme in framework of Regional Activity Centre Mediterranean Action Plan. - Coastal Area Management Programme (CAMP) Fuka-Matrouh – Egypt. Carrying capacity assessment for tourism development. Split: Regional Activity Centre, 1999.

46 О Государственной программе по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010-2014 годы и признании утратившими силу некоторых указов Президента Республики Казахстан. Указ Президента Республики Казахстан от 19 марта 2010 года № 958. - https://adilet.zan.kz/rus/docs/U100000958_/info. 03.02.2024.

47 Всемирный саммит по устойчивому развитию, 26 августа — 4 сентября 2002 года, Йоханнесбург. - https://www.un.org/en/conferences/environment/johannesburg2002. 03.02.2024.

48 Алматинская декларация. Алматы, Казахстан, 28–29 августа 2003 года. - https://www.un.org/ru/documents/treaty/A-CONF-202-L-2. 03.02.2024.

49 Декларация тысячелетия, 22–25 сентября 2008 года, Нью-Йорк. - https://www.un.org/en/conferences/environment/newyork2008. 03.02.2024.

50 Мероприятие высокого уровня по целям в области развития Декларации тысячелетия, 22–25 сентября 2008 года, Нью-Йорк. - https://www.un.org/ru/conferences/environment/newyork2008. 03.02.2024.

51 Конференция ООН по устойчивому развитию, 20–22 июня 2012 года, Рио-де-Жанейро. - https://www.un.org/en/conferences/environment/rio2012. 03.02.2024.

52 Marin C., Dorobanțu R., Codreanu D. & Mihaela R. The Fruit of Collaboration between Local Government and Private Partners in the Sustainable Development Community Case Study: County Valcea // Economy Transdisciplinarity Cognition. - 2012. - № 2. – P. 93–98.

53 Қазақстан Республикасының "жасыл экономикаға" көшуі жөніндегі тұжырымдама туралы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 30 мамырдағы № 577 Жарлығы. - https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1300000577. 03.02.2024.

54 Саммит ООН по устойчивому развитию, 25–27 сентября 2015 года, Нью-Йорк. - https://www.un.org/en/conferences/environment/newyork2015. 03.02.2024.

55 Париж келісімін ратификациялау туралы. Қазақстан Республикасының Заңы 2016 жылғы 4 қарашадағы № 20-VI ҚРЗ. - https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000020. 03.02.2024.

56 Климатический саммит COP26, Глазго 2021. - https://www.un.org/ru/climatechange/cop26. 03.02.2024.

57 Климатический саммит COP 27 Шарм-эль-Шейх, Египет. - https://unsdg.un.org/ru/latest/stories/konferenciya-oon-po-klimatu-2022-glavnoe-o-ks-27. 03.02.2024.

58 Об утверждении Стратегии достижения углеродной нейтральности Республики Казахстан до 2060 года. Указ Президента Республики Казахстан от 2 февраля 2023 года № 121. - https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2300000121. 03.02.2024.

59 Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН «Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030года». - 25-27 сентября 2015г. - http://www.un.org/sustainabledevelopment/blog/2015/08/transforming-our-world-document-adoption/. 24.10.2023.

60 Global Goals for Sustainable Development // https://www.undp.org/sustainable-development-goals?. 03.11.2023.

61 Мониторинг Целей устойчивого развития до 2030 года. - https://stat.gov.kz/ru/sustainable-development-goals/goal/6/. 03.02.2024.

62 Доклад о целях в области устойчивого развития: 2018 год. – Нью-Йорк: ООН, 36с.

63 Доклад о целях в области устойчивого развития: 2023 год. – Нью-Йорк: ООН, 76с.

64 United Nations. Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development, 2015. - https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf. 03.02.2024.

65 SDG Global Database gives you access to data on more than 210 SDG indicators for countries, areas or regions across the globe. - Https://unstats.un.org/sdgs/indicators/database. 03.02.2024.

66 The Sustainable Development Goals Report 2020. - https://unstats.un.org/sdgs/report/2020/The-Sustainable-Development-Goals-Report-2020_Russian.pdf. 03.02.2024.

67 О Концепции по переходу Республики Казахстан к "зеленой экономике". Указ Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 года № 577. 03.02.2024.

68 Об утверждении Стратегии достижения углеродной нейтральности Республики Казахстан до 2060 года. Указ Президента Республики Казахстан от 2 февраля 2023 года № 121. 03.02.2024.

69 2030 жылға дейінгі Орнықты даму мақсаттарының мониторингі. - https://stat.gov.kz/sustainable-development-goals/goal/. 03.02.2024.

70 17 мақсат біздің әлемді түрлендіреді. - https://kazstat.github.io/sdg-site-kazstat/. 03.02.2024.

71 Дорожная карта Казахстана по мониторингу достижения Целей устойчивого развития на 2020-2022 гг. - https://stat.gov.kz/ru/sustainable-development-goals/publications/. 03.02.2024.

72 Министр нацэкономики рассказал о реализации Целей устойчивого развития в Казахстане. - https://www.gov.kz/memleket/entities/economy/press/news/details/578972?lang=ru. 07.02.2024.

73 Хамбар Б. Цели устойчивого развития до 2030 года определены для каждого региона РК, 19.04.2022. - https://www.inform.kz/ru/celi-ustoychivogo-razvitiya-do-2030-goda-opredeleny-dlya-kazhdogo-regiona-rk_a3924407. 07.02.2024.

74 Казахстан приступил к разработке Второго добровольного национального обзора по реализации ЦУР, 21.10.2021. - https://www.gov.kz/memleket/entities/economy/. 07.02.2024.

75 Рамочная программа партнерства в целях развития, Казахстан, 2016-2020. - https://kazakhstan.un.org/ru/download/5306/27247. 07.02.2024.

76 Годовой отчет 2020 страновой команды ООН в Казахстане. - UN Kazakhstan, 2020. - 25 с. - https://kazakhstan.un.org/ru/download/66814/123675. 07.02.2024.

77 Рамочная программа сотрудничества в целях устойчивого развития. Казахстан, 2021-2025 годы. - ООН Казахстан, 2020. - https://kazakhstan.un.org/ru/download/57884/89567. 07.02.2024.

78 Указ Президента Республики Казахстан. О Концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике»: утв. 30 мая 2013 года, № 577. 07.02.2024.

79 Кодекс Республики Казахстан. Экологический Кодекс Республики Казахстана: утв. 2 января 2021 года, № 400-IVЗРК. 07.02.2024.

80 План мер по реализации Целей устойчивого развития на 2023 год одобрен в Казахстане, 21.12.2022. - https://primeminister.kz/ru/news/plan-mer-po-realizacii-celey-ustoychivogo-razvitiya-na-2023-god-odobren-v-kazahstane. 07.02.2024.

81 Указ Президента Республики Казахстан. Об утверждении Стратегии достижения углеродной нейтральности Республики Казахстан до 2060 года: утв. 2 февраля 2023 года, № 121. 07.02.2024.

82 Казахстан. Добровольный национальный обзор о реализации Повестки дня до 2030 года в области устойчивого развития: 2019 год. - https://economy.kz/documents/OECD/obzor_nat_rus.pdf. 07.02.2024.

83 Казахстан. Добровольный национальный обзор о реализации Повестки дня до 2030 года в области устойчивого развития: 2022 год. - https://economy.kz/documents/OECD/END__Report__DNO__06-2022_small.pdf. 07.02.2024.

84 Годовой отчет 2020 страновой команды ООН в Казахстане. - https://kazakhstan.un.org/ru/download/66814/123675. 07.02.2024.

85 Рамочная программа сотрудничества в целях устойчивого развития. Страна Казахстан 2021-2025 Годы. Организация Объединенных Наций, 12 августа 2020. - https://kazakhstan.un.org/ru/download/57884/89567. 07.02.2024.

86 Платформа ЦУР для Центральной Азии, финансируемая Европейским Союзом: Содействие бюджетированию ЦУР в Казахстане. - https://www.undp.org/ru/kazakhstan/stories/platforma-cur-dlya-centralnoy-azii-finansiruemaya-evropeyskim-soyuzom-sodeystvie-byudzhetirovaniyu-cur-v-kazakhstane. 07.02.2024.

87 Стратегических приоритетов страновой программы на 2026-2030 гг. - https://www.undp.org/ru/kazakhstan/press-releases/proon-provela-nacionalnye-konsultacii-posvyaschennye-obsuzhdeniyu-strategicheskikh-prioritetov-stranovoy-programmy-na-2026. 07.02.2024.

88 Бримбетова Н.Ж., Сапарбек Н.К., Бекназарова А.Т., Букейханова Т.К. Бедность населения и региональные различия в социальном развитии Казахстана //Вестник университета «Туран». 2022. – №3. – С.108-121. https://doi.org/10.46914/1562-2959-2022-1-3-108-121 (КОКСНВО).

89 Martin R., Sunley P. On the notion of regional economic resilience: conceptualization and explanation //J Econ Geogr. – 2015. - № 15 (1). – P. 1-42.

90 Подпругин М.О. Устойчивое развитие региона: понятие, основные подходы и факторы // Российское предпринимательство. - 2012. - Т.13. - № 24. - С.214-221.

91 Сугак Е.В. Устойчивое развитие и экологическая безопасность промышленных регионов России// Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. - №3 (63). – С. 6302. // https://eee-region.ru/article/6302/.

92 Политика пространственного развития экономики Казахстана: новые принципы, ключевые приоритеты и механизмы реализации /под ред. А.А.Сатыбалдина, Н.К.Нурлановой. - Алматы, 2017. – 484с.

93 Granberg A.G. Osnovy regionalnoy ekonomiki [Fundumentals of the regional economy]. - Moscow: Higher School of Economics, 2001.

94 Szell G. Regional and local sustainable development // International Review of Sociology. - 2014. № 24 (1). - P. 4–12 // DOI: 10.1080/03906701.2014.894341.

95 Panzera D., Postiglione P. The impact of regional inequality on economic growth: a spatial econometric approach // Regional Studies. – 2022. - № 56(5). – P. 687-702 // https://doi.org/10.1080/00343404.2021.1910228.

96 Iammarino S.; Rodriguez-Pose A., Storper M. Regional inequality in Europe: Evidence, theory and policy implications //Econ. Geogr. – 2019. - № 19. – P. 273–298.

97 Шеломенцев А. Г., Фролова Е.Д., Фролова Е.А. Модели пространственного развития и формирование локальных систем промышленного типа в современной мировой экономике / Метаморфозы в пространственной организации мировой экономики в начале XXI века: монография / Под ред. проф. И.А. Родионовой. – М.: «Университетская книга», 2016. – 296 с.

98 Политика пространственного развития экономики Казахстана: новые принципы, ключевые приоритеты и механизмы реализации / Коллективная монография /под ред. А.А. Сатыбалдина, Н.К. Нурлановой. - Алматы, 2017. – 484 с.

99 Инклюзивное региональное развитие Казахстана: концептуальные основы, методы, оценка, механизмы. / Коллективная монография /под ред. академика НАН РК А.А. Сатыбалдина, д.э.н., проф. Н.К. Нурлановой. Алматы, Институт экономики КН МНВО РК. - 2023. – 426 с.

100 Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. Елді аумақтық-кеңістікте дамытудың 2030 жылға дейінгі болжамды схемасы. 2019 жылғы 23 тамыздағы № 625 және 2019 жылғы 9 қазандағы № 185 қаулысы.

101 Экономическое пространство: теория и реалии / под ред. Татаркин А.И. – Москва: Экономика, 2011. – 314 с.

102 Региональное стратегирование: пространственный подход /Монография. д-р экон. наук, проф. Н. И. Климова, М. В. Шмакова. – Уфа: ИСЭИ УФИЦ РАН. - 2021. – 156 с.

103 Glinskiy, V., Serga, L., Novikov, A., Litvintseva, G., & Bulkina, A. Investigation of Correlation between the Regions Sustainability and Territorial Differentiation // Procedia Manufacturing. – 2017. - №8. – P.323-329. https://doi.org/10.1016/j.promfg.2017.02.041.

104 Pan, Y.; Zhang, B.; Wu, Y.; Tian, Y. Sustainability assessment of urban ecological-economic systems based on emergy analysis: A case study in Simao, China. Ecol. Indic. 2021, 121, 107157.

105 Sustainable development report. https://www.sdgindex.org/about/. 30.02.2022.

106 Sustainable Development Report 2022 From Crisis to Sustainable Development: the SDGs as Roadmap to 2030 and Beyond Includes the SDG Index and Dashboards. - https://irp.cdn-

website.com/be6d1d56/files/uploaded/UNSDSN%20SDR22%20WEB%20V6%20290522.pdf. 30.02.2022.

107 Cambridge University Sustainable Development Report 2022 From Crisis to Sustainable Development: the SDGs as Roadmap to 2030 and Beyond. - https://dashboards.sdgindex.org/rankings. 30.02.2024).

108 Rahma H., Fauzi A., Juanda B., & Widjojanto B. Development of a Composite Measure of Regional Sustainable Development in Indonesia // Sustainability. - 2019. // https://doi.org/10.3390/su11205861.

109 Bonnet J., Coll-Martínez E., & Renou-Maissant P. Evaluating Sustainable Development by Composite Index: Evidence from French Departments // Sustainability. - 2021. - №13. – P. 761. // https://doi.org/10.3390/SU13020761.

110 Horlings L., & Padt F. Leadership for Sustainable Regional Development in Rural Areas: Bridging Personal and Institutional Aspects (Online first) // Sustainable Development. - 2013. // https://doi.org/10.1002/SD.526.

111 Veckalne R., & Tambovceva T. Sustainable regional development planning // 12th International Scientific Conference “Business and Management 2022”. - 2022. // https://doi.org/10.3846/bm.2022.799.

112 https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Administrative_divisions_in_Europe

113 Всемирный банк. Годовой очет – 2024. - file:///C:/Users/DeLux/Downloads/WBAR%202024%20Russian.pdf. 10.02.2024.

114 Всемирный банк. Годовой очет – 2024. - file:///C:/Users/DeLux/Downloads/WBAR%202024%20Russian.pdf. 10.02.2024.

115 The Sustainable Development Goals in the EU budget. July 2021. - https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/eu-budget/long-term-eu-budget/2021-2027/whats-new_en#revision-of-the-eu-budget-2021-2027. 10.02.2024.

116 Pirvu R.; Badircea R.; Manta A.; Lupancescu M. The E_ects of the Cohesion Policy on the sustainable development of the development regions in Romania // Sustainability. – 2018. - № 10. - № 25-77.

117 Strategy of the National Commission on Sustainable Development 2022–2030. A prosperous and globally responsible Finland that protects the carrying capacity of nature - Finnish National Commission on Sustainable Development. - https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/164157/VNK_2022_12.pdf?sequence=4&isAllowed=y. 30.02.2022).

118 A Swedish Strategy for Sustainable Development – Economic, Social and Environmental – Summary. - file:///C:/Users/123/Downloads/a_swedish_strategy_for_sustainable_development_____economic__social_and_environmental.pdf. 30.02.2022.

119 Sustainable economic growth. - https://www.oecd.org/japan/regulatory-policy-japan.htm. 10.02.2024.

120 The Austrian Strategy for Sustainable Development. - https://sdgtoolkit.org/wp-content/uploads/2017/02/The-Austrian-Strategy-for-Sustainable-Development_en.pdf. 30.02.2022.

121 Регионы Казахстана в 2023 году. Астана: Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК, 2024. - 417 с.

122 Нурланова Н.К., Днишев Ф.М., Альжанова Ф.Г., Сапарбек Н.К. Неравенство трудовых доходов в регионах Казахстана: тенденции, причины и возможности сокращения //Экономика: стратегия и практика. Т. 19, № 3, 2024. – С.86-102. https://doi.org/10.51176/1997-9967-2024-3-86-102.

123 Самұрық-Қазына Тұрақты болашаққа Жолбасшы. Тұрақты даму туралы есеп. – 2023ж. - https://our2023.sk.kz/files/SK_sr2023_kaz.pdf. 10.02.2024.

124 Изменение климата и выбросы парниковых газов. - https://ar2020.kmg.kz/ru/strategic-report/sustainable-development/environmental-responsibility/climate-change. 10.02.2024.

125 Об охране атмосферного воздуха в Республике Казахстан в 2023 году. - https://stat.gov.kz/upload/iblock/910/0fbxl2bucr858g46f7joninau7dy0hq3/%D0%91-04-05-%D0%93%20(%D1%80%D1%83%D1%81).pdf. 10.02.2024.

126 Международное и национальное водное право. - http://www.cawater-info.net/bk/water_law/index.htm. 10.02.2024.

127 Итоги программы «Нұрлы жол» за пять лет. - https://primeminister.kz/ru/news/reviews/itogi-programmy-nurly-zhol-za-pyat-let-poyavlenie-platnyh-dorog-novye-rabochie-mesta-rost-gruzoperevozok-2133112. 10.02.2024.

128 Нурланова Н.К., Тлеубердинова А.Т., Сапарбек Н.К. «Основные факторы и тенденции урбанизации в Казахстане: анализ и рекомендации». //Экономика: стратегия и практика. - 2022. Т.17, №1.– С.64-79. https://doi.org/10.51176/1997-9967-2022-1-62-79.

129 Glinskiy V., Serga L., Novikov A. Investigation of correlation between the regions sustainability and territorial differentiation // Procedia Manuf. - 2017. - №8. – P. 323–329.

130 Planning sustainable region. UN Habitat. London: Earthscan, 2009. - 306 p.

131 Living Planet Index. - https://www.livingplanetindex.org/. 10.02.2024.

132 Ecological Footprint. - https://www.footprintnetwork.org/about-us/our-history/. 10.02.2024.

133 Country Trends Kazakhstan. - https://data.footprintnetwork.org/#/countryTrends?cn=108&type=BCpc,EFCpc. 10.02.2024.

134 Выход из тупика: Переосмысление сотрудничества в поляризованном мире. Доклад о человеческом развитии за 2023–2024 гг.

https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2023-24reportru.pdf. 10.02.2024.

135 Қазақстандағы БҰҰДБ. - https://www.undp.org/kk/kazakhstan. 10.02.2024.

136 Стратегия финансирования ЦУР в Казахстане.- Астана, 2024. – 153 с. - https://www.undp.org/ru/kazakhstan/publications/strategiya-finansirovaniya-cur-v-kazakhstane. 10.02.2024.

137 Локализация ЦУР в регионах Абай, Жетысу, Улытау и Кызылорда. Астана, 2024. – 75с. - https://www.undp.org/ru/kazakhstan/publications/lokalizaciya-cur-v-regionakh-abay-zhetysu-ulytau-i-kyzylorda. 10.02.2024.

138 The SDG Transformation Center - https://sdgtransformationcenter.org/sdgindex. 10.02.2024.

139 Sustainable Development Report 2024. The SDGs and the UN Summit of the Future. - https://sdgtransformationcenter.org/reports/sustainable-development-report-2024. 10.02.2024.

140 M. Szabó, M. Csete, T. Pálvölgyi, Resilient Regions from Sustainable Development Perspective // *European Journal of Sustainable Development*. – 2018. - № 7(1). – P. 395-411.

141 Yuan Tian, Chuanwang Sun. Comprehensive carrying capacity, economic growth and the sustainable development of urban areas: A case study of the Yangtze River Economic Belt //Journal of Cleaner Production. – 2018. - № 195. – P. 486-496. // URL: https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.05.262 0959-6526/2018 Elsevier Ltd.

142 Liu Jianfeng, The Literature Review and Reflections of the Urban Competitiveness Issue [A]. in: Architecture Volume of the Proceedings of the First National Doctoral Forum [C], 2003.

143 Liu Jianfeng, Zhang Xiaotong, He Jianqing. Urban Sustainable Development: Measuring Capacity Outweighs Measuring Development Level /The Special Committee for Human Settlements (SCHS) of Chinese Society for Sustainable Development (CSSD).

144 The Reference Frameworkfor Sustainable Cities. - http://rfsc.eu/. 10.02.2024.

145 2030 жылға дейінгі Орнықты даму мақсаттарының мониторингі. - https://stat.gov.kz/sustainable-development-goals/goal//. 10.02.2024.

146 Искоренение бедности, которая затрагивает половину населения Земли, может занять более ста лет. - https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/press-release/2024/10/15/ending-poverty-for-half-the-world-could-take-more-than-a-century#:~:text. 10.02.2024.

147 Nailya Nurlanova, Farida Alzhanova, Nurgul Saparbek and Farkhat Dnishev (2023). Inclusive Development: Assessment of regional Inequality in Kazakhstan and Measures to reduce it. //Problems and Perspectives in Management. Volume 21, Issue 2, 2023. 21(2), 734-743. doi:10.21511/ppm.21(2).2023.65 (Scopus, Social Sciences, Q1, 71%. Cite Score 1.7).

148 WEF. (2016). The Global Information Technology Report 2016: Innovating in the Digital Economy. WEF, 307.

149 Альжанова Ф.Г., Нурланова Н.К., Днишев Ф.М. Оценка уровня и приоритетные направления модернизации регионов Казахстана // Проблемы развития территории. - 2020. - № 1 (105). - С. 124–141. https://doi.org/10.15838/ptd.2020.1.105.9.

150 R. Anker, M. Anker. Living Wages Around the World // Manual for Measurement. – 2017. - 329p. https://doi.org/10.4337/9781786431462, ISBN: 9781786431455.

151 «Нурланова Н.К., Андабаева Г.К., Сапарбек Н. К. Проблемы инклюзивного развития социальной сферы регионов //Вестник Казахского университета экономики, финансов и международной торговли (КазУЭФМТ). — №2(47) 2022. — С. 21-28. DOI: 10.52260/2304-7216.2022.2(47).1 (КОКСНВО).

152 Бримбетова Н.Ж. Сапарбек Н.К. Инклюзивное социальное развитие – новый тренд Экономической политики Казахстана //Вестник Казахского университета экономики, финансов и международной торговли. — 2023. - №3 (52). - С. 146-153. https://*doi.org/*10.52260/2304-7216.2023.3(52).17 (КОКСНВО).

153 Гладильщикова А., Дмитриева Т., Семенов С. Глобальное потепление на 1.5°С. Специальный доклад межправительственной группы экспертов по изменению климата - http://downloads.igce.ru. 02.03.2024.

154 Bill Gates. How to avoid a climate disaster: the solutions we have and the breakthrough we need. New York: Doubleday, 2021. 272 p.

155 Тукумов Е. Влияние климатических изменений на миграционные процессы в Центральной Азии // Казахстан Спектр. – 2024. - №3(111). – С.46-59. https://doi.org/10.52536/2415-8216.2024-3.04.

156 О затратах на охрану окружающей среды в Республике Казахстан, 2023. Статистический бюллетень. 4 серия. Статистика окружающей среды. – Астана, 2024. - 21 с. https://stat.gov.kz/ru/industries/environment/stat-eco/.

157 О состоянии охраны атмосферного воздуха в Республике Казахстан, 2023. Статистический бюллетень. 4 серия. Статистика окружающей среды. – Астана, 2024. – 131 с. - https://stat.gov.kz/ru/industries/environment/stat-eco/.

158 Kerimray, A., De Miglio, R., Rojas-Solórzano, L. & Ó Gallachóir, B. P. (2018). Causes of energy poverty in a cold and resource-rich country: evidence from Kazakhstan. Local Environment, 23(2), 178-197. DOI: 10.1080/13549839.2017.1397613.

159 UNCED. (1992). Report of the United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, 3-14 June 1992, CONF.151/26/Rev.l (Vol. l) / https://undocs.org/en/A/CONF.151/26/Rev.1(vol.I).

160 Alderman H., Yemtsov R. Productive role of safety nets: background paper for the World Bank 2012-2022 social protection and labor strategy. // Social Protection and

labor discussion paper. - 2012. - SP 1203. - http://documents.worldbank.org/curated/en/338111468336856525. 10.03.2024.

161 Economic Commission for Latin America and the Caribbean. “Planning for resilience: an integrated approach to tackle climate change in the Caribbean”. – 2021. (LC/CAR/2020/1).

162 Anel Kireyeva, Nailya Nurlanova, Akan Nurbatsin, Nurgul Saparbek and Farida Alzhanova (2022) Assessment of Differences in the Levels and Dynamics of Economic Development of the Regions of Kazakhstan: Methods and Analysis. //Problems and Perspectives in Management, 20(3), 577-587. doi:10.21511/ppm.20(3).2022.45 (Scopus).

163 Жалпы өңірлік өнім. Ұлттық шоттар статистикасы https://stat.gov.kz/industries/economy/national-accounts/dynamic-tables/. 10.03.2024.

164 Основные направления развития и размещения производительных сил Казахстана на период до 2015 года / Под ред. А. Есентугелова, Ж. Кулекеева. – Алматы: РГП «Институт экономических исследований». – 2002. – 656 с.

165 Шамшурина Н.Г., Жилина Т.Н. К вопросу о совершенствовании качества организации и оказания медицинской помощи // Социология медицины. - 2018. - 17(2). - С. 114-121. - http://dx.doi.org/10.18821/1728-2810-2018-17-2-114-121.

166 Концептуальные подходы к развитию инклюзивного образования в РК. Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина. – 2015. – 13 с.

167 Galli A., Halle M., and Grunewald N. Physical limits to resource access and utilisation and their economic implications in mediterranean economies // Environ. Sci. Policy. - 2015. - № 51. – P. 125–136. http://doi.org/10.1016/j.envsci.2015.04.002.

168 Qiang Ma., Grzegorz Mentel, Xin Zhao. Natural resources tax volatility and economic performance: Evaluating the role of digital economy // Resources Policy. - 2022. – Vol. 75. https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2021.102510.